
СОЦІОЛОГІЯ:

ТЕОРІЯ,

МЕТОДИ,

МАРКЕТИНГ

2023/4

ЖОВТЕНЬ — ГРУДЕНЬ

Науково-теоретичний
часопис

Заснований
Інститутом соціології
НАН України
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Костенко, Н.** (Київ). Ідентичності у “posthuman” стані: локальність війни та глобальний світ 5
- Степаненко, В.** (Київ), **Злобіна, О.** (Київ), **Головаха, Є.** (Київ), **Дембіцький, С.** (Київ), **Найдьонова, Л.** (Київ, Варшава). Стрес, спричинений війною, та ресурси соціально-психологічної стійкості: огляд теоретичних концептуалізацій 22
- Паращевін, М.** (Київ). Релігія як чинник системних змін у суспільстві: особливості сучасного стану. 40
- Бевзенко, Л.** (Київ). Агенти соціальних змін в інституційному полі медицини 55
- Соколовський, І.** (Київ). Ринок праці України через півтора року повномасштабної війни: нестандартна зайнятість та цифровізація 89
- Касянчук, М.** (Таллінн, Київ). Нелінійні зміни громадської думки стосовно ЛГБТ в Естонії та Україні 107

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

- Привалов, Ю.** (Київ). Життєві цінності 128

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

РЕФЕРАТИВНИЙ ОГЛЯД ВИДАНЬ

- Іващенко, О.** (Київ). Про війну та суспільство у науковій періодиці України за умов повномасштабного вторгнення рф в Україну (2022–2023) 134

УСНА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Шульга, М. (Київ), Шульга, О. (Київ). Діалог соціологів двох поколінь 156

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

«Українське суспільство й соціологи перед викликами війни
та повоєнного розвитку»: роботи учасників конкурсу
«Кращий молодий соціолог року» 167

Показчик статей, опублікованих у часопису
«Соціологія: теорія, методи, маркетинг» 2023 року 197

Нагадуємо!

Журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
розповсюджується тільки за передплатою.

Передплату можна оформити за
Каталогом видань України на 2024 рік:
– на сайті АТ “Укрпошта” www.ukrposhta.ua
– у відділеннях поштового зв’язку
– в операційних залах поштамтів
– у пунктах приймання передплати

Передплатний індекс

за Каталогом періодичних видань України 2024 року — **74276.**

CONTENTS**ARTICLES**

- Kostenko, N.** (Kyiv). Identities in the “posthuman” condition: locality of war and global world. 5
- Stepanenko, V.** (Kyiv), **Zlobina, O.** (Kyiv), **Golovakha, Ye.** (Kyiv),
Dembitskyi, S. (Kyiv), **Naidionova, L.** (Warsaw, Kyiv). War-induced stress and resources of socio-psychological resilience: A review of theoretical conceptualizations 22
- Parashchevin, M.** (Kyiv). Religion as a factor of systemic social changes: the specifics of current situation. 40
- Bevzenko, L.** (Kyiv). Agents of social change in the institutional field of medicine 55
- Sokolovskyy, I.** (Kyiv). Ukraine’s labor market after a year and a half of full-scale war: non-standard employment and digitalization 89
- Kasianczuk, M.** (Tallinn, Kyiv). Non-linear changes in public opinion on LGBT in Estonia and Ukraine. 107

SOCIOLOGICAL ESSAYS

- Pryvalov, Yu.** (Kyiv). Life values 128

SOCIOLOGICAL EDITIONS: REFLECTIONS, REVIEWS**ABSTRACT REVIEW OF PUBLICATIONS**

- Ivashchenko, O.** (Kyiv). On the war and society in Ukrainian scholarly periodicals in conditions of Russia’s full-scale invasion of Ukraine (2022–2023) 134

ORAL HISTORY OF SOCIOLOGY

Shulga, M. (Kyiv), Shulga, O. (Kyiv). Dialogue between sociologists of two generations 156

ACADEMIC LIFE

“Ukrainian society and sociologists in front of the challenges of war and post-war development”: essays by the “Junior Sociologist of the Year” contestants 167

Index to articles published in “Sociology: Theory, Methods, Marketing” in 2023 197

Підписано до друку 04.12.2023 р. Формат 70×108/16.
Ум. друк. арк. 12,5. Обл.-вид.арк. 12,32. Тираж 100 прим. Зам. № 4.04.12.23.

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу
“Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
Віддруковано ФОП Андрієвська Л.В., м. Київ, 02099, вул. Бориспільська, 9а
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 5190 від 29.08.2016 р.

НАТАЛІЯ КОСТЕНКО,

доктор соціологічних наук, професор, завідувачка відділу соціології культури і масової комунікації Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

NATALIA KOSTENKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Head of the Department of Sociology of Culture and Mass Communication, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

natalia.kostenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4689-8886>

Ідентичності у “posthuman” стані: локальність війни та глобальний світ

Визнавати помітне методологічне виснаження антропоцентризму, погоджуючись із тим, що за доби різного ускладнення й удосконалювання технологій і технологічних систем людина перестає бути «мірилом усіх речей», вельми проблематично, особливо поза межами теорії й тим паче у локальному контексті масштабної війни, в якому українське суспільство перебуває другий рік. Позаяк саме людина залишається тут і зараз найбільш уразливою одиницею, котра відчуває безупинну загрозу реальної фізичної загибелі, і від неї ж значною мірою залежить захист від цього себе та інших. Разом з тим від кінця минулого століття гуманітарне і соціальне пізнання дедалі наполегливіше звертається до постгуманізму як більш прийнятного онтологічного, епістемологічного, політичного опису сучасності, для якої характерним є радше «постлюдський стан», у концептуалізації Розі Брайдотті, презентованій у книзі «The Posthuman» та низці більш ранніх праць, що зробили неабиякий внесок у поточну дискусію про постлюдство, висуваючи припущення про «вітальну, самоорганізовувальну, але все одно ненатуралістичну структуру самої живої матерії» (Braidotti, 2013: р. 2). Ідентичності як фокус нашої уваги, відповідно, вирізняються в глобалізованому високотехнологічному суспільстві очевидною мультипліцитністю та мультимодальністю на тлі радикальної децентрації людини. Після першої реакції на трансформації ідентичності українців із початком відкритої російської військової агресії та фіксації практично суцільної органічної солідарності в маніфестації української ідентичності консолідованим «ми» і заперечуваням «вони» (Костенко, 2022) виникає потреба розширити поле огляду, напевно, за

Цитування: Костенко, Н. (2023). Ідентичності у “posthuman” стані: локальність війни та глобальний світ. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–21, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.005>.

межі внутрішньодисциплінарного, як і простір звичного соціологічного дискурсу, не знаходячи відповідей на допустимість і тривалість того, що відбувається, або, принаймні, зосередити погляд на окремих фрагментах.

Це аж ніяк не означає, що імперативи гуманізму безповоротно втрачають свою привабливість і переконливість, попри те, що навіть безапеляційні теоретичні лібералізму не скидають із рахівниці внутрішні суперечності та імовірну амбівалентність його кредо. Відомо, що індивідуалізм, підтримуваний високою значущістю вільної особистості, здатен обернутися егоцентризмом, самовизначення може згенерувати надмірну самовпевненість і зарозумілість, а наука поважає власні догматичні підвалини. Утім, цінності та практики гуманістичних інтенцій, гуманістична прихильність людської емансипації та безпеки залишаються дуже стійкими в цивілізованому світі, до них апелюють лідери та громадяни, закликаючи поліпшувати тяжкі для людей ситуації. «Хоча я схилиюся до антигуманізму, — наголошує Розі Брайдотті, — мені не важко визнати, що ці ідеали цілком сумісні з найкращими гуманістичними цінностями» (Braidotti, 2013: p. 13).

Однак вже звична присутність у повсякденності цифрових ідентичностей — наших других «я», репродуктивних технологій, біонічного й енергоефективного протезування, генномодифікованих продуктів, робототехніки та штучного інтелекту, включно з його втіленням у моделювання військових дій, не можуть не спонукати до роздумів стосовно нових «постлюдських станів», в яких більшість утілень людського опосередковані технологією. Популярна культура, що завбачає і проєктує найближче майбутнє, дедалі активніше запускає в обіг виразні образи «*posthuman*», котрі хоча й відчутно витратили епатажний запас і набули рутинності, але жодним чином не сприймаються сьогодні як витончена фантастика. Тим паче, що завдяки письменницькій проникливості можуть повертати нас до одвічних питань про любов і відданість, навіть якщо ти — «не зовсім людина», а реальність ледь-ледь відрізняється від нашої власної, як це відбувається в одному із недавніх романів Кадзуо Ісигуро «Клара і сонце», де йдеться про переживання машинної істоти — штучної подружки для підлітка.

Методологічні зсуви у бінарній опозиції природи та культури

Утім, картини світу, що їх представляє постгуманістичне бачення, також бувають парадоксами та незіставностями, що не останньою чергою стимулюється методологією спостерігати за розмиванням меж дуальних континуумів «природи» та «культури», тобто «даного» і «сконструйованого», руйнуючи метафізичну бінарність, здавалося б, непорушної опозиції та піддаючи сумніву базове визначення людського як антипода технічного і тваринного, а разом і решти наперед встановлених епістемологічною рамкою протиставлень: високе — низьке, владне — підконтрольне, публічне — приватне, чоловіче — жіноче. Обмеження, продукуювані прийнятою гуманізмом презумпцією природності та цілісності людського, чітко продекларовані у постколоніальних, феміністських, екологічних теоріях і відповідному активізмі. Назагал артикулюється прилизливість розрізнення «себе та інших», де інші далеко не завжди відповідають

на найрізноманітніших підставах усталеному канону та самоочевидному статусу антропоцентризму, якщо неухильно дотримуватися вимог європейського гуманістичного проєкту — раціональності, універсалізму, секулярної толерантності, рівності перед законом і демократичного правління.

На неординарні взаємопроникнення полів розрізнення природи і культури точно вказує Донна Гаравей у своєму «Маніфесті Кіборгів», написаному майже сорок років тому, де фігура кіборга, як сфабрикованого гібрида машини та організму, подана як «спроба вибудувати іронічний політичний міф, відданий фемінізму, соціалізму і матеріалізму» (Haraway, 1985: р. 65). «Іронія полягає у суперечностях, не розв’язуваних у більш об’ємні цілісності навіть діалектично, в напруженні утримування несумісних речей, оскільки обидві або ж усі є необхідними та істинними» (Haraway, 1985: р. 65). Тобто кіборг — уявний образ, але, безсумнівно, такий, що відсилає до матеріальної реальності, вказуючи на два сполучені центри — природи і культури, що структурують будь-яку можливість історичної трансформації. Доречно перечитати цей текст, як уже висловлений одного разу, застосовно до наших нинішніх воєнних обставин, що продукують нову, здавалося б, неймовірну реальність, де дії та їхні наслідки не піддаються звичайній логіці аналізу.

Власне, йдеться про часткові, суперечливі, завжди незамкнуті конструкції сучасних ідентичностей, про неможливість їх спиратися на певне єдине есенціалістське підґрунтя, подібно до того, як це трапляється з іменами «жінка» як категорія індивідуації та «жінки» як соціальна група, які визначаються через конституювання проголошеної ідентичності бажанням іншого — чоловіка, — відсилаючи до «невловимої» жіночої сутності, не розпізнаючи расових та соціальних відмінностей та особливостей і перехоплюючись ідеологічною і політичною риторикою. Тим самим не тільки відсуваються імперативи надій на органічну природну установку, а й набуває цінності уявлення майбутніх імовірних поєднань, ефективного тяжіння і солідарних ідентифікацій. Інформаційно-технологічні перетворення применшують релевантність усталених ієрархічних порядків культурних оцінок, витісняючи їх придатними для охоплення природного та неприродного середовищ мережевими феноменами та процесами. «Ми переживаємо рух від органічного індустріального суспільства до поліморфної інформаційної системи, — констатує Д. Гаравей, — від тотальної роботи до тотальної гри, причому смертельно небезпечної» (Haraway, 1985: р. 80), оскільки деякі відмінності, — а саме на їх пізнання першою чергою мають спрямовуватися епістемологічні зусилля, — стосуються полюсів світових історичних систем панування. Потрібні нові способи бачення нестабільних, контингентних онтологій, алгоритми пошуку зв’язків і взаємодій щойно формованої органічно-технологічної, точніше, кіберорганічної реальності, на користь якої свідчать дедалі нові й нові відомості (Mitrofanova, 2018). Гаравей пропонує каталог епістемологічних інструментів розрізнення і фіксації сучасної обопільної проникності природно-культурних полів в інтегральній схемі «інформатики панування» (Informatics of Domination) (Haraway, 1985: р. 80), що й нині демонструє свою гносеологічну значущість.

Репрезентація	Симуляція
Буржуазний роман, реалізм	Наукова фантастика, постмодернізм
Організм	Біотичний компонент
Глибина, цілісність	Поверхня, межа
Тепло	Шум
Біологія як клінічна практика	Біологія як запис
Фізіологія	Комунікаційна інженерія
Мала група	Підсистема
Досконалість	Оптимізація
Євгеніка	Контроль населення
Декадентство, «Чарівна гора»	Безпам'ятність, «Майбутній шок»
Гігієна	Стресове управління
Мікробіологія, туберкульоз	Імунологія, ВІЧ
Органічний поділ праці	Ергономіка / кібернетика праці
Функціональна спеціалізація	Модульне конструювання
Репродукція	Реплікація
Органічна спеціалізація за сексуальною роллю	Оптимальні генетичні стратегії
Біологічний детермінізм	Еволюційна інерція, обмеження
Общинна екологія	Екосистема
Расовий ланцюг буття	Неоімперіалізм, гуманізм ООН
Наукове управління будинком / фабрикою	Глобальна фабрика / електронний котедж
Сім'я / ринок / фабрика	Жінки в інтегральній схемі
Сімейний підряд	Порівняльна цінність працівника
Публічне / приватне	Кіборганічне громадянство
Природа / культура	Поля розрізнення
Кооперація	Поліпшення комунікацій
Фройд	Лакан
Секс	Генна інженерія
Праця	Робототехніка
Дух	Штучний інтелект
Друга світова війна	Зоряні війни
Патріархат білого капіталізму	Інформатика панування

Чимало із цих епістемологічних і політичних інструментів, що означилися з піднесенням ранньої інформаційної політекономії стосовно перебудов соціаль-

них відносин у глобальному світі на тлі безпрецедентного розвитку науки й технологій, сьогодні вже звично включені в соціологічну лексику, з опертям на різні концептуальні засади. Разом з тим настання нової стадії тотального контролю медіальних систем після багатообіцяльних розгорнутих практик вільної комунікації та інтернету актуалізує, подовжує еволюційну інерцію колишніх метафізичних диспозицій влади та ресурсів / жертви, артикулюючи традицію освоєння природи як ресурсу для виробництва культури. Але якщо такі диспозиції реанімуються, то вони далекі від наперед встановлених стандартів, перебуваючи у середовищах, заряджених мікроелектронною та біотехнологічною політиками. Скажімо, опис расових відмінностей і наслідків колоніалізму навряд чи задовольняється дефініціями «первісних» або «цивілізованих» відносин, і зараз на рівні ідеологій вони трактуються у термінах частоти параметрів, ступеня розвиненості, темпів та обмежень модернізації. Функціонування людського організму як біотичного компоненту відстежується, реєструється і пророкується, як і дії будь-якої підсистеми, такої як глобальна фабрика чи електронний котедж. Дух поступається в суперництві з позбавленим осяжних меж штучним інтелектом, особливо сьогодні, коли він неминучо вбудовується у повсякденне життя, до прикладу взятого наважання, заміщаючи собою низку функцій у популярних газетних виданнях (Касіян, 2023). Оптимізувальний світ залучається до проблеми кодування, пошуку спільної мови в душі кіборганічної семіології, що дає змогу зіставляти різномірні феномени спостережуваної або винайденної реальності, мови, яка була би налаштована на інструментальний контроль, коли будь-яку гетерогенність можна розбирати, складати, завантажувати та обмінювати. У комунікаційних науках залучення світу до проблеми кодування можна проілюструвати, веде далі Гаравей, розглянувши теорії кібернетичних (контрольованих зворотним зв'язком) систем застосовно до телефонної технології, конструкції комп'ютерів, розгортання озброєнь чи побудови й експлуатації баз даних (Haraway, 1985: p. 82). Це все те, що нам уже добре відомо у повсякденному досвіді.

Як «кіборганічну оргію» Гаравей кваліфікує й сучасну війну, кодовану схемами керування — контролю — комунікації — розвідки, мільярдними статтями військових бюджетів. Перебуваючи у воєнному контексті, ми більше переймаємося розумінням війни як нестабільної онтології, ситуаційної реальності, що потребує локального знання, яке зважає на статус часткового пояснення, про що говорить Гаравей, сумніваючись у тих феміністських теоріях радикального і помірною штибу, що наполягали на тотальному обґрунтуванні своїх констатацій і висновків. І річ не в тім, наскільки показово працюють метафори, що репрезентують статус-кво, видозмінені війною ландшафти чи дієвість «кіборганічного громадянства» на змішаних просторах природи та культури (чи то мапа передує території, чи то навпаки), що точно сприйнято значною частиною українських переміщених осіб унаслідок воєнних дій. Або яким є розсіювання образів військових баталій між окопними практиками часів Першої світової і Зоряними війнами з апокаліптичними сценаріями. Або ж наскільки вагомою нині є наявність біотичного компоненту у молодих і зрілого віку чоловіків внаслідок вживлених у кісткову тканину протезів кінцівок. Справа в тому, що іден-

тичності, як індивідуальні, так і колективні, інтенсивно фрагментуються залежно від міри залученості до перехідних станів природно-культурної взаємодії й по-різному «денатуралізуються». І саме такі перехідні стани, потоки, що перетинають кордони, метафорично й інструментально прописані Гаравей, першою чергою стають об'єктами контролювальних стратегій. Останні сформульовані у термінах темпів, амортизаційних витрат, ступенів свободи й відповідають процедурам ухвалення рішень та експертній думці, оскільки модуси дії загальної системної архітектури мають імовірнісний, статистичний характер. Тобто про неї навряд чи можна щось сказати із неспростовною певністю.

Дискурси та репрезентації нелюдського у постлюдському

Мабуть, не варто зосереджувати надмірну увагу на претензійній критиці гуманістичної доктрини, визначаючи постгуманізм як повноправну версію сучасної антропоцентричної трансформації. Не існує вагомих підстав і переконливих пояснень, аби вважати, нібито гуманізм слід розуміти у його виняткових та усталених термінах, як деяку «скам'янілість» (Morgan, 2014), а абстрактний ліберальний індивідуалізм — як його найбільш доступний варіант. Відкладемо на час хоч би яку змістовну дискусію, не претендуючи на розв'язання питання, чим є стан “posthuman” — утіленням постмодерного стану чи суто придатною варіацією методологічних амбіцій політичного, соціального і гуманітарного пізнання. Проте не можна не погодитися з Розі Брайдотті, що дискурс стосовно «постлюдства» спонукає до роздумів про те, якою є структура «нашої спільної ідентичності як людей серед складних переплетень сучасної науки, політики та міжнародних відносин» (Braidotti, 2013: p. 13). Адже воєнний час, локальність воєнної ситуації з небувалою наочністю показали, що «дискурси та репрезентації нелюдського, антилюдського, нелюдяного і постлюдського множаться й перетинаються в сучасному глобалізованому і високотехнологічному суспільстві» (Braidotti, 2013: p. 21). Тобто проблема людської суб'єктивності не йде з центральних позицій, набуваючи морального акценту.

«“Posthuman”» називають сьогодні «одним з найважливіших понять у сучасній теорії літератури, наукознавстві, політичній філософії, соціології тіла, культурології та кінознавстві й навіть у теорії мистецтв», як зазначає Ніколас Гейн у спеціальному випуску часопису «Theory, Culture & Society» «Проблематизуючи глобальне знання» (Gane, 2006: p. 431). Поняття використовується у найрізноманітніших концептуалізаціях (Fukuyama, 2003), зовсім не обов'язково вичерпується образом «кіборга» як іронічним політичним вимислом, що вправно перевинаходить соціальну реальність і повсякденність у контекстах розмивання меж природи та культури, метафорою, котра й сьогодні залишається символічно значущою завдяки етичному імпульсу та соціальній прихильності її автора. Утім, сама Донна Гаравей згодом від неї відходить і перемикається на дослідження видів-компаньйонів і їхньої коеволюційної динаміки разом з людьми (Haraway, 2003). «Цілком очевидно, — зазначає Н. Кетрін Гейліс, — що повне дослідження сучасної динаміки потребує уваги як до науково-технічних мереж, так і до біологічних організмів. Тепер, як і в минулому, людина, тварина і техно-

логія об'єднуються в мінливих конфігураціях цінності» (Hayles, 2006: p. 159). Сьогодні цих можливостей куди більше, адже розвинені мережеві та програмовані медіа захоплюють своїм впливом буквально все — від сенсомоторних функцій та несвідомого когнітивного опрацювання до національного політичного дискурсу та транснаціональної економіки. Причому динамічний та інтерактивний характер таких постійних взаємних обмінів і взаємодій стількох, здавалося б, відмінних царин людської життєдіяльності дає підстави говорити про деякий глобальний феномен «когнісфери» у термінах Томаса Велена (Whalen, 2000), тобто глобально взаємозалежних когнітивних систем. Або ж про соціальну формацію «режиму обчислення» (the Regime of Computation), як описує такий «постлюдський» стан Гейліс у праці «Як ми стали постлюдськими: віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці» (Hayles, 1999), де розглядає «постлюдське», як і «людину» радше як історично конкретні й випадкові терміни, ніж як стабільну онтологію.

Прихильники обчислювальної моделі розцінюють можливості розвитку глобальних когнітивних систем як новаторські обіцянки досліджувати і суперскладні утворення, і елементарні частки, накопичуючи нейронауковий і біогенетичний капітал та артикулюючи більш точне уявлення про пізнання як втілене в людській плоті й поширене на соціальне та технологічне середовище, тобто йдеться про розподілені культурні знання, що володіють як людьми, так і їхніми технологіями (Hayles, 2006), що їх називають «гібридами системи-середовища» (system-environment hybrids) (Hansen, 2012). Не виключаючи при цьому автономного машинного режиму мислення технічного менталітету (Simondon, 2012), але й урахування того факту, що умовою автоматизованих обчислень стають необчислюваності як нова форма ймовірностей, одночасно дискретних і нескінченних (Parisi, 2015). Що ж стосується культурної критики, то «режим Обчислення» видається їй радше надто детермінованим імперативом (Habermas, 2003). Зокрема Брайдотті, виступаючи за критичний постгуманізм, не безпідставно вказує на помітне падіння цінності та практик інтелектуального кшталту, применшення статусу теорії як деякого «нарцисичного капризу», стомленість від теоретичних спекуляцій, які відволікають від прямої політичної дії, що, на її думку, призводить до утвердження поверхневої форми неоемпіризму, котра задовольняється суто збиранням фактичності. Як це нерідко спостерігається в поточній методологічній нормативності гуманітарних досліджень, що перешкоджає пошуку адекватних сучасній реальності шляхів руху та аналітичних моделей. Брайдотті пов'язує такий відхід інтелектуалізму з перипетіями ідеологічного контексту, вважаючи, що «нова» ідеологія економіки вільного ринку розтрощила все, що їй протистояло, перетворивши антиінтелектуалізм на найпомітнішу рису нашого часу. Цей результат найсильніше позначився на гуманітарних науках, позаяк він «засуджує тонкий аналіз і пропагує надмірну прихильність до “здорового глузду” — тиранії докси та до економічної вигоди — банальних еґоїстичних інтересів» (Braidotti, 2013: p. 15).

Проте навряд чи таких реплікацій «занадто людського» достатньо для пояснення нелюдськості масового організованого насильства і колосальних руйнацій, що їх переживають українці за часів “posthuman” станів глобального світу.

Ясна річ, можна назвати низку чинників, включно з родоводами національного менталітету та історичними подіями, послатися ще на один тривіальний, але вельми вагомий факт — безпрецедентний розвиток комунікаційних технологій, які значною мірою зводять нанівець публічне життя, перетворюючи його на приватну справу. Одним із механізмів продукування сучасних варіантів такої приватної справи слугують технології відеоігор і надмініатюрного телебачення, які однозначно зорієнтовані на індивідуальне суперництво, пасивну агресивність і позаземні воєнні дії, а разом прищеплюють масовій аудиторії практики споглядати загибель цілих планет, уникаючи їхніх катастрофічних наслідків. Комунікаційним технологіям такого штибу властивий контролювальний імпульс, інструментальна дія, наполеглива пропозиція споживачам смислів із жахливими міфологічними сюжетами. Жахливе також є стратегією, що підважує гуманістичні проекти (або ті, що видають себе за такі), особливо коли воно кидає виклик усталеним категоріям і цінностям або коли його значення порушують упорядковані інтерпретаційні моделі (Campbell, Saren, 2010: p. 158). Звісно, слід взяти до уваги й точку зору Вільяма Екгарта, на якого посилається Синіша Малешевич, а саме що цивілізація і війна виникли разом і «пізніші цивілізації були більш мілітаристськими, ніж більш ранні цивілізації, незалежно від чисельності населення» (цит. за: Malešević, 2010: s. 332), позаяк у цивілізаційних процесах формуються інститути, які створюють умови для поширення насильства у величезних масштабах. «Оскільки ані біологічний склад, ані культурне виховання, наголошує Малешевич, не готують людські істоти для насильницьких дій, єдиний надійний спосіб змусити чоловіків і жінок залучатися до бойових дій, убивств і смерті або підтримувати їх — це використовувати мобілізацію і виправдовувати владу соціальних організацій та ідеологій. Без організованих дій і доктрин, що узаконюють такі дії, вони не будуть війною» (Malešević, 2010: s. 332).

Особливості технологізованих і жорстоких сучасних війн, у чому ми переконуємося особисто, також не дозволяють ігнорувати “posthuman”-дискурс, оскільки вони легітимують владу управління смертю, тестують і вводять в обіг технології смерті, змінюють практики їх введення, ускладнюючи, удосконалюючи як способи залишатися в живих, так і способи ліквідації противника. Розвиваючи ідеї Фуко стосовно біополітики, Ахіл Мбембе визначає такий стан справ у *термінах некрополітики*, що істотно розширилася за умов наростання військових конфліктів після холодної війни, як «загальну інструменталізацію людського існування і матеріальне знищення людських тіл і населення в цілому» (Mbembe, 2003: p. 19). Здавалося б, реалізація некрополітики стосується обох сторін військових дій, але із вельми принциповою різницею та альтернативними моральними обґрунтуваннями: злочинність і віроломство російської державної системи, що почала неспровоковане масштабне вторгнення на чужу територію, проти необхідності оборонятися, відстоювати виживання жителів України. Феномени ініціатора агресії та ініціатора захисту неможливо урівнювати в епістемології відмінностей, проєційованих на нестабільні онтології локальної війни та часову послідовність подій. Особливо, коли некротехнологічне функціонування переноситься на цивільних осіб або військовополонених, як у

Бучі та Оленівці, чи втілюється у надзвичайних екологічних інцидентах, таких як підриг дамби Каховської ГЕС. Смерть і руйнація — спільні знаменники в такого роду некрополітиці.

Технологічні прихильності ідентичності у воєнний час

Локальна некрополітика не приховувана у воєнний час і націлена на зменшення живих втрат сторони, яка обороняється. Воєнний контекст недвозначно виявляє змішування різних онтологій у проявах мультимодальної ідентичності, зокрема, її захоплення технологіями. У західному культурному уявленні, як відомо, ставлення до техніки і технологій завжди було подвійним, тяжіло до альтернативних атракторів — технофобії та технофільії (Thompson, 2004), будучи насиченим магічними асоціаціями й раціональними інтенціями, відчуттями чогось недоброго і недружного, але водночас і шансами на успіх, підозрою в брехні, але і в абсолютній прозорості, назагал техніка і технологія викликали прагнення до них, але і явні побоювання щодо них. Якщо не заглиблюватися в історію, хоча походження такої подвійності саме до історії й відсилає, зачарування технологіями та відразу до них наочно продемонстровано, приміром, наприкінці позаминогого — на початку минулого століття, коли технологія була різке естетизована в подіях усесвітніх виставок і дивовижних споруд, таких як скажімо, Crystal Palace. Але разом з тим військова техніка періоду Першої світової війни як інструмент відчуження людського життя викликала страх і відторгнення в художній рефлексії та громадських настроях, оскільки незважаючи на спокуси прогресу, таїла в собі спокусу «зворотної еволюції» (Baudrillard, 1996: p. 130), або, щонайменше, продукувала техно-занепокоєння (Campbell, Saren, 2010). І вже зовсім нещодавно відомі сюжети стосовно непередбачуваності та невідконтрольності технологій без тіні вагань втілювалися в російських атаках на критичні інфраструктури, електромережі, що закарбовано в реальному досвіді жителів України.

Конфігурації нашого нинішнього світосприйняття бентежать дивовижними міксами традиційних реакцій і дій людей та інститутів з функціонуванням суперсучасних технологій, тривог і захватів різного роду. Про такого роду мікси у продукуванні «альтернативних суб'єктивностей» (Braidotti, 1994) чимало кажуть в аргументаціях відповідних постгуманістичних моделей ідентичностей, що мали би об'єднувати три автономні тропи, що переплітаються різноманітним чином і відсилають до логіки сучасної технокультури: примітив, технології і жах, що пов'язують у сьогоденні риси давніх і майбутніх еволюцій та артикулюють не тільки епістемологічну спроможність таких моделей, а й також їхню естетику, повсякденну естетичну чуттєвість (Campbell, Saren, 2010). Скажімо, жах як авангардний і застережливий жанр, історично зумовлений і змінюваний в часі, покликаний, зокрема, провокувати, ставити під сумнів культурну та ідеологічну норму, що характерно для амбітної реклами, але обертається проблематичністю, коли це стосується, приміром, побутової техніки.

Має сенс звернути увагу на два «технологічні» аспекти трансформованої в наш час ідентичності — її перебування у віртуальному просторі, он-лайн при-

сутність і співіснування з військовим озброєнням. Двоїстість ставлення характерна для обох випадків. Перший аспект вочевиднися раніше, за умов пандемії коронавірусу 2020–2021 років, коли он-лайн комунікація перетворилася на домінуючий спосіб загального зв'язку, генеруючи гнітючий дефіцит безпосереднього спілкування. Розмножені «цифрові ідентичності», що волають про визнання на різноманітних інтернет-ресурсах, існували в особливому просторі, в ідеалі, безмежному, але опановуваному за лічені секунди. Репетиція виявилася напрочуд діевою для нинішніх умов, оскільки для українців, хоч би де вони сьогодні перебували, такий ідеальний простір — єдино надійне місце зустрічі. Вбудовуючись в алгоритми платформ і мереж, аудиторія, охоплюючи сукупність «цифрових ідентичностей», свідомо чи не замислюючись, готова поступитися гарантіями конфіденційності й особистої збереженості в обмін на наданий, забезпечуваний алгоритмами акційний бонус довіри та можливість оголосити про свою присутність.

Цифрова ідентичність не відступає і зіштовхнувшись із контрольованою комп'ютерними системами військовою технікою, що безпомилково спрямовує удари в конкретні цілі, викликаючи піднесення в тих, хто нею управляє, і паніку у противника. Високотехнологічні машини, тим паче озброєння, самі по собі вселяють жах, бо, як припускає Бруно Латур, вони постають перед людьми радше знезацька, у своїх наявних, готових версіях і «падають на голови, як зовнішня доля, така ж чужа, така ж нелюдська, така ж непередбачувана, як давній *Fatum* римлян» (Latour, 1987: p. 15). Доля і випадок — невблаганні ризики війни.

Поінформованість українців стосовно військової техніки ще ніколи після Другої світової війни не була настільки великою і предметною, чи то стосується це певних типів озброєння — важкої артилерії, систем ППО, автомобільних засобів, повітряних апаратів, оперативно-тактичних БПЛА, стрілецької зброї, що ідентифікуються як «наші», включно з наданими партнерами, і «не наші», «їхні», «ворожі». Часто-густо навіть особиста зброя вважається символом своєрідної концепції національної ідентичності, що особливо характерно для консервативних американських кіл, які обстоюють право на її носіння у зв'язку із захистом життя всередині свого будинку і захистом суспільства від тиранії уряду, чим підтримується перманентність дебатів з приводу «патріотизму» (Mugambi, 2019). У сучасній Україні дискусії про право носіння особистої зброї в локальності війни також не знімаються з порядку денного. Новинні повідомлення, усілякі презентації та публічні експерти щосили працюють над поширенням знань про зброю, тож аудиторії непогано знаються на далекобійних характеристиках HIMARS чи ATACMS.

Але далеко не в «сутності техніки» — питання, яким переймалися, припустимо, М. Гайдегер або Ж. Симондон. «Ми порушуємо питання про техніку і хотіли б тим самим підготувати можливість вільного ставлення до неї. Вільним воно буде, якщо відкриє нашу присутність (*Dasein*) для сутності техніки. Зрівнявшись із цією сутністю, ми зуміємо охопити технічне в його межах» (Heidegger, 1977: p. 3). Інструментального визначення техніки як засобу і людської діяльності тут явно недостатньо, оскільки техніка — не простий засіб, але різновид виявлення потаємності, виведення з потаємності до явленості, спосіб розкриття

реальності (Heidegger, 1977: р. 10). Подія вироблення робить це — перехід із потаємності у відкритість — можливим за допомоги поїезиса, породження, нагадує Гайдегер, посилаючись на те, що у давніх греків слово *techné* стосується не тільки ремісничої майстерності, тобто технології, а й високого та образотворчих мистецтв. Сучасні масштабні технологічні споруди здатні змінювати онтологічні уявлення й образи, вибудовуючи колись давно оспіваний Гельдерліном Рейн у гідроелектростанцію, а не навпаки, подібно до старого дерев'яного мосту, і згадуючи про минуле буття лишень в екскурсійних турах (Heidegger, 1977: р. 16), тобто перебуваючи в контексті переходів між природою і культурою, даним і зробленим.

Напевно, щось подібне відбувається і з високоточним озброєнням, оскільки його трактування в інструментальних термінах військових досягнень навряд чи цілковито пояснює розкриття ним потаєної реальності. Радше не виключені метаморфози та мутації його операторів в інакшість під впливом військових машин, що можна було б назвати «зісковзуванням з однієї онтології в іншу» (Campbell, Saren, 2010: р. 165), перманентним перетинанням онтологічних меж. Подібно до того, як це трапляється згідно з концептуальною парою Дельоза і Гваттарі «соціальне підпорядкування & машинне поневолення», коли суб'єкт зберігає свою автономність щодо машини, зовнішнього об'єкта, використовуючи її в адекватних цілях, або ж стає її складовими деталями у шерезі інших nonhuman акторів, вписуючись у компонований ансамбль» (Deleuze, Guattari, 2004). Для Донни Гаравей таке розрізнення взаємозв'язку людини й машини є надмірним, оскільки «стосовно людини та машини немає ясності, хто робить і кого зроблено. Немає ясності, що є дух і що тіло в машинах, що зводяться до практик кодування» (Haraway, 1985: р. 95).

Особливе місце у військовій техніці належить сьогодні дронам, і хоча їхня історія не така вже й мала, оскільки вони активно застосовувалися від часів Другої світової війни, у війні нинішній їм відведено пріоритетну роль. Їхні габарити невеликі, вони економічні, з високою боездатністю і мобільністю, придатні для невоєнних, розвідувальних та ударних цілей — передові технології забезпечення поразки, дистанційно керовані, і головне — зберігають життя операторів. Вони доказово ефективні у бойових діях, але не знімають морального дискомфорту у користувачів і спостерігачів.

Є, звісно, і просте символічне присвоєння технічного імені, як це фіксується із народженими у воєнний час дітьми, названими на честь відомих БПЛА або переносних ракетних комплексів, що зарекомендували свою дієвість в опорі агресорові, набуваючи статусу очевидних маркерів формування ідентичності та її визнання. Безперечно, предметна розмова з приводу цієї теми ще попереду, і в ній самовпевненість людини як головного авторитету смислу не уникне сумнівів. Однак не зараз, коли людині треба вижити.

Вимушені фемінні спільноти

У концептуалізаціях “posthuman”, що не визнають владну — расову, класову, гендерну нейтральність метафізики, надивовижу виразними є феміністські

настанови та феміністські наративи (Гаравей, Гейліс, Брайдотті). У ситуаціях війни вони по-особливому загострюються, спонукувані прагненнями емансипації, що зовсім не означає посилення принципових гендерних протиставлень і претензій. У групах біженців, у тому числі й українських, виникають феномени «*фемінних спільнот мимоволі*», коли за умов воєнного стану, що зобов'язує чоловіків призовного віку не покидати територію країни, яка обороняється, за межі колишніх місць проживання у пошуках безпеки переміщаються жінки та діти. Це особливі структури, сконструйовані завданнями виживання в новому середовищі проживання, нових соціумах із наявними в них соціальними відносинами, правилами та нормами, а також опанування алгоритмів адаптування до них. Як правило, українські фемінні спільноти в європейських країнах, що надали їм прихисток, статус тимчасового проживання, є закритими від режимів видимості у публічності медіа, хоча точно мають матеріальну підтримку та можливість медичного обслуговування від урядових і неурядових організацій приймальної сторони. Як, утім, і інші біженці, стосовно яких поширена культурна конфігурація є доволі різноманітною, охоплюючи як емпатію, гостинність та зобов'язання перед людьми, «схожими на нас», так і певну загрозу, що від них виходить, фізичну або духовну, проте також розсіюючи публічну видимість унікальних людських історій, за винятком, хіба що, скандальних інцидентів (Chouliaraki, Stolic, 2017).

Українські фемінні спільноти — зазвичай сім'ї із кількох поколінь чи осередки подруг і знайомих, які об'єднані нелегкими шляхами переміщення в чужу країну та знайшли тут нових друзів. Навряд чи має сенс вишукувати в таких спільнотах феміністські установки або ж настрої, що до них призводять, особливо у випадку сімей, де старші жінки, дотримуючись «*відкладеної ідентичності*», котру, як видається, вони зберігають до повернення у звичне життя, більше прихильні до традиційного жіночого досвіду, турбуючись про дітей та онуків (Костенко, 2022а). Не те щоб есенціалістські імперативи беруть своє, радше переважає бажання допомогти сім'ї налагодити прийнятне існування. Молоді та зрілі жінки, які опинилися за кордоном, як правило, більш заповзятливі й наполегливі у прояві своєї ідентичності, знаходять можливості сконструювати її як «*європейський проєкт*», вибудувати перспективи для себе і дітей прижитися у новому домі в подальшому, а можливо, й укорінитися. Показово, що згодом змінюється стиль життя вимушених переселенців з України, як, скажімо, в Польщі, де переважну частину з них становлять жінки із вищою освітою та діти. Вони стають більш забезпеченими: згідно з даними дослідницької компанії Selective, якщо у січні 2022 року лише 6% українського населення Польщі були цілком забезпеченими, то навесні 2023-го 24% мають «добре матеріальне становище», а ще 64% — «середнє» (Українці у Польщі, 2023). Відповідно, помітно збільшилися частки тих, хто відвідує басейни та спортивні зали, а також театри та кіно (Українці у Польщі, 2023).

Опанувати перспективу — багато в чому означає опанувати мову країни перебування, що є поширеною практикою українських жінок, спонукуваних прагненням знайти висококваліфіковану роботу, особливо у країнах, де вимушеним переселенцям пропонують безкоштовні мовні курси. Це аж ніяк не об-

межує українську мову, котра залишається легітимною у повсякденному спілкуванні та принципово конкурує сьогодні тільки з російською, створюючи особливий, доволі напружений соціолінгвістичний простір із вираженою дихотомією, активно підтримуваною владними та символічними імперативами. Найбільшою мірою це характерно для ідентичності в пошуках маніфестації та визнання «*проєкту українця*» в його найпотужнішій версії, коли відмова від російської мови стає екзистенційним викликом, особливо для російськомовних громадян.

Звісно, множинні ідентичності українських жінок і дітей, які вимушено залишили країну, далеко не обмежуються наведеними найочевиднішими варіантами, складаються в рухливу і розгалужену мережу, роздрібнені класифікації, чия відносна усталеність, поглинання їх певною загальною культурною матрицею уявляється пізніше. Як і наслідки, що можуть виявитися зміцнювальними або руйнівними для сімей, що перебувають нині у «фемінних спільнотах мимоволі».

* * *

Нехай навіть фрагментарне включення до “posthuman” дискурсу не може не спонукати до роздумів про структуру нашої спільної ідентичності як людей у сучасному глобальному світі високих технологій і локальних війн, складних взаємодій науки, техніки, комодифікації навколишнього середовища, а також політики та міжнародних пріоритетів. Що стосується ідентичностей, чи то індивідуальних, чи то колективних, то йдеться про часткові, суперечливі, завжди незамкнуті конструкції, про неможливість їм спиратися на якесь єдине есенціалістське підґрунтя, котре може вправно перехоплюватися ідеологічною і політичною риторикою, але не розпізнавати очевидних соціальних і культурних відмінностей, хоча й не втрачати уявлення майбутніх можливих єднань, ефективного тяжіння і солідарних ідентифікацій.

Напевно, дві методологічні констатації вочевидь було б доречно вилучити із міркувань про «постлюдський стан» для дослідження сучасних ідентичностей.

По-перше, потрібні оновлені аналітичні моделі спостереження за розмиванням меж між дуальними континуумами «природа» — «культура», між «данним» і «сконструйованим», що руйнує метафізичну бінарність здавалось би непо рушної опозиції й піддає сумніву базове визначення людського як антипода технічного і тваринного, а також інші наперед визначені епістемологічною рамкою протиставлення: високе — низьке, владне — підконтрольне, публічне — приватне, чоловіче — жіноче. Оскільки саме залежно від міри залученості до перехідних станів природно-культурної взаємодії, ідентичності фрагментуються і різноманітним чином «денатуралізуються», і саме такі перехідні стани, потоки, що перетинають прописані чи то метафорично, чи то інструментально кордони, першою чергою стають об'єктами контролювальних стратегій не без активації механізмів інформатики панування

По-друге, перебуваючи у воєнному контексті, ми більше переймаємося розумінням війни як нестабільної онтології, ситуаційної реальності, що потребує

локального знання, якщо брати до уваги статус часткового пояснення без наповняння на тотальному обґрунтуванні констатацій і висновків, що уможливило б точніше розуміння правових аспектів взаємозалежності «ініціатор агресії — ініціатор оборони», переконливіше формулювання етичних оцінок воєнних ситуацій та їхніх наслідків.

Джерела

- Касіян, В. (2023). *Одна з провідних німецьких газет замінить частину працівників штучним інтелектом*. Отримано з: HYPERLINK «<https://biz.liga.net/ua/all/it/novosti/odna-iz-veduschih-nemetskih-gazet-zamenit-chast-rabotnikov-iskusstvennym-intellektom>»<https://biz.liga.net/ua/all/it/novosti/odna-iz-veduschih-nemetskih-gazet-zamenit-chast-rabotnikov-iskusstvennym-intellektom>
- Костенко, Н. (2022). Всередині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 5–21.
- Костенко, Н. (2022а). Трансформація ідентичностей під час війни: проблеми вивчення та соціологічні практики. В: Є. Головаха (ред.), С. Макеев (ред.), *Українське суспільство в умовах війни*. 2022. Колективна монографія (сс. 305–316). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Маджумдар, О. (2023). *Українці у Польщі стали більш забезпеченими: нове дослідження*. Отримано з: HYPERLINK «<https://www.rbc.ua/rus/travel/ukrayintsi-polshchi-stali-bilsh-zabezpechenimi-1682072207.html>»<https://www.rbc.ua/rus/travel/ukrayintsi-polshchi-stali-bilsh-zabezpechenimi-1682072207.html>
- Baudrillard, J. (1996). 'Gadgets and robots'. In: J. Benedict (trans.), *The system of objects* (pp. 107–134). New York, London: Verso.
- Braidotti, R. (1994). *Nomadic subjects: Embodiment and sexual difference in contemporary feminist theory*. New York: Columbia University Press.
- Braidotti, R. (2013). *The Posthuman*. Cambridge: Polity Press.
- Campbell, N., Saren, M. (2010). The primitive, technology and horror: A posthuman biology. *Ephemera*, 10(2), 152–176.
- Chouliaraki, L., Stolic, T. (2017). Rethinking media responsibility in the refugee “crisis”: A visual typology of European news. *Media, Culture & Society*, 39(8), 1162–1177. <https://doi.org/10.1177/0163443717726163>.
- Deleuze, G., Guattari, F. (2004 [1987]). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*. Tr. by B. Massumi. London: Continuum.
- Fukuyama, F. (2003). *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*. London: Profile Books.
- Gane, N. (2006). Posthuman. *Theory, Culture & Society*, 23(2–3), 431–436.
- Habermas, J. (2003). *The Future of Human Nature*. Cambridge: Polity Press.
- Hansen, M. (2012). Engineering Pre-individual Potentiality: Technics, Transindividuation, and 21st Century Media. *SubStance*, 41(3(129)), 32–59.
- Haraway, D. (1985). A manifesto for cyborgs: Science, technology, and socialist feminism in the 1980s. *Socialist Review*, 5(2), 65–107.
- Haraway, D. (2003). *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Hayles, N.K. (2006). Unfinished Work From Cyborg to Cognisphere. *Theory, Culture & Society*, 23(7–8), 159–166.
- Hayles, N.K. (1999). *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Heidegger, M. (1977[1954]). 'The question concerning technology'. In: W. Lovitt (Ed.), *The question concerning technology and other essays* (pp. 3–52). New York, London: Harper and Row.
- Latour, B. (1987). *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*. Milton Keynes, UK: Open University Press.

- Malešević, S. (2010). *The Sociology of War and Violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mbembe, A. (2003). Necropolitics. *Public Culture*, 15(1), 11-40.
- Mitrofanova, A. (2018). The cyborg as the code of a new ontology. Political and epistemological aspects of hybrid bodies. *Logos*, 28(4), 109-128.
- Morgan, M. (2014). Rosi Braidotti. The Posthuman. *Sociology*, 48(1), 203-204.
- Mugambi, J. (2019). Guns, identity, and nationhood. *Palgrave communications*, 5 (138), 1-8. <https://doi.org/10.1057/s41599-019-0349-z>. www.nature.com/palcomm
- Parisi, L. (2015). Instrumental reason, algorithmic capitalism, and the incomputable. In: M. Pasquinelli (Ed.), *Alleys of Your Mind: Augmented Intelligence and Its Traumas* (pp. 125-137). Lüneburg: Meson Press.
- Simondon, G. (2012). Technical Mentality. Tr. by A. De Boever, In: A. De Boever, A. Murray, J. Roffe, and Ashley Woodward (Eds.), *Gilbert Simondon Being and Technology* (pp. 1-18). Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
- Thompson, C.J. (2004). Marketplace mythologies and discourses of power. *Journal of Consumer Research*, 31(June), 162-180.
- Whalen, T. (2000). 'Data Navigation, Architectures of Knowledge', paper presented at the Banff Summit on Living Architectures: Designing for Immersion and Interaction, Banff New Media Institute, 23 Sept.

Отримано 19.08.2023

References

- Baudrillard, J. (1996). 'Gadgets and robots'. In: J. Benedict (trans.), *The system of objects* (pp. 107-134). New York, London: Verso.
- Braidotti, R. (1994). *Nomadic subjects: Embodiment and sexual difference in contemporary feminist theory*. New York: Columbia University Press.
- Braidotti, R. (2013). *The Posthuman*. Cambridge: Polity Press.
- Campbell, N., Saren, M. (2010). The primitive, technology and horror: A posthuman biology. *Ephemera*, 10(2), 152-176.
- Chouliarakis, L., Stolic, T. (2017). Rethinking media responsibility in the refugee "crisis": A visual typology of European news. *Media, Culture & Society*, 39(8), 1162-1177. <https://doi.org/10.1177/0163443717726163>.
- Deleuze, G., Guattari, F. (2004 [1987]). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*. Tr. by B. Massumi. London: Continuum.
- Fukuyama, F. (2003). *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*. London: Profile Books.
- Gane, N. (2006). Posthuman. HYPERLINK «<https://journals.sagepub.com/home/TCS>» *Theory, Culture & Society*, 23(2-3), 431-436.
- Habermas, J. (2003). *The Future of Human Nature*. Cambridge: Polity Press.
- Hansen, M. (2012). Engineering Pre-individual Potentiality: Technics, Transindividuation, and 21st Century Media. *SubStance*, Vol. 41, 3(129), 32-59.
- Haraway, D. (1985). A manifesto for cyborgs: Science, technology, and socialist feminism in the 1980s. *Socialist Review*, 5(2), 65-107.
- Haraway, D. (2003). *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Hayles, N.K. (2006). Unfinished Work From Cyborg to Cognisphere. *Theory, Culture & Society*, 23(7-8), 159-166.
- Hayles, N.K. (1999). *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Heidegger, M. (1977[1954]). The question concerning technology. In: W. Lovitt (Ed.), *The question concerning technology and other essays* (pp. 3-52). New York, London: Harper and Row.
- Kasiyan, V. (2023). One of the leading German newspapers will replace part of the employees with artificial intelligence. [In Ukrainian]. Retrieved from: HYPERLINK «<https://biz.liga.net/ua/all/>

it/novosti/odna-iz-veduschi-nemetskih-gazet-zamenit-chast-rabotnikov-iskusstvennym-intellektom»<https://biz.liga.net/ua/all/it/novosti/odna-iz-veduschi-nemetskih-gazet-zamenit-chast-rabotnikov-iskusstvennym-intellektom> [=Касіян 2023]

Kostenko, N. (2022). Inside and outside of identity in the cultural experience of pandemic and war. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, marketing, methods*, 2, 5-21. [=Костенко 2022]

Kostenko, N. (2022a). The Transformation of identities in wartime: Study issues and sociological practices. [In Ukrainian]. In: Ye. Golovakha, S. Makeiev (Eds.), *Ukrainian Society in the Conditions of War. 2022* (pp. 305-316). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Костенко 2022a]

Latour, B. (1987). *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*. Milton Keynes, UK: Open University Press.

Malešević, S. (2010). *The Sociology of War and Violence* Cambridge: Cambridge University Press.

Mbembe, A. (2003). Necropolitics. *Public Culture*, 15(1), 11-40.

Mitrofanova, A. (2018). The cyborg as the code of a new ontology. Political and epistemological aspects of hybrid bodies. *Logos*, 28(4), 109-128.

Morgan, M. (2014). Rosi Braidotti. The Posthuman. *Sociology*, 48(1), 203-204.

Mugambi, J. (2019). Guns, identity, and nationhood. *Palgrave communications*, 5(138), 1-8. <https://doi.org/10.1057/s41599-019-0349-z>. www.nature.com/palcomms

Madzhumdar, O. (2023). *Ukrainians in Poland have become more prosperous: a new study*. [In Ukrainian]. Retrieved from: HYPERLINK «<https://www.rbc.ua/rus/travel/ukrayintsi-polshchi-stali-bilsh-zabezpechenimi-1682072207.html>»<https://www.rbc.ua/rus/travel/ukrayintsi-polshchi-stali-bilsh-zabezpechenimi-1682072207.html> [=Маджумдар 2023]

Parisi, L. (2015). Instrumental Reason, algorithmic capitalism, and the incomputable. In: M. Pasquinelli (Ed.), *Alleys of Your Mind: Augmented Intelligence and Its Traumas* (pp. 125-137). Lüneburg: Meson Press.

Simondon, G. (2012). Technical Mentality. Tr. by A. De Boever. In: A. De Boever, A. Murray, J. Roffe, and A. Woodward (Eds.), *Gilbert Simondon Being and Technology* (pp. 1-18). Edinburgh: Edinburgh University: Press Ltd.

Thompson, C.J. (2004). Marketplace mythologies and discourses of power. *Journal of consumer research*, 31(June), 162-180.

Whalen, T. (2000). 'Data Navigation, Architectures of Knowledge', paper presented at the Banff Summit on Living Architectures: Designing for Immersion and Interaction, Banff New Media Institute, 23 Sept.

Received 19.08.2023

НАТАЛІЯ КОСТЕНКО

Ідентичності у "posthuman" стані: локальність війни та глобальний світ

"Posthuman" розглядають сьогодні як одне з найважливіших понять у сучасній політичній філософії, культурології, теорії літератури та мистецтв, соціології тіла та ідентичності тощо, яке утримує у фокусі розгорнутий дискурс щодо пізнання «стану постлюдства» (Р. Брайдотті, Н. Гейн, Н.К. Гейлі, Ф. Фукуяма та ін.). Це поняття вже зовсім не обов'язково обмежується образом «кіборга» як іронічним політичним вимислом, що вправно перевинаходить соціальну реальність і повсякдення у контексті розмивання меж природи та культури, або метафорою, що залишається символічно значущою завдяки етичному імпульсу та соціальній прихильності її автора (Д. Гаравей).

Навіть фрагментарне залучення до дискурсу щодо "posthuman" станів не може не спонукати до роздумів про структуру нашої спільної ідентичності як людей у сучасному глобальному світі високих технологій і локальних війн, складних взаємодій науки й техніки, комерціалізації довілля, а також політики й міжнародних пріоритетів, і воно не може не заохочувати до переосмислення імперативів антропоцентризму. У разі ідентичностей (чи то індивідуаль-

них, чи то колективних) ідеться про часткові, суперечливі, завжди незамкнені конструкції, про неможливість їх спиратися на якесь єдине есенціалістське підґрунтя, яке здатне вправно перехоплюватися ідеологічною та політичною риторикою, але не розпізнавати очевидні соціальні та культурні відмінності, хоча й не втрачати уявлення про ймовірні єднання в майбутньому, про ефективне тяжіння та солідарні ідентифікації. Залежно від ступеня залучення суб'єктів у перехідні стани природно-культурної взаємодії ідентичності фрагментуються і по-різному «денатуралізуються». І саме ці перехідні стани, потоки, що перетинають кордони, прописані чи то метафорично, чи то інструментально, — саме вони передовсім стають об'єктами стратегій контролю не без активації механізмів інформатики панування, ігнорування локального знання у воєнному контексті, здатного зважати на статус часткового пояснення без наполягання на тотальному обґрунтуванні констатацій, висновків і перспектив.

Ключові слова: стан “posthuman”, антропоцентризм, методологічні зсуви у бінарній опозиції «природа — культура», кіборг, інформатика панування, Д. Гаравей, відкладені ідентичності, «вимушені фемінні спільноти»

NATALIA KOSTENKO

Identities in the “posthuman” condition: locality of war and global world

“Posthuman” is considered now to be one of the most important concepts in contemporary political philosophy, cultural studies, theory of literature and art, sociology of the body and identity, etc., which keeps in focus a detailed discourse regarding the knowledge of the “posthumanity” condition (R. Braidotti, N. Gane, N.K. Hayles, F. Fukuyama, and others). This concept is no longer necessarily confined to the image of a “cyborg” as an ironic political fiction that skillfully reinvents social reality and everyday life in the context of eroding boundaries between nature and culture, or a metaphor that remains symbolically significant due to the ethical impulse and social commitment of its author (D. Haraway).

Even a fragmentary involvement in the “posthuman” discourse cannot but encourage reflection on the structure of our common identity as people in the modern global world of high technology and local wars, complex interactions between science and technology, commodification of the natural world, as well as politics and international priorities; this cannot but promote rethinking the imperatives of anthropocentrism. In the case of identities, whether individual or collective, we are talking about partial, contradictory and always open constructions, about their impossibility of relying upon a single essentialist foundation, which can be skillfully intercepted by ideological and political rhetoric but not recognize obvious social and cultural differences; however, such a foundation is unlikely to lose the image of possible unifications in future, effective attraction and solidarity-driven identifications. Depending on the degree of subjects’ involvement in the transitional states of interaction between nature and culture, identities are fragmented and “denaturalized” in various ways; and it is precisely these transitional states, flows that cross borders, whether they are defined metaphorically or instrumentally, that become, first of all, the objects of control strategies, not without activating the mechanisms of informatics of domination, ignoring local knowledge in a military context, which takes into account the status of partial explanation but does not insist on the total substantiation of statements, conclusions and perspectives.

Keywords: “posthuman” condition, anthropocentrism, methodological shifts in the binary opposition between nature and culture, cyborg, informatics of domination, D. Haraway, deferred identities, “forced feminine communities”

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, Шовковична, 12)

VIKTOR STEPANENKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Chief Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

vikstepa@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3623-0057>

ОЛЕНА ЗЛОБІНА,

доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, Шовковична, 12)

OLENA ZLOBINA,

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

ezlobina@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-2593-788X>

ЄВГЕН ГОЛОВАХА,

доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

YEVHEN GOLOVAKHA,

Doctor of Sciences in Philosophy, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Director of the Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

golos100@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2961-1262>

СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ,

доктор соціологічних наук, заступник директора Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SERHII DEMBITSKYI,

Doctor of Sciences in Sociology, Deputy Director, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

sociotest.solution@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7958-3557>

ЛЮБОВ НАЙДЬОНОВА,

доктор психологічних наук, член-кореспондент НАПН України, заступник директора, провідний науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (04070, Київ, Андріївська, 15); професор Інституту психології Польської академії наук (00-378, Варшава, Стефана Яраша, 1)

LUBOV NAIDIONOVA

Doctor of Sciences in Psychology, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Deputy Director, Leading Research Fellow at the Laboratory of Psychology of Mass Communication and Media Education, at the Institute of Social and Political Psychology, NAES of Ukraine (15, Andrijivska St., Kyiv. 04070); Professor of the Institute of Psychology, Polish Academy of Sciences (1, Stefana Jarasza, Warsaw, 00-378)

mediasicolo@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1222-295X>

Стрес, спричинений війною, та ресурси соціально-психологічної стійкості: огляд теоретичних концептуалізацій¹

Із початком військової агресії РФ проти України з 2014 року, анексії Криму та збройного конфлікту на Донбасі з усіма їхніми гуманітарними, соціальними та психологічними наслідками проблематику масових стресових станів активно досліджують у вітчизняній соціальній науці, зокрема у психології (Пінчук, Гоженко, Псядло, 2015; Титаренко, 2018; Череповська, Дідик, 2020; Блінова, Казібекова, 2021; Слюсаревський, Чуніхіна, Найдьонова, 2022 та ін.). Широкомасштабне вторгнення РФ в Україну ще більшою мірою актуалізувало цю проблематику.

Утім, для світових соціально зорієнтованих досліджень тема війни та її психологічних наслідків не є новою. Разом із тим кожна така екстремальна суспільна ситуація має свої особливості та контексти. Не є винятком і російсько-українська війна. Тому важливим методологічним викликом для вітчизняних дослідників є адаптація напрацювань світової соціальної науки до актуальної проблематики сучасних українських реалій, пов'язаних зі стресовими чинниками

¹ Статтю підготовлено в перебігу виконання науково-дослідницької роботи за конкурсною тематикою НАН України «Стресові стани населення України в контексті війни: розповсюдження, групи ризику та шляхи компенсації» (шифр: 6541230).

Цитування: Степаненко, В., Злобіна, О., Головаха, Є., Дембіцький, С., Найдьонова, Л. (2023). Стрес, спричинений війною, та ресурси соціально-психологічної стійкості: огляд теоретичних концептуалізацій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 22–39, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.022>.

війни, приміром тематикою медіативних ресурсів та суспільної психологічної стійкості. Йдеться навіть і про термінологічні адаптації. Наприклад, у вітчизняному науковому дискурсі щодо проблематики стресу разом з поняттям психологічної стійкості вже доволі часто використовують терміни «резилієнс» (Ассонов, Хаустова, 2019; Сорока, Калаур, 2019) та «резильєнтність» як кальку з англomовних «resilience» та «resiliency». Почасти це виправдано тим, що в українській мові, а відтак в україномовній літературі немає чіткого розмежування між англomовними поняттями «resilience» та «resiliency», де ці терміни позначають відповідно процес та особистісну характеристику (Kalka et al., 2022). Подібною є ситуація також із багатьма англomовними поняттями-термінами досліджень стресу та відповідей на його наслідки. Але проблема адаптації світового досвіду та напрацювань соціально стресової тематики у вітчизняний контекст полягає, звісно, не лише у запозиченні термінології, а радше в коректному передаванні смислів — як з англomовних публікацій в україномовний контекст, так і у зворотний бік — для презентації англійською мовою актуального досвіду і напрацювань вітчизняних дослідників.

Мета цієї статті саме й полягає в огляді та аналізі релевантних напрацювань світових соціально-психологічних досліджень і спробі методологічної адаптації їх до проблематики та реалій стресових станів російсько-української війни.

Специфіка стресових станів в умовах війни

Війна є постійною надзвичайною ситуацією, що забарвлює всю мережу відносин у суспільстві (Summerfield, 1999), травматичною подією, яка спрямована не на окремих осіб, а на населення загалом, тобто породжує «колективну травму», якої зазнають не лише ті, хто безпосередньо постраждав унаслідок військових дій. У таких умовах населення переживає подовжений травматичний стрес (ПТС), коли травма є одночасно поточною та реалістично передбачуваною в майбутньому, а не локалізованою в минулому. На відміну від традиційних хронічних стресорів, які пов'язані з відносно тривалими проблемами, конфліктами та погрозами, з якими люди стикаються щодня, такими як фінансова напруженість, міжособистісний стрес, стрес на роботі тощо, типи стресорів, яким піддаються члени спільноти в контексті ПТС, є екстремальними та включають такі різновиди загрози життю та тілесній цілісності, які зазвичай вважають більш травматичними, ніж хронічні стресори (Eagle, Kaminer, 2013). Постійні стресові стани, що їх переживає населення під час війни, відрізняються також від посттравматичного стресового розладу (ПТСР), який зосереджується на фізіологічних і психологічних реакціях, центрованих на минулих травматичних подіях, які продовжують вторгатися у сьогодення (Diamond et al., 2010; Lahad, Leykin, 2010). Водночас тривалий вплив має сильніший зв'язок із симптомами ПТСР порівняно з обмеженим у часі впливом (Eagle, Kaminer, 2013).

Специфіку ПТС визначають такі його характеристики, як контекст, дія стресорів у часовій перспективі, складність розрізнення між реальною й уявною загрозою та відсутність зовнішніх захисних систем (Eagle, Kaminer, 2013). Контекст ПТС характеризується непередбачуваністю, всепроникністю та істотністю

небезпек і загроз. Зокрема, він є властивим для зон, уражених конфліктом, де відбуваються часті терористичні атаки, у тому числі на цивільні цілі. Дослідники також зазначають, що постійна дія стресорів на території, охопленій війною, може здійснюватися у формах спорадичного впливу (наприклад, окремих вибухів у віддалених від лінії зіткнень районах), інтенсивного періодичного впливу (наприклад, періодичні повітряні атаки) та постійного впливу (який переживає населення територій, що піддаються щоденним обстрілам) (Lahad, Leykin, 2010).

Дія стресорів у подовженій часовій перспективі породжує у психічному стані людини занепокоєність поточною та майбутньою безпекою, а не минулими подіями. Основна увага людей, котрі переживають ПТС, зосереджена на передбачуваній небезпеці (Diamond et al., 2010), відповідно стресовий стан залежить від ефективності керування тривогою, пов'язаною з цією перспективою. Однією з визначальних особливостей ПТС є реалістична (на відміну від перебільшеної) оцінка майбутньої загрози. Однак попри консенсус щодо небезпечності середовища (наприклад, у районах, які часто зазнають ракетних обстрілів) існує суб'єктивна оцінка ризику, тобто інтерпретація загрози може варіювати від виправданої заклопотаності до реакцій параноїдального типу, за яких загроза стає перебільшеною й надмірно узагальненою. Таким чином, на відміну від ПТСР, де тривога пов'язана з переживанням симптомів травматичного стресу, тривога у разі ПТС пов'язана із точним чи спотвореним сприйняттям загрози. Як свідчать результати досліджень людей, котрі живуть в умовах постійної загрози, внесок реакцій страху в посттравматичні реакції на стрес (приміром, емоційний дистрес та порушення функціонування) більш значний, ніж вплив фактичних загроз (Nuttman-Shwartz, 2013).

Надзвичайно високий рівень емоційності під час стресових ситуацій може бути адаптивними, проте тривалі стани підвищеної емоційної реакції можуть призвести до збудження, депресії та соматичних проблем (Bryant et al., 2003; Hobfoll et al., 2007). Війна та події, пов'язані з конфліктом, можуть також викликати різні типи негативного впливу, включно із занепокоєнням, гнівом і роздратуванням (Cheung-Blunden, Blunden, 2008; Nickerson et al., 2014). Ці емоційні реакції є опосередковувальними чинниками можливості зростання насильницької поведінки у суспільстві.

Українці живуть під тиском війни, що триває, в емоційно перенавантажених обставинах, де тема війни та пов'язаного з нею насильства є провідною для багатьох людей. І деякі дослідження, зокрема проведене у двох великих містах України, виявляють певні ознаки проявів насильницької поведінки в суспільстві (Timmer et al., 2023). Різний непрямий досвід цивільних осіб, пов'язаний із війною (наприклад, перегляд новин про воєнні події, прослуховування розповідей свідків) так само впливає на ймовірність зростання насильства (Timmer et al., 2023). Водночас соціологічні опитування, проведені в країні навесні 2022 року, не фіксували суттєвого зростання міжособистісного напруження та конфліктності у повсякденних комунікаціях людей: стосунки та взаємодія з рідними для переважної більшості (94%) опитаних громадян були миролюбними, також більшість респондентів (89%) зберігали хороші взаємини із сусідами (89%)

та з незнайомими людьми (67%)¹. Отже, ймовірно, у деяких теоретичних підходах і окремих дослідженнях ідеться радше про ризики зростання проявів насильства у суспільстві саме внаслідок дії воєнного ПТС.

Подовжений травматичний стрес, породжений війною, характеризують труднощі комунікації із соціальною реальністю, яка виглядає принципово несправедливою. Це справді може спричиняти у людини стан пасивності й відчуття безсилля або агресивність. Крім того, хоча ключовим механізмом буферизації тривоги для людини є збереження значущого світогляду, те, що добре для індивідуального контролю над тривогою (наприклад, жорсткий захист світогляду), іноді може мати шкідливі наслідки для суспільства (приміром, посилене групове упередження, яке може підживлювати недовіру та розкол у суспільстві) (Kesebir et al., 2011).

Подовжений травматичний стрес має набагато більшу ймовірність послаблення, якщо індивідові вдається уникнути небезпечного середовища або коли загроза зменшується. Так, підтверджено, що в осіб, котрі перебувають у зоні безперервного впливу ракетних обстрілів, було менше симптомів травматичного стресу, коли інтенсивність зовнішньої травми була нижчою (Diamond et al., 2010). Це свідчить про більш гнучкий різновид адаптації до впливу стресорів такого типу. Однак усі симптоми тривалого дистресу можуть негативно впливати на якість життя й функціонування людей, навіть якщо вони не відповідають критеріям психічних розладів і є адаптивними в контексті дії ПТС (Nuttman-Shwartz, Shoval-Zuckerman, 2016). Дослідження впливу ПТС на населення на прикладі Ізраїлю доводять широкі поведінкові, емоційні й функційні наслідки, пов'язані із впливом подовженого стресу впродовж життєвого циклу (Pat-Horenczyk, Schiff, 2019), а також фіксують відмінності в реакціях жителів різних демографічних, соціально-економічних та географічно розташованих груп, які або перебували під впливом постійних стресорів, або не зазнавали такого впливу (Gelkopf et al., 2012). Особливістю ПТС є те, що тривалий вплив стресорів радше може збільшити рівень симптоматики, ніж викликати нові випадки посттравматичного стресового розладу. Це актуалізує необхідність постійних організованих зусиль, спрямованих на підвищення ресурсів психологічної стійкості суспільства, щоб сприяти ефективному подоланню наслідків ПТС.

Теоретична модель стресового процесу

У сучасних соціально-психологічних та соціологічних дослідженнях стрес та стресові ситуації, які докорінно змінюють звичне життя людей, зокрема пов'язані з такими зовнішніми викликами, як катастрофи, збройні конфлікти,

¹ Опитування соціологічної групи «Рейтинг» «Психологічні маркери війни», 6 квітня 2022 року методом телефонного інтерв'ю (САТІ). Вибірка — 1200 респондентів (громадяни України віком 18 років і старші), що мешкають у всіх регіонах України (крім АР Крим і окремих районів Донецької та Луганської областей, тимчасово не контрольовані владою України до 24 лютого 2022 року). — <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/b29c8b7d5de3de02ef3a697573281953.html>

тероризм та війни, часто подають як багатофакторний процес зі своєю складною структурою і динамічною системою із багатьма зв'язками та співвідношеннями прямих та опосередковуваних впливів. У дослідженнях, присвячених воєнним стресам, розглядають різні чинники, причому їхній вплив найчастіше оцінюють як нелінійний. Найбільші загрози для психічного здоров'я несуть, поряд із безпосереднім впливом насильства та руйнувань, так звані щоденні стресори, під якими розуміють стресові соціальні та матеріальні умови, спричинені або посилювані збройним конфліктом і відтворюваними рівномірно та безперервно. Ресурси протидії стресові блокуються через низку опосередковувальних проблем, таких як економічні негаразди (бідність, втрата засобів до існування); дестабілізація соціальних мереж; соціальна ізоляція; зниження якості життя (погіршення умов проживання для внутрішньо переміщених осіб); маргіналізація вразливих груп та ін. (Miller, Rasmussen, 2010; Gartner, Kennedy, 2018). Людям, які відчують ці щоденні навантаження, часто не вистачає власних сил та можливостей, а також соціальної та інституційної підтримки, аби впоратися з цим. Водночас огляди літератури з питань психічного здоров'я населення, яке постраждало від війни, показують, що оцінювання джерел страждань, крім прямого впливу війни, проводять досить рідко (de Jong, 2002; Miller, Rasco, 2004). Водночас вплив щоденних стресових чинників на більшість наслідків щодо психічного здоров'я населення є сильнішим прогностичним фактором, ніж прямий вплив війни (Miller, Rasmussen, 2010).

Однією з поширених сучасних концептуалізацій складної стресової динаміки, зорієнтованих саме на соціологічне дослідження та відповідні підходи, є *модель стресового процесу* (Stress Process Model), запропонована американським соціологом Л. Перліним (Pearlin et al., 1981) і розвинена багатьма дослідниками, зокрема К. Анешенсель та В. Мітчел. Ключовими складовими цієї моделі у формулюванні Л. Перліна та його послідовників є такі: вплив соціального середовища на прояви стресорів; паралельні ефекти щодо доступу до соціальних та персональних ресурсів; роль цих ресурсів як медіативних та медіаторних чинників у впливах стресорів на психічне здоров'я (Aneshensel, Mitchell, 2014: p. 53).

Модель стресового процесу узагальнює головні напрацювання щодо соціальних та індивідуальних ресурсів, які можуть дещо послабити або компенсувати шкідливий вплив стресових чинників на психічне здоров'я. У найширшому визначенні під «ресурсами» в сучасній соціально-психологічній літературі розуміють певні сутності, які або самі по собі є цінними для людей (самооцінка, близькі стосунки, здоров'я, внутрішня рівновага), або є тими засобами, за допомогою яких досягаються бажані цілі (соціальна підтримка, довіра, гроші тощо) (Hobfoll, 2002: p. 307).

Водночас, в моделі стресового процесу виокремлено *три головні ресурси: соціальна підтримка* — солідарні суспільні взаємовідносини і сподівання індивіда на те, що соціальна система та оточення турбуються про нього; *усвідомлення індивідом своєї особистості* у різних проявах власного контролю щодо своїх життєвих шансів та можливостей (mastery) та *самооцінка індивіда* як позитивний погляд на самого себе. Ці ресурси створюють основу для проявів життєвої стійкості й активності щодо адаптації та послаблення впливів і наслідків стресу.

У подальших концептуалізаціях структура соціальних та індивідуальних ресурсів виглядає більш деталізованою, представленою, приміром, такими елементами, як соціальна підтримка, власний контроль, самооцінка, соціальна інтеграція, соціальний капітал, надання значущості (mattering), витривалість (hardiness) та здатність долати труднощі (copping) (Aneshensel, Mitchell, 2014: р. 69).

У соціологічному підході до стресу як динамічного процесу соціальні та індивідуальні медіативні ресурси є взаємопов'язаними, зокрема через різні та нерівномірні соціальні патерни розподілу компонентів стресу залежно від соціальних позицій людей, їхньої участі та представництва у соціальних інститутах та форм міжособистісних взаємин.

Концептуалізації ресурсного підходу щодо стресу

Ресурсний (resource-based) підхід щодо стресу та його наслідків має доволі тривалу традицію. Початком розвитку цього підходу в дослідженнях людської адаптації під час зовнішніх потрясінь, здатності долати труднощі та підтримання благополуччя можна вважати перші дослідницькі розвідки після Другої світової війни, коли вчені намагалися зрозуміти, чому одні люди переживали важкі психопатологічні стани внаслідок військових дій, а інші зберігали психологічну стійкість (Grinker, Spiegel, 1945). Ресурсний підхід дістав подальший розвиток у працях багатьох дослідників, в т. ч. Дж. Каплана, котрий досліджував стрес та психологічну стійкість серед населення при виникненні поточних військових і терористичних загроз в Ізраїлі (Caplan, 1964, 1974). Він виокремив два головні ресурси — індивідуальний і соціальний, завдяки яким люди зберігали психологічну стійкість; це самоконтроль та соціальна підтримка.

Подібний взаємозв'язок між соціальними та індивідуальними психологічними ресурсами наголошують і деякі інші дослідники. Наприклад, у своїй концепції психологічного значення громади (psychological sense of community) С. Саразон доводить, що коли люди втрачають психологічний сенс підтримки з боку громади, вони стають значно вразливішими до стресових впливів (Sarason, 1974). Сучасні наукові розвідки також розвивають цей підхід. Зокрема, досліджено співвідношення між психологічним значенням громади та самооцінкою індивідуального психологічного здоров'я через медіативний вплив таких змінних соціального капіталу, як довіра та рівень соціальної взаємодії (Lai, 2013).

Розглядаючи розвиток ресурсного підходу у соціальній психології та соціальних науках, С. Гобфол окреслює основні концептуальні моделі (Hobfoll, 2002):

1. *Ключові ресурсні теорії* (Key Resource Theories). Ці підходи, представлені такими дослідниками, як А. Бандура, П. Тойтс, М. Селігман) та ін., переважно фокусуються на психологічних ресурсних якостях людини, таких як самоконтроль та впевненість у собі (self-efficacy) у сприйнятті стресових ситуацій. Центральне поняття цієї концептуальної моделі — це контроль у різних його смислах та інтерпретаціях. Зокрема, Е. Скінер окреслив майже сто термінів, чий

смісловий зміст дотичний до поняття «контроль» (Skinner, 1996). Важливим є також його зауваження, що ці тематичні конструкти здебільшого означають радше особистісне сприйняття контролю, а не його об'єктивний характер. Упевненість у собі також є сприятливою психологічною характеристикою, яка пов'язана з дослідженнями позитивного фізичного та емоційного благополуччя й індивідуальної стійкості щодо впливу стресу в різних його масштабах та проявах (Bandura, 1997). Іншим ключовим психологічним ресурсом, який, згідно з результатами досліджень (Carver, Scheier, 1997), виявляє свою ефективність у стійкості до стресових впливів, є диспозиційний оптимізм (dispositional optimism) у різних його проявах та прагнення мети. У новітніх підходах, зорієнтованих на цю ресурсну концептуальну модель, чисельність та взаємозв'язок різних психологічних ресурсів часто позначається поняттям «психологічний капітал» (Siu et al., 2021).

Від середини 1970-х років стрімко розвивається інтерес до іншого важливого ключового ресурсу, а саме *соціальної підтримки*. Як зазначає С. Гобфол, соціальна підтримка — комплексний метаконструкт, який включає чисельність інтеракцій підтримки, сприйняття щодо отримання підтримки, різні аспекти особистості, приміром те, чи розглядає вона себе як підтримувану (Hobfoll, 2002). Різні дослідження підтверджують стійкий зв'язок між наявністю та якістю соціальної підтримки та стресостійкістю індивідів та їхнім психічним здоров'ям.

Серед важливих висновків за результатами досліджень у царині ключових ресурсів можна виокремити такі: висновок про взаємодію та взаємодію ресурсів, наприклад самооцінки, оптимізму і самоконтролю (Cozzarelli, 1993) та висновок про інструментальну ефективність ключових ресурсів у психологічній стресостійкості (Hobfoll, 2002).

2. *Інтегровані ресурсні моделі* (Integrated Resource Models) розглядають ресурси як частину ширшого динамічного процесу, який асоціюється із благополуччям. Такі моделі також передбачають зміну в ресурсах перед викликами стресу як головний операційний механізм, що впливає на відчуття благополуччя та здоров'я і розглядають наявність ресурсного резерву як критичну умову підтримання благополуччя та здоров'я (Hobfoll, 2002). Зокрема, про центральну роль ресурсів для психологічної стресостійкості йдеться у *трансакційній моделі стресу* (Lazarus, Folkman, 1984). За цим підходом, індивіди оцінюють якусь загрозу або виклик і намагаються долати їх та виробляти сценарії адаптації, які визначаються наявними ресурсами.

Актуальною новацією інтегрованих ресурсних моделей щодо стресостійкості є висновок про те, що важливість тих чи інших ресурсів визначається з огляду на конкретний контекст кожної ситуації; ресурси, які є сприятливими в одному випадку, можуть не бути такими в інших випадках.

Теорія зберегання ресурсів (Conservation of resources theory — COR) С. Гобфола також належить до інтегрованих ресурсних концептуальних моделей. Згідно з цією теорією, люди намагаються отримати, підтримувати та зберігати ресурси, і стрес відбувається тоді, коли є загроза втрати ресурсів, або тоді, коли індивідам не вдається отримати ресурси після суттєвих витрат та інвестицій. Ресурси розглядаються як суттєвий елемент психологічної стійкості, й позаяк втрата

певних ресурсів може мати циклічний наростальний характер щодо втрати інших ресурсів, це призводить до глибших психологічних наслідків стресу.

У підходах С. Гобфолла ресурси трактуються радше в соціокультурному розумінні, ніж в індивідуалістичному. Це означає, що погляд на ресурси є переважно подібним для представників певної культурної ніші. Утім, це не означає заперечення різних індивідуальних оцінок ресурсів. Як зазначає С. Гобфолл, соціокультурна орієнтація COR також міститься у наголосі на матеріальних аспектах (сховище, транспорт, їжа) та обставинах (зайнятість та соціальний статус) ресурсів й на тому, як вони взаємодіють з індивідуальними психологічними та соціальними ресурсами (Hobfoll, 2002).

Оскільки ресурси створюються впродовж усього життя в межах культур зі своїми особливостями їх розуміння, COR пропонує також концепт *ресурсних караванів* (resource caravans). Це означає, що ресурси не існують ізольовано, а радше накопичуються у взаємодії впродовж життя — наприклад, індивіди із вищою самооцінкою, як правило, мають більше розуміння власного контролю щодо своїх життєвих шансів та можливостей і кращий ресурс соціальної підтримки. Також COR робить спеціальний наголос саме на здобутті ресурсів, а не на втраті їх. Це передовсім означає, що в разі втрати ресурсів їх повернення та здобуття набуває важливішого значення, адже супроводжується емоційним піднесенням і зростанням здатності індивіда стосовно досягнення певної мети (Hobfoll, 2002).

В оцінках С. Гобфолла у працях кінця 1990-х — початку 2000-х років, присвячених проблематиці психологічної стійкості, намітився зсув від ключових до інтегрованих ресурсних теорій. Причиною цього є вже не стільки дослідницькі результати, які доводять важливість ключових ресурсів (приміром, впевненості у собі, оптимізму та соціальної підтримки), а потреба в дослідженні інтеграції та взаємодії ключових ресурсів та відображення їх у каузальних моделях та процесах.

Ресурсні механізми та використання ресурсів

Важливим теоретичним і практичним питанням є проблематика використання ресурсів, зокрема соціальних, їх зменшення та поновлення у стресових ситуаціях. За результатами своїх досліджень долання стресових станів від наслідків ураганів Ф. Норис та К. Каньясті пропонують *модель стримування щодо погіршення стану соціальних ресурсів* (Social support deterioration deterrence model — SSDD) (Kaniasty, Norris, 1995; 1999). Згідно із цією моделлю напружені стресові ситуації, такі як природні катастрофи, одразу потребують активної мобілізації соціальної підтримки задля запобігання можливим негативним наслідкам стресу. Однак дослідники зауважують, що після першої активної мобілізації соціальної підтримки надалі виникає спад або зниження її рівня, що робить індивіда чи групу більш уразливими щодо розвитку стресу. Вчені виявили, що погіршення підтримки найгостріше спостерігається для соціально вразливих верств (бідних, представників етнічних меншин тощо), яким і до того надавали підтримку в менших обсягах. Тому первинна мобілізація соціальної

підтримки після катастроф здатна полегшити, але не повністю усунути ерозію щодо сприйняття соціальної підтримки для постраждалих громад. Ці висновки підтверджуються й іншими дослідженнями, які виявляють зниження рівня підтримки в різних стресових ситуаціях, особливо за наявності тривалого стресору.

П. Тойтс (Thoits, 2011), досліджуючи те, як соціальні відносини та підтримка поліпшують фізичне та психологічне благополуччя, окреслює сім таких механізмів: соціальний вплив/соціальне порівняння, соціальний контроль, мета та значення, що мають рольове підґрунтя, самооцінка, значення контролю (sense of control), належність та товариство, наявність підтримки, що сприймається (perceived support availability) (Thoits, 2011). Отже, як бачимо, деякі якості та відносини, зокрема пов'язані з контролем та самооцінкою, різні дослідники ідентифікують одночасно як ресурси і як ресурсні механізми. Присутність та дія цих механізмів простежується як у прямий спосіб, так і в ролі їх як стресового буферу. П. Тойтс виокремлює два широкі *типи підтримки* — емоційне співчуття та активна допомога у подоланні труднощів, а також дві категорії самих *груп підтримки* — *значущі інші* (significant others), без власного досвіду переживання саме цієї стресової ситуації, та *подібні інші*, які мають такий досвід (experientially similar others) та спеціалізовані у надаванні різних видів підтримки людям, котрі переживають стрес. Емоційна підтримка та практична допомога від значущих інших та емпатія, активна допомога у здоланні стресу й моделювання ролей від подібних інших, на думку вченого, є найефективнішими у полегшенні фізичних та емоційних наслідків впливів стресорів (Thoits, 2011).

Важливим також є питання, чи зменшуються ресурси із плином часу, пов'язаного із доланням наслідків стресу? Дослідники назагал ствердно відповідають на це питання. Утім, слід також зауважити, що хоча деякі ресурси (час, енергія, використання благодійності тощо) зменшуються за таких обставин, загальний стан ресурсів може зростати або принаймні бути захищеним від суттєвих втрат, але лише за умови, що долання наслідків стресу є ефективним (Hobfoll, 2002). За аналогією фізичні вправи для підвищення витривалості та сили (а отже, посилення цих ресурсів), потребують витрат інших ресурсів, в т. ч. часу та енергії, а також, можливо, означають втрату інших можливостей, таких як відпочинок або час спілкування з родиною.

Такий механізм використання ресурсів щодо їх втрат і здобутків цілком відповідає COR-теорії та теорії *обрання-оптимізації-компенсації* (Selection, Optimization, Compensation — SOC), які передбачають, що заміщення ресурсів може привносити їх оновлення, коли ресурси, які витрачаються, є поновлюваними, а нові набуті (не обов'язково ті самі) є цінними. Обидва підходи також наголошують, що успішне долання складностей та обставин веде до нарощування таких важливих ресурсів, як впевненість у собі, самооцінка, позитивний емоційний настрій і соціальні структури підтримки.

Реалістичний погляд на використання ресурсів передбачає також психологічну готовність до можливих викликів та зовнішніх стресорів. Дослідники (Aspinwall, Taylor, 1997) характеризують таку проактивну позицію у концепції *передбачливого долання* (anticipatory coping). Ідея полягає в тому, що люди, зва-

жуючи свої обставини, можуть передбачати стан своїх ресурсів та сфери, в яких вони можуть бути задіяні у відповідь на виклики стресу у своєму житті. Позиція передбачливого додання виходить із розуміння того, що всі ресурси є вразливими, рухливими й перебувають у зоні ризику, а додання викликів пов'язане із власним вибором щодо розміщення, набуття та використання ресурсів.

Намагаючись окреслити спільні риси різноманітних ресурсів (індивідуально психологічних, соціальних та матеріальних), механізмів їх функціонування та динаміки, С. Гобфол пропонує такі узагальнювальні висновки (Hobfoll, 2002):

- люди намагаються отримати, зберігати, захищати та нарощувати ресурси в біологічній, когнітивній та соціальній сферах;
- ті люди, які мають ресурси, з меншою ймовірністю зустрінуть стресові обставини, які можуть негативно вплинути на їхнє психологічне та фізичне благополуччя;
- ті, хто має у своєму розпорядженні ресурси, є більш спроможними розв'язувати проблеми стресових ситуацій;
- ті, хто краще опановує ресурси, меншою мірою піддається впливу зменшення або втрати ресурсів за умов стресу;
- ресурси є взаємопов'язаними, отже, існує загальна тенденція збагачення ресурсами для тих, хто має у своєму розпорядженні суттєвий ресурсний запас;
- вплив ресурсів є довгостроковим і, як правило, не тимчасовим, як у випадку впливу стресу;
- ресурси стають цінними самі по собі, й ті, хто має ресурси (наприклад, підтримку близьких або гроші), сприймаються іншими та у своїх самооцінках сприятливіше.

Медіативна функція ресурсів

У моделі стресового процесу не лише окреслюється його структура (стресори — ресурси — наслідки), а й наголошується на необхідності вивчення зв'язків цього процесу, зокрема медіаторної (опосередковувальної) та медіативної (каузальної) функцій ресурсів щодо наслідків стресу. К. Анешенсель та В. Мітчел вважають, що у дослідженнях стресового процесу висновок про медіацію ресурсів зазвичай роблять тоді, коли: 1) величина прямого впливу стресора на стан психічного здоров'я зменшується із додаванням певного ресурсу до моделі; 2) ресурс має статистично значимий вплив на результат (Aneshensel, Mitchell, 2014: р. 67). Однак, як вважають дослідники, цей висновок не означає суто позитивного впливу ресурсу на наслідки стресу, як і того, що цей ресурс завжди протидіє його впливу. Радше тут ідеться про те, що ресурс може виснажуватися, як у разі, коли, наприклад, одружені пари розривають стосунки із тими парами, що розлучаються, й тоді ресурс стає засобом, який справляє шкідливий вплив на психічне здоров'я (Aneshensel, Mitchell, 2014: р. 67). Подібні нелінійні взаємозв'язки між медіативними ресурсами та наслідками стресу простежуються й у деяких дослідженнях самооцінки.

Також дослідники наголошують, що відмінності між медіаторними та медіативними функціями ресурсів є доволі складними, причому той самий ресурс

може одночасно виконувати обидві функції. Особливо це спостерігається за результатами досліджень соціальної підтримки. Наприклад, у дослідженні Г. Прелоу (Prelow et al., 2006) щодо ефектів расової дискримінації серед афроамериканських студентів коледжів виокремлюються три моделі соціальної підтримки, коли вона виконує роль медіатора та/або модератора, а саме: 1) умовна буферизація стресу (модерація); 2) мобілізація підтримки, викликана дискримінацією (медіація як додаткова буферизація); 3) протилежне — погіршення підтримки (медіація, яка є протилежною буферизації).

Дослідження медіативної (як і модеративної) ролі ресурсів залишається актуальним завданням сучасної соціальної психології та соціології психічного здоров'я. І фокус цих досліджень може полягати радше у поясненні, як саме соціальна підтримка виявляє свій благотворний вплив на психічне здоров'я, аніж у демонстрації цього ефекту.

Сучасні дослідження медіативних та інших ефектів ресурсів стосовно наслідків стресу відбуваються у різноманітних сферах з конкретними кейсами щодо окремих ресурсів. Наприклад, південнокорейські дослідники (Ha, Jue, 2022), вивчаючи зв'язки між відчуттям стресу солдат-призовників, згуртованістю (cohesion), пристосуванням до військової служби та психологічною стійкістю (resilience), за результатами свого дослідження підтвердили *медіативний ефект групової згуртованості* у кореляції між стресом солдат-призовників та їхнім пристосуванням до військової служби. Чим більшим було сприйняття стресу призовниками, тим нижчими були рівні їхньої групової згуртованості та пристосування до військової служби. Ці висновки також дістали підтвердження у результатах деяких аналогічних досліджень щодо важливої медіативної ролі групової згуртованості у зменшенні ризиків розладу психічного здоров'я та появи суїцидальних настроїв серед солдатів (Ha, Jue, 2022). Загалом ці ідеї також відповідають теорії соціальної ідентичності та символічно-інтеракціоністським підходам, згідно з якими уявлення про індивідуальну ідентичність формується під впливом групової належності та ролі у соціальній групі. Актуальною екстраполяцією цих досліджень є й висновки про медіативну роль таких важливих ресурсів, як групова солідарність, соціальна підтримка та соціальний капітал.

Сучасні дослідження підтверджують як пряму дію, так і медіативний вплив соціального капіталу на додання наслідків стресу у місцевих громадах та сусідствах (Lai, 2013, Yu et al., 2022). Зокрема, південнокорейські вчені, котрі досліджували це питання, використовували підходи Р. Патнема до соціального капіталу і трактували його у когнітивному та структурному вимірах, а саме: у когнітивному вимірі — як сприйняття громади, міжособистісні зв'язки, взаємність, довіру, у структурному — як поведінку мешканців, участь у справах громади, наявність сприятливої інфраструктури, чистоту життєвого середовища, безпеку сусідства тощо (Yu et al., 2022). Результати цього дослідження підтверджують як уже відомий за іншими дослідженнями прямий вплив розвиненого соціального капіталу громад на додання впливів стресу, так і позитивний вплив соціального капіталу як медіативного ресурсу щодо ризиків стресу. Зокрема, у громадах та сусідствах із розвиненим соціальним капіталом краще працюють

консультативні центри та сервіси психологічної й соціальної допомоги, а мешканці з більшою охотою відвідують їх за потреби. Розвинений соціальний капітал громади, який означає довірливіші мережі міжособистісних інтеракцій, також сприяє членам громади у пошуку необхідної підтримки або інформації при долатті наслідків стресу.

На макросоціальному рівні концепти групової згуртованості та соціального капіталу можуть трансформуватися в актуалізаціях національно-громадянської ідентичності та зміцненні загальнонаціональної єдності. Наприклад, ці соціально-психологічні чинники є сприятливими для стійкості українського суспільства за обставин військової агресії проти країни. Водночас дослідники зауважують, що єдність має бути не формальною чи автоматичною, а *інклюзивною* та *консенсусною* (Houck, 2022). Сучасні соціально-психологічні дослідження окреслюють деякі важливі механізми щодо інклюзивної ефективності такого єднання — передовсім це визначення спільних цілей, готовність до співпраці, розвиток статусної рівності та наявність ефективної інституційної підтримки (Houck, 2022).

Актуальним для стресової тематики російсько-української війни є врахування впливу такого чинника, як *патріотизм*. Патріотизм є важливим ресурсом, що впливає на формування національної єдності та солідарності у протистоянні суспільства збройній агресії проти країни. У цьому сенсі патріотизм є потужним мобілізаційним чинником спротиву та стійкості українського суспільства. Водночас, як показують результати міжнародного дослідження (Hamama-Raz et al., 2022), проведеного серед українських респондентів за відповідною вибіркою щодо основних регіональних та демографічних характеристик населення, включно з тими, хто має загиблих чи поранених на війні родичів та родичів, які залишили країну через війну, патріотичні установки респондентів також корелюють з підвищенням ризику посттравматичного стресового розладу. Дослідники пояснюють це тим, що тягар екзистенційного конфлікту, який загрожує існуванню нації, є важчим і сприймається гостріше людьми із сильними патріотичними почуттями (Hamama-Raz et al., 2022).

Деякі висновки

Соціологічна проблематика та практична значущість адаптації та долання подовженого травматичного стресу, спричиненого війною, в українському суспільстві ще довго перебуватиме запитуваною темою. У цій статті ми акумулювали лише деякі концептуальні підходи до цієї проблематики, фокусуючись на ролі та функціях індивідуальних і соціальних ресурсів у долатті колективних стресових станів.

У перспективі подальших соціологічних досліджень важливо відзначити особливу роль соціальних відносин у буферизації стресу, оскільки підтримка взаємодії з іншими є певним «банком» ресурсів, які можна використовувати за важких часів (Antonucci et al., 2010). Центральним ресурсом є соціальна підтримка як з боку інших громадян, так і з боку держави. І сучасний український досвід, а також проведені соціологічні опитування підтверджують дослідниць-

кі висновки про підсилення просоціальної поведінки під час війни. Справді, будь-яка війна, і нинішня російсько-українська не є винятком, є не лише військово-технічним зіткненням держав та армій, а й протистоянням суспільств, їхніх соціально-психологічних та організаційних можливостей, стійкості, витримки та ресурсів внутрішньої солідарної взаємодії.

В умовах військового конфлікту змінюється вплив основних та вторинних членів групи у соціальній мережі людини. Роль значущих інших (рідних та друзів), які в мирних умовах є найефективнішими надавачами емоційної й інструментальної підтримки особам, котрі переживають стрес, може зменшуватися, зокрема через розрив сімейних стосунків унаслідок масової вимушеної міграції та інших обставин. Натомість схожого досвіду стресових подій набуває майже все найближче оточення. Відповідно для сучасних вітчизняних обставин перебування у війні перспективним видається суспільно-психологічний контекст внутрішньої суспільної солідарності, в якій зростає значення вторинних груп (професійних, релігійних, волонтерських) та рольового моделювання з боку подібних інших як буферу для послаблення фізичного й емоційного впливу стресорів. Процеси, що опосередковують і підсилюють роль цього ресурсу соціальної підтримки на міжособистісному рівні, — це групова згуртованість та взаємопідтримка, на особистісному — емпатія та альтруїзм.

Співгромадяни, які переживають спільний воєнний досвід як «подібні інші», мають розуміння багатьох вимірів і нюансів стресової ситуації, що допомагає в уяві передбачити емоційні реакції та практичні занепокоєння людей і забезпечує емоційне співпереживання (емпатію). На додаток до емоційної підтримки «подібні інші» пропонують активну допомогу, щоби впоратися, надають інформацію, поради, відгуки, оцінки та заохочення до подолання. Отже, членство у групі (громаді, колективі, сусідстві) відіграє ключову роль у формуванні просоціальності та соціального капіталу в постраждалих від війни спільнотах.

В українських реаліях соціологічні дослідження також показують, що на суспільному макорівні війна посприяла посиленню колективної громадянської ідентичності, акцентуючи її виразність і високу зовнішню оцінку. Визначеність ідентичності (сильна прихильність до груп належності) також відіграє позитивну роль у покращенні психічного здоров'я та посттравматичному зростанні (Kira et al., 2018). Саме тому в перспективі тривалої війни та долати її наслідків важливими завданнями суспільства та держави є збереження й нарощування ресурсів внутрішньої згуртованості, солідарності та стійкості разом із підтримкою різних форм самоорганізації національного спротиву.

Джерела / References

Aneshensel, C.S. & Mitchell, U.A. (2014). The stress process: Its origins, evolution, and future. In: R.J. Johnson, R.J. Turner, & B.G. Link (Eds.), *Sociology of mental health: Selected topics from forty years, 1970s-2010s* (pp. 53-74). Springer Science + Business Media. https://doi.org/10.1007/978-3-319-07797-0_3

Antonucci, T.C., Fiori, K.L., Birditt, K., & Jackey, L.H. (2010). Convoys of social relations: Integrating life-span and life-course perspectives. In: M.E. Lamb, A.M. Freund, & R.M. Lerner (Eds.), *The handbook of lifespan development*, Vol. 2: *Social and emotional development* (pp. 434-73). John Wiley.

Aspinwall, L.G. & Taylor, S.E. (1997). A stitch in time: Self regulation and proactive coping. *Psychological Bulletin*, 121, 417-436.

Assonov, D., Haustova, O. (2019). The development of the concept of resilience in scientific literature during recent period. [In Ukrainian]. *Psychosomatic medicine and general practice*, 4(4), e0404219. <https://doi.org/10.26766/pmgrp.v4i3-4.219> [=Ассонов, Д., Хаустова, О. (2019). Розвиток концепції резилієнсу в науковій літературі впродовж останніх років. *Психосоматична медицина та загальна практика*, 4(4), e0404219.]

Bandura, A. (1997). *Self efficacy: The exercise of control*. New York: Freeman.

Blinova, O., Kazibekova, V. (Eds.). (2021). *Psychological resources in conditions of life and social crisis: social and personal dimensions*. [In Ukrainian]. Kherson: FOP Vyshemyrskyi. [=Блінова, О. (ред.), Казібекова, В. (ред.). (2021). *Психологічні ресурси в умовах життєвої та суспільної кризи: соціальний та особистісний виміри*. Херсон: ФОП Вишемирський.]

Bryant, R.A., Harvey, A.G., Guthrie, R.M., & Moulds, M.L. (2003). Acute psychophysiological arousal and posttraumatic stress disorder: A two-year prospective study. *Journal of Traumatic Stress*, 16(5), 439-443.

Can patriotism be a protective factor for symptoms of post-traumatic stress disorder? The case of the Russia — Ukraine 2022 war. *Journal of Psychiatric Research*, 155, 100-103.

Caplan, G. (1964). *Principles of preventative psychiatry*. New York: Basic Books.

Caplan, G. (1974). *Support systems and community mental health*. New York: Behavioral Publications.

Carver, C.S. & Scheier, M.F. (1998). *On the self-regulation of behavior*. New York: Cambridge University Press.

Cherepovska, N., Didyk, N. (2020). *Media-psychological resources for overcoming war trauma: a practical guide*. NAPP: Institute of Social and Political Psychology. [In Ukrainian]. Кропивницький: Імекс-ЛТД. [=Череповська, Н., Дідик, Н. (2020). *Медіапсихологічні ресурси подолання травми війни: практичний посібник*. НАПД: Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД.]

Cheung-Blunden, V. & Blunden, B. (2008). The emotional construal of war: Anger, fear, and other negative emotions. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 14(2), 123-150. <https://doi.org/10.1080/10781910802017289>

Cozzarelli, C. (1993). Personality and self-efficacy as predictors of coping with abortion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 124-126.

de Jong, J.T. (2002). Public mental health, traumatic stress and human rights violations in low-income countries: A culturally appropriate model in times of conflict, disaster and peace. In: J. de Jong (Ed.), *Trauma, war, and violence: Public mental health in socio-cultural context* (pp. 1-91). Kluwer Academic/Plenum Publishers. https://doi.org/10.1007/0-306-47675-4_1

Diamond, G.M., Lipsitz, J.D., Fajerman, Z., & Rozenblat, O. (2010). Ongoing traumatic stress response (OTSR) in Sderot, Israel. *Professional Psychology: Research and Practice*, 41(1), 19-25. <https://doi.org/10.1037/a0017098>

Eagle, G. & Kaminer, D. (2013). Continuous traumatic stress: Expanding the lexicon of traumatic stress. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 19(2), 85-99. <https://doi.org/10.1037/a0032485>

Gartner, R. & Kennedy, L. (2018). War and postwar violence. *Crime and Justice*, 47(1). <https://doi.org/10.1086/696649>

Gelkopf, M., Berger, R., Bleich, A., & Silver, R.C. (2012). Protective factors and predictors of vulnerability to chronic stress: a comparative study of 4 communities after 7 years of continuous rocket fire. *Social Science & Medicine*, 74(5), 757-66. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2011.10.022>

Grinker, R.R. & Spiegel, J.P. (1945). *Men under stress*. Philadelphia: McGraw-Hill.

Ha, J.H., Jue, J. (2022). The Mediating Effect of Group Cohesion Modulated by Resilience in the Relationship between Perceived Stress and Military Life Adjustment. *Sustainability*, 14, 7794. <https://doi.org/10.3390/su14137794>

Hamama-Raz, Y., Goodwin, R., Leshem, E., & Ben-Ezra, M. (2022). Can patriotism be a protective factor for symptoms of post-traumatic stress disorder? The case of the Russia – Ukraine 2022 war. *Journal of Psychiatric Research*, 155, 100-103. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2022.08.016>

- Hobfoll, S.E. (2002). Social and Psychological Resources and Adaptation. *Review of General Psychology*, 6(4), 307-324. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.6.4.307>
- Hobfoll, S.E., Watson, P., Bell, C.C., et al. (2007). Five essential elements of immediate and mid-term mass trauma intervention: empirical evidence. *Psychiatry*, 70(4), 283-315.
- Houck, S. (2022). Psychological capabilities for resilience. *War on the Rocks. Texas national security review*. <https://warontherocks.com/2022/12/psychological-capabilities-for-resilience/>
- Kalka, N., Blikhar, V., Tsyvinska, M., Kuzo, L., Marchuk, A., & Katolyk, H. (2022). Analysis of Peculiarities and Components of Resiliency of People Facing Military Aggression against Ukraine. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 13(3), 320-339. <https://doi.org/10.18662/brain/13.3/370>
- Kaniasty, K. & Norris, F. (1995). In search of altruistic community: Patterns of social support mobilization following Hurricane Hugo. *American Journal of Community Psychology*, 23, 447-477.
- Kaniasty, K. & Norris, F. (1999). The experience of disaster: Individuals and communities sharing trauma. In: R. Gist & B. Lubin, *Response to disaster: Psychosocial, ecological, and community approaches* (pp. 25-61). Washington, DC: Taylor & Francis.
- Kesebir, P., Luszczynska, A., Pyszczynski, T., & Benight, C. (2011). Posttraumatic stress disorder involves disrupted anxiety buffer mechanisms. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 30, 819-841. <https://doi.org/10.1521/jscp.2011.30.8.819>
- Kira, I.A., Shuwiekh, H., AlIbraheem, B. & Aljakoub, J. (2019). Appraisals and emotion regulation mediate the effects of identity salience and cumulative stressors and traumas, on PTG and mental health: The case of Syrian's IDPs and refugees. *Self and Identity*, 18(3), 284-305. <https://doi.org/10.1080/15298868.2018.1451361>
- Lahad, M. & Leykin, D. (2010). Ongoing exposure versus intense periodic exposure to military conflict and terror attacks in Israel. *Journal of Traumatic Stress*, 23(6), 691-698. <https://doi.org/10.1002/jts.20583>
- Lai, C. (2013). Sense of Community and Self-Rated Health: Mediating Effect of Social Capital. *Sociology Mind*, 3, 217-222. doi: 10.4236/sm.2013.33029
- Lazarus, R.S. & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.
- Miller, K.E. & Rasco, L.M. (2004). An ecological framework for addressing the mental health needs of refugee communities. In: K.E. Miller & L.M. Rasco (Eds.), *The mental health of refugees: Ecological approaches to healing and adaptation* (pp. 1-64). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Miller, K.E. & Rasmussen, A. (2010). War exposure, daily stressors, and mental health in conflict and post-conflict settings: bridging the divide between trauma-focused and psychosocial frameworks. *Social Science & Medicine*, 70(1), 7-16. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2009.09.029>.
- Nickerson, A., Priebe, S., Bryant, R.A., & Morina, N. (2014). Mechanisms of psychological distress following war in the former yugoslavia: The role of interpersonal sensitivity. *PLoS ONE*, 9(3), e90503. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0090503>
- Nuttman-Shwartz, O. & Shoval-Zuckerman, Y. (2016). Continuous traumatic situations in the face of ongoing political violence: The relationship between CTS and PTSD. *Trauma, Violence, & Abuse*, 17(5), 562-570. <https://doi.org/10.1177/1524838015585316>
- Nuttman-Shwartz, O. (2013). Fear, functioning and coping during exposure to a continuous security threat. *Journal of Loss and Trauma: International Perspectives on Stress & Coping*, 19, 262-277. <https://doi.org/10.1080/15325024.2013.763551>
- Pat-Horenczyk, R. & Schiff, M. (2019). Continuous traumatic stress and the life cycle: Exposure to repeated political violence in Israel. *Current Psychiatry Reports*, 21(8), 71. <https://doi.org/10.1007/s11920-019-1060-x>
- Pearlin, L.I., Menaghan, E.G., Lieberman, M.A., & Mullan, J.T. (1981). The stress process. *Journal of Health and Social Behavior*, 22, 337-356.
- Pinchuk, I., Hozhenko, A., Psiadlo, E. (2015). *Diagnosis and correction of psychophysiological and mental health disorders in the post-stress period. Medical and psychological rehabilitation and social adaptation of combatants: problems and prospects*. [In Ukrainian]. Odesa: Feniks. [= Пінчук, І., Гоженко, А., Псядло, Е. (2015). *Діагностика та корекція психофізіологічних та психічних пору-*

ишень здоров'я в післястресовий період. Медико-психологічна реабілітація та соціальна адаптація учасників бойових дій: проблеми та перспективи. Одеса: Фенікс.]

Prelow, H.M., Mosher, C.E., & Bowman, M.A. (2006). Perceived racial discrimination, social support, and psychological adjustment among African American students. *Journal of Black Psychology*, 32, 442-454.

Sarason, S.B. (1974). *The psychological sense of community: Prospects for a community psychology*. San Francisco: Jossey-Bass.

Siu, O.L., Kong, Q., & Ng, T.K. (2021). Psychological Capital and Family Satisfaction among Employees: Do Occupational Stressors Moderate the Relationship? *International journal of environmental research and public health*, 18(22), 12260. <https://doi.org/10.3390/ijerph182212260>

Skinner, E.A. (1996). A guide to the construct of control. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 549-570.

Slusarevskiy, M., Chukhinina, C., Naidionova, L. (2022). *Psychology of the Russian-Ukrainian war: an internal view: Materials of the All-Ukrainian Round Table (April 7, 2022)*. [In Ukrainian]. Kyiv: Talkom. [=Слюсаревський, М., Чуніхіна, С., Найдьонова, Л. (2022). *Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд: матеріали Всеукраїнського круглого столу (7 квітня 2022 року)*. Київ: Талком.]

Soroka, O., Kalaur, S. (2019). The approach of resilience to rehabilitation of socially maladjusted teenagers. [In Ukrainian]. *Social Work and Education*, 6 (1), 61-69. [=Сорока, О., Калаур, С. (2019). Підхід резилієнс у реабілітації соціально-дезадаптованих підлітків. *Social Work and Education*, 6 (1), 61-69).]

Summerfield, D. (1999). A critique of seven assumptions behind psychological trauma programmes in war-affected areas. *Social Science & Medicine*, 48, 1449-1462. [https://doi.org/10.1016/S0277-9536\(98\)00450-X](https://doi.org/10.1016/S0277-9536(98)00450-X)

Thoits, P.A. (2011). Mechanisms linking social ties and support to physical and mental health. *Journal of health and social behavior*, 52(2), 145-161. <https://doi.org/10.1177/0022146510395592>

Timmer, A., Antonaccio, O., Botchkovar, E.V., Johnson, R.J., & Hughes L.A. (2023). Violent Conflict in Contemporary Europe: Specifying the Relationship Between War Exposure and Interpersonal Violence in a War-Wearied Country. *The British Journal of Criminology*, 63(1), 18-39. <https://doi.org/10.1093/bjc/azac002>

Tytarenko, T. (2018). *Psychological health of the individual: means of self-help in conditions of long-term traumatization*. NAPD: Institute of Social and Political Psychology. [In Ukrainian]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. [=Титаренко, Т. (2018). *Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомогли в умовах тривалої травматизації*. НАПД: Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД.]

Yu, C.-Y., Joh, K., Woo, A. (2022). Effects of Multifaceted Determinants on Individual Stress: The Mediating Role of Social Capital. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19, 5571. <https://doi.org/10.3390/ijerph19095571>

Отримано/Received 17.10.2023

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО, ОЛЕНА ЗЛОБІНА, ЄВГЕН ГОЛОВАХА, СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ, ЛЮБОВ НАЙДЬОНОВА

Стрес, спричинений війною, та ресурси соціально-психологічної стійкості: огляд теоретичних концептуалізацій

У статті презентовано огляд, аналіз та спробу методологічної адаптації релевантних напрацювань світових соціально-психологічних досліджень щодо проблематики й реалій стресових станів російсько-української війни. Зокрема, йдеться про роль та функції медіативних ресурсів у подоланні та буферизації спричинених війною стресових станів, адаптації та формуванні суспільної психологічної стійкості. Аналізується специфіка стресів під час війни. Зазначається, що війна є надзвичайною ситуацією та травматичною подією, спрямованою

не на окремих осіб, а на населення загалом. За таких умов населення переживає подовжений травматичний стрес (ПТС). У рамках соціологічного підходу дослідження стресу та ресурсів щодо його подолання схарактеризовано модель стресового процесу (Stress Process Model) Л. Перліна. Окреслюються й аналізуються головні теоретичні концептуалізації ресурсного підходу щодо стресу С. Гобфолла, зокрема ключові ресурсні теорії, інтегровані ресурсні моделі та теорія зберігання ресурсів. Досліджуються ресурсні механізми та медіативна функція ресурсів у адаптації та долатні стресу. У соціологічній перспективі подальших досліджень стресових станів російсько-української війни відзначається особлива роль соціальних стосунків як психологічного ресурсу і соціального капіталу, що сприяють буферизації стресу. Авторри доходять висновку, що у перспективі тривалої війни та її наслідків важливими завданнями суспільства та держави є збереження й нарощування ресурсів внутрішньої згуртованості, солідарності та стійкості разом із підтримкою різних форм самоорганізації щодо національного противу.

Ключові слова: стрес, стресові стани, війна, модель стресового процесу, медіативні функції ресурсів, буферизація стресу, соціальні стосунки

**VIKTOR STEPANENKO, OLENA ZLOBINA, YEVHEN GOLOVAKHA,
SERHII DEMBITSKYI, LUBOV NAIDIONOVA**

War-induced stress and resources of socio-psychological resilience: A review of theoretical conceptualizations

The article presents a review, analysis, and an attempt of methodological adaptation of relevant social and psychological research to the problems and realities of stressful situations of the Russian-Ukrainian war. In particular, it is about the role and functions of mediative resources in overcoming and buffering stressful situations caused by war, adaptation and formation of social psychological resilience. The specificity of stressful situation during the war is analyzed. It is noted that war is an emergency situation and a traumatic event, which is not aimed at individuals, but at the population as a whole. In such conditions, the population experiences continuous traumatic stress (CTS). Within the framework of the sociological approach to the study of stress and resources to overcome it, the Stress Process Model elaborated by L. Pearlin is characterized. The main theoretical conceptualizations of the resource approach to stress by S. Hobfoll are outlined and analyzed, in particular key resource theories, integrated resource models and the conservation of resources theory (COR). Resource mechanisms and mediating function of resources in adaptation and coping with stress are studied. In the sociological perspective of further studies of the stressful conditions of the Russian-Ukrainian war, the special role of social relations as a psychological resource and social capital that contribute to stress buffering is noted. The authors conclude that in the perspective of a long war and its consequences, the important tasks of society and of the state are to preserve and increase the resources of internal cohesion, solidarity and resilience, along with the support of various forms of self-organization of national resistance.

Keywords: stress, stressful conditions, war, stress process model, mediating functions of resources, stress buffering, social relations

МАКСИМ ПАРАЩЕВІН,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

MAKSYM PARASHCHEVIN,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

paraschevin@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1384-4539>

Релігія як чинник системних змін у суспільстві: особливості сучасного стану

Вступ

Релігія споконвіку була суттєвим чинником процесів, які відбувалися в суспільстві. Вона забезпечувала його сталість, стабільність (через підтримування тих соціальних норм і традицій, що сформувалися за попередніх часів), але так само сприяла різноманітним соціальним змінам (висуваючи нові ідеї та норми людського співжиття). Християнізація змінила характер Римської імперії та соціальні системи варварських народів Північної та Східної Європи, ісламізація змінила обличчя суспільств Близького Сходу, протестантська Реформація змінила соціальні спільноти Центральної та Західної Європи. Тобто в історії є чимало прикладів визначального впливу релігії на локальні або й системні соціальні зміни. Це надає підстави для сучасних дослідників та політичних акторів вважати, що наявні на нині релігійні спільноти та об'єднання можуть впливати на процеси змін у суспільстві, а потенціал відповідних спільнот можна використовувати для підтримки певної політики. Зокрема, такі сподівання вельми поширені в Україні, де очікується, що усталення незалежної національної православної Церкви стане важливим чинником розбудови української національної держави.

З іншого боку, щодо нинішніх можливостей релігії (принаймні в її християнському варіанті) впливати на соціальні процеси доречно висловлювати великі сумніви. У християнських країнах впродовж XVIII–XX століть поряд із соціокультурною модернізацією відбувалася масштабна секуляризація, яка

Цитування: Паращевін, М. (2023). Релігія як чинник системних змін у суспільстві: особливості сучасного стану. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 40–54, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.040>.

значно звузила соціальні спроможності релігії, витіснивши її переважно на мікрорівень суспільних відносин. Вона поступово відступала з усіх безпосередньо з нею не пов'язаних царин, тривало послаблення релігійних організацій, розмивання особистої релігійності та поширення не-релігійності (див., напр.: Bruce, 2011). Кінець XX — початок XXI століть стали добою певної стабілізації рівня секуляризації або й початку зворотного процесу десекуляризації. Але все одно секуляризованість християнських модерних суспільств залишається доволі високою, і домінувальні у них політичні системи побудовані саме на секулярних засадах. За цих умов питання впливу релігії на масштабні суспільні зміни є далеко не однозначним. Відповідно метою пропонованої розвідки є визначення сучасних можливостей релігійного чинника впливати на системні суспільні зміни. Для цього розглянемо основні випадки зв'язку релігії із соціальними змінами в різних країнах упродовж кількох останніх десятиліть, визначимо масштаби та ефективність релігійного впливу на такі зміни, умови, які зумовлюють його потенціал.

Зміни соціальних умов та суспільно-політичної активності релігійних суб'єктів у XX столітті

Упродовж більшої частини XX століття міркувати про вплив релігії на зміни у країнах Першого та Другого світу вочевидь не було підстав. Суспільства піддавалися масштабним модернізаційним трансформаціям, але відбувалося це на базі різних світських ідеологій (лібералізму, соціалізму, фашизму, консерватизму) без жодного впливу релігії. Остання виступала суто як консервативна сила, котра намагається гальмувати зміни, підтримувати наявний стан речей, ба й прагнула (безуспішно) повернути попередній стан.

Від 1970-х років ситуація почала змінюватися. Виявилось, що очікування остаточної втрати релігією суспільної значущості не справджуються. У багатьох країнах, навіть достатньо модернізованих, особиста релігійність залишалася на незмінному рівні (або й зростала), жорстка державна секулярна політика почала пом'якшуватися, релігійні наративи — повертатися до публічної сфери, а релігійні організації перейшли від оборони до наступу, вимагаючи більш важливого місця в обговоренні сучасних проблем (див., напр.: Єленський, 2013). Причому найяскравіше світове «релігійне відродження» проявилось у ситуаціях впливу релігійних агентів на соціальні зміни.

По-перше, релігійні складові посідали помітне місце в русі за громадянські права чорношкірих у США в 1950–1960-ті роки. Ідеологію ненасильницького спротиву просував християнський проповідник Мартин Лютер Кінг; інші чорношкірі священники активно долучалися до руху (див., напр.: Morris, 1984). По-друге, у країнах Латинської Америки, де у 1960-ті та 1970-ті роки запанували військові диктатури, релігійні організації та групи відіграли помітну роль у протистоянні цим диктатурам та в процесах демократизації (Huntington, 1993). По-третє, у США наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років помітно активізувалися фундаменталістські протестантські церкви, які домагалися деліберативної секуляризації суспільства, повернення жорсткіших обмежень щодо суспільної моралі

й певним чином сприяли консервативному правому повороту у внутрішній та зовнішній політиці США тих часів (див.: Єленський, 2013: сс. 22–29; Bruce, 1988; Casanova, 1994: pp. 135–166; та ін.). По-четверте, у 1979 році несподівано як для політиків, так і для соціологів відбулася Ісламська революція в Ірані, яка дуже сильно змінила країну (здійснивши доволі потужну інституційну демодернізацію) і встановила рідкісну в історії форму політичного режиму — теократію. А це дало підстави стверджувати, що «релігійний фундаменталізм є реальною силою, здатною здійснювати серйозний і, головне, тривалий вплив на перебіг історичних процесів» (Узланер, 2019: с. 119). По-п'яте, суттєву роль у поваленні комуністичного режиму і в демократизації Польщі відіграла місцева католицька Церква. Коли в цій країні наприкінці 1970-х років розпочалася діяльність руху «Солідарність», було запроваджено воєнний стан, ця Церква надавала велику моральну та ресурсну підтримку демократичному рухові (див.: Єленський, 2013: сс. 60–63; Borowik, 2002; Casanova, 1994: pp. 92–113 та ін.). По-шосте, одними із суб'єктів, які наприкінці 1980-х років сприяли демократизації Південної Кореї, були протестантські групи (див.: Ермолаєва, 2021; Huntington, 1993 та ін.). Тобто з'явилися численні свідчення того, що навіть у послабленому вигляді релігія все ще здатна ставати чинником суспільних трансформацій.

Усе це призвело до змін у доті майже суто секуляристському дискурсі, зумовило формування думки, що релігія й у модерних суспільствах може мати соціальну значущість, зокрема впливати на соціальні зміни. Але що саме і як вона може робити в цьому напрямі?

У соціальному плані релігія являє собою двоєдине ціле — нерозривну комбінацію власне релігійних вірувань, вчень, ідей та релігійних організацій та спільнот¹. Перші, крім уявлення про те, як загалом влаштований фізичний та духовний світ та яким є місце людини у всесвіті, зазвичай визначають і цінності та норми соціального світу, правила людської поведінки та взаємовідносин. Відповідно у випадку орієнтації людини на ці настанови вона модифікуватиме свою поведінку відповідно до них. Релігійні спільноти крім забезпечення правильного виконання ритуалів та обрядів та організації релігійного життя у процесі функціонування набувають і позарелігійних інтересів, за які починають змагатися, тож їхня діяльність зумовлює наслідки, не пов'язані безпосередньо з релігією. Отже, впливати на соціальні зміни можуть обидві ці складові релігійного комплексу, і в питанні такого впливу ми можемо вирізняти два чинники — соціально-психологічний та структурний.

Соціально-психологічний вплив релігійних вчень

Перший чинник — це вплив релігійних вчень та ідей на формування певного типу особистості, на внутрішні переконання та характер людей, що визначає їхню поведінку. Р. Воліс зазначав, що вплив релігії на соціальну структуру може

¹ Перші задають базову матрицю світогляду, але існують лише через відтворення у процесах групової взаємодії, яку забезпечують релігійні спільноти. Другі ж, часто функціонуючи як будь-які інші соціальні спільноти, базуються на релігійних ідеях і не можуть існувати без них.

бути «непрямим, таким, що йде шляхом трансформації індивідуальної свідомості та мотивації, які в майбутньому проявляються в структурній трансформації» (Wallis, 1982: р. 4). Першим з дослідників тут спадає на думку М. Вебер із розвідкою щодо ролі протестантизму у формуванні західної модерної капіталістичної системи; він власне доводить, що кальвінізм формував дисциплінованих, зосереджених на праці та накопичених людей, котрі відмовляються від задоволень та непродуктивних витрат — тобто саме такі люди й були потрібні для успішного розвитку капіталізму. Ці ідеї критикував та доповнював В. Зомбарт, доводячи, що для формування «капіталістичного духу» значення мали також католицизм та юдаїзм (Sombart, 1911; Sombart, 1913).

Але економіко-психологічний погляд не єдиний у цьому напрямі. Нерідко різні віросповідання розглядають як основу, що визначає загальнокультурні ціннісно-нормативні орієнтації. С. Брюс доводив, що протестантизм *сприяв розвитку демократичної системи*, і таке сприяння здійснювалося через: 1) *просування ідеї*, що людина є більшим, ніж її соціальні ролі, і що, незважаючи на різні соціальні ролі, люди є однаковими; 2) ліквідацію ролі священика як посередника між Богом та людиною, що *заклало підґрунтя для ідей егалітаризму*; 3) сприяння культурному різноманіттю завдяки *просуванню ідеї*, що кожен сам може розуміти Бога читаючи Біблію (Bruce, 2004: р. 11). Р. Лункін зазначав, що й у сучасних протестантів «не лише відбувається виховання людини з традиційних суспільств у рамках “веберівської етики”, а й формується переконання в тому, що необхідно досягати максимального успіху в комерційній, соціальній та культурній сферах» (Лункін, 2009: с. 101). С. Гантингтон, об'єднуючи протестантів та католиків, стверджував, що «християнство західного зразка акцентує гідність особистості й роздільність сфер церкви та держави» (Huntington, 1993: р. 73). М. МакГвайр згадує про «здатність релігійних сенсів слугувати символами змін. Релігійні символи часто дають образ майбутніх змін. Вони створюють бачення того, що має бути та пропонують вірянам роль, яка принесе ці зміни» (McGuire, 1997: р. 243). Поряд із цим Л. Гарисон обґрунтовував, що єврейська, конфуціанська та протестантська культури є помітно більш сприятливими для досягнення демократичної стабільності, соціальної справедливості та процвітання (Harrison, 2012).

Такі оцінки є цілком справедливими, адже однією зі складових релігійного впливу на людей є формування певних уявлень та переконань, які, своєю чергою, можуть впливати на поведінку, визначаючи та контролюючи її. Але тут підкреслимо чотири важливих моменти. По-перше, для потужності цього впливу важлива глибина інтеріоризації релігійної віри, формування особистості на її підґрунті. В усіх релігіях можна вирізнити два компоненти — етичний (уявлення, переконання, цінності) та магічний (ритуальні практики, які поєднані з віровченням, але можуть мати й самостійне значення). Співвідношення цих компонентів в релігіях загалом є різним (у первісних, примітивних релігіях переважає магічний компонент, в розвинених світових релігіях більшим є акцент на етичній складовій), але так само різняться співвідношення їх у межах однієї релігії, але у різних людей. Причому у великих релігійних об'єднаннях більшість вірян головну увагу приділяють саме магічному компонентові,

внаслідок чого морально-ціннісний вплив релігійного вчення на них є невеликим¹. І якщо ми поглянемо на те, кого розглядали М. Вебер чи В. Зомбарт, то побачимо, що йшлося якраз про релігійні меншини (кальвіністів), або окремі групи всередині релігійної більшості. Так само у відомих сьогодні випадках моральних змін у певних групах під впливом релігії більш відомі протестанти, які становили релігійну меншість у відповідних країнах. Натомість релігійна більшість мало піддається трансформаціям свідомості від релігійних ідей.

По-друге, визначальним моментом щодо здатності релігійних ідей змінювати ціннісно-нормативні орієнтації своїх послідовників є новизна цих ідей (кардинальна або часткова). «Старі» ідеї або вже давно змінили вірян, або й самі змінилися, підлаштовуючись до «земних» реалій. Зміни ж вимагають саме нових ідей. Згадаємо, що протестантизм запропонував кардинально відмінний від католицизму погляд на відносини людини і Бога. А здатність католицької Церкви впливати на зміни в країнах «третього світу» з'явилася тоді, коли ця Церква після Другого Ватиканського собору суттєво змінила акценти в поглядах щодо характеру соціальних відносин.

По-третє, доволі часто зміни свідомості в певному напрямі відбуваються не як наслідок цілеспрямованого впливу релігії, а як побічний, незапланований результат. Ще М. Вебер визнавав, що те формування «капіталістичної особистості», в якому він вбачав наслідок кальвіністського вчення, було не цілеспрямованим, а лише результатом збігу пропагованих цим вченням чеснот і тих рис, що їх мусив мати капіталістичний підприємець. С. Брюс так само зазначав, що сприяння демократії з боку протестантизму було *побічним, ненавмисним наслідком*. «Зсув від феодальної монархії до егалітарної демократії не був результатом дій, спрямованих на створення такого ефекту. Навпаки, це був іронічний ... побічний продукт дій, спрямованих на досягнення зовсім інших цілей. Реформація зробила внесок в еволюцію демократії, але це навряд чи заслуга її прихильників» (Bruce, 2004: р. 6). Зростання демократичних орієнтацій серед вірян Латинської Америки також ставало побічним наслідком протистояння релігійних організацій та спільнот авторитарним диктаторським режимам.

Нарешті, зміни масової свідомості та цінностей ніколи не відбуваються швидко; вони завжди є розтягнутими в часі й займають десятиліття, ба й століття. На це потрібно зважати, коли від дії тих чи інших релігійних організацій очікують якихось ментальних змін. З цим же пов'язана проблематичність прогнозування майбутніх змісту, швидкості та глибини змін свідомості (зважаючи на зазначену особливість непрямого впливу релігійних ідей). Зазвичай про це можна говорити вже постфактум.

¹ Тому виникає суперечність між суворістю дотримання вимог віровчення і мірою охоплення ним віруючих. Ті організації, які висувають високі вимоги до членства, мають мале охоплення (існують у вигляді сект або чогось подібного). Натомість організації, які ставлять низькі вимоги, мають велике охоплення, але платять за це низькою інтенсивністю віри та слабким зв'язком між вимогами віровчення та повсякденною поведінкою.

Значення для соціальних змін активності релігійних організацій та об'єднань

Не менш, а можливо, й більш важливою, для здійснення соціальних змін є активність релігійних інституцій — організацій та спільнот. І якщо ми поглянемо на практики останніх десятиліть, то побачимо кілька форм впливу цих інституцій. По-перше, з їхнього боку забезпечувалася *моральна підтримка певних дій*, спрямованих на зміну суспільних умов. М. Адамсон та С. Боргос зазначали, що під час руху за громадянські права чорношкірого населення у США «Чорна церква дала багато його лідерів та організаторів, його музику та риторику та значну частину його стійкого духу» (Adamson, Borgos, 1984: p. 129). Б. Сміт вважав, що «церква може відігравати важливу роль, коли виступає в ролі мосту між старими й новими цінностями, переформатовує культурні символи, критикує структурну нерівність з морального погляду, підтримує обмежені соціальні експерименти та надає внутрішні ресурси й комунальну солідарність для маргінальних груп у суспільстві» (Smith, 1975: p. 24). І. Боровик вказував на те, що у 1980-х роках підтримка з боку польського Римського Папи *надихала* інші соціальні сили, опозиційні комунізму (Borowik, 2002: p. 241). Також католицька Церква у Польщі активно підтримувала ідею та процес створення Європейського Союзу (Шебалина, 2021; Religion, 2007). Зокрема, Ватикан підтримував ідею об'єднання із наголосом на християнських засадах європейської ідентичності, намагався мотивувати ЄС на реалізацію гуманітарних проєктів (Шебалина, 2021: сс. 284–285).

По-друге, різні Церкви *підтримували та просували прогресивні та гуманістичні ідеї*. Б. Сміт відзначав, що у 1960–1970-х роках католицька Церква в Латинській Америці змістилася вліво, з'явилося «рішуче єпископське засудження соціальної несправедливості, зростає політичний активізм бойовничих груп священників, відбувалося виникнення нових пасторських та соціальних програм, чією метою були релігійні та соціальні реформи» (Smith, 1975: p. 3). Дж. Кавендиш, аналізуючи роль у просуванні демократії в Бразилії та Чилі так званих «базових християнських громад» (БХГ¹), називав одним з напрямів їхнього впливу сприяння *розмиванню авторитарних складових бразильської та чилійської політичної культури*. «БХГ розвинули та підсилили демократичні цінності серед своїх членів, пропонуючи політичні освітні програми, підтримуючи прямі форми політичної участі, культивуючи лідерські якості та, в деяких випадках, просуваючи неієрархічні структури всередині БХГ» (Cavendish, 1994: p. 187). Розглядаючи роль тих самих БХГ, К. Сміт серед інших способів їхнього впливу відзначав *просування переконання*, що особисті та спільні проблеми та негаразди є не обов'язково наслідком божественної волі, а лише продуктом діяльності самих людей, зокрема меншості, яка прагне

¹ Базові християнські громади були невеликими (як правило, від 10 до 70 членів) католицькими спільнотами, які збиралися вдома або в інших місцях переважно для того, аби обговорювати Святе Письмо. Після усталення у Бразилії та Чилі військових диктатур вони частково стали свого роду політичними клубами.

зберегти статус-кво. А це *формувало переконання*, що ситуація може бути виправлена діями людей. Також культивувалося *почуття відповідальності* за суспільні умови та історію і просувався базово демократичний, *патисипаторний простір* у переважно елітистському суспільстві (Smith, 1994: pp. 122–125). Окрім того релігійні агенти у низці країн Азії та Африки в середині ХХ століття відіграли стимулювальну роль в націоналістичних рухах, забезпечуючи організаційні ресурси та *моральну підтримку боротьби за незалежність*. І навіть пізніше «упродовж подальшого процесу модернізації, політичні лідери у багатьох цих націях зрозуміли, що релігійні цінності та інституції можуть позитивно долучитися до виникнення нових соціальних структур» (Smith, 1975: pp. 5–6). Х. Казанова вважав, що наприкінці ХХ століття папство «перебрало на себе до цього вакантну роль речника людяності, священної гідності людини, миру та справедливого поділу праці та влади у світовій системі» (Casanova, 1997: p. 133).

По-третє, релігійні організації та підтримувані ними групи чинили *безпосередні дії, спрямовані на зміну наявного стану речей*. Наприклад, розглядаючи процес боротьби за встановлення демократичного режиму в Південній Кореї, С. Гантингтон відзначав участь корейських протестантських Церков в організації демонстрацій проти військової диктатури та підтримку з їхнього боку кампанії опозиції за прямі президентські вибори. Так само в інших країнах лідери Церков безпосередньо ставали в опозицію й виступали за демократію. Єпископи засуджували репресії та фальсифікацію виборів, вимагали скасування воєнного стану, обстоювали вільні вибори, могли закликати військових не коритися наказам щодо розгону демонстрацій опозиції, прямо виступали за демократію. «На Філіппінах, в інших країнах церква стала головним інститутом, що засуджує репресії, захищає права людини», а в Бразилії «церковні організації та будівлі забезпечували прихисток і допомогу противникам режиму. Церковні радіостанції, газети й інші періодичні видання ставали на службу справі опозиції» (Huntington, 1993: p. 82). Також Церкви створювали організації, які підтримували опозицію. Дж. Кавендиш одним із двох шляхів, якими БХГ просуvalи процес демократизації, називав «організацію та колективні дії, які прямо кидають виклик політичній владі та легітимності авторитарних режимів» (Cavendish, 1994: p. 180). Практична роль релігійних організацій також полягала в тому, що у разі протистояння авторитарним та військовим режимам вони забезпечували відносно захищений простір для зібрань опозиційно налаштованих людей. Дж. Кавендиш писав, що релігійні організації «стали центрами втечі від політичних репресій та заміником інших інституцій та служб, які вже не могли діяти в секулярному суспільстві» (Cavendish, 1994: p. 181), а «в захищеному Церквою просторі люди могли зустрічатися для обговорення політичних питань та формулювання стратегії дій» (Cavendish, 1994: p. 187). Аналогічно С. Гантингтон констатував, що під час протистояння диктатурі корейські протестантські Церкви були місцями зустрічі політичних дисидентів (Huntington, 1993: p. 74). І. Боровик зазначав, що під час протистояння комуністичному режимові в Польщі різноманітні церковні зібрання були місцем дебатів з приводу повсякденних питань (Borowik, 2002: p. 241).

Також сюди можна віднести різноманітну благодійну та соціальну активність релігійних організацій. Д. Мілер зазначав, що «Конгрегації (особливо великі) пропонують курси запобігання розлученням, програми підтримки наркозалежних, семінари щодо поводження з підлітками, класи підготовки до виходу на пенсію» (Miller, 2011: р. 261). С. Аканбі та Дж. Беєрс згадують про те, що п'ятидесятницькі Церкви роблять внесок у зростання суспільного добробуту через створення реабілітаційних центрів, лікарень та забезпечення центрів з програмами для збільшення можливостей молоді (Akanbi, Beyers, 2017: р. 4).

По-четверте, релігійні суб'єкти виступали *легітиматорами змін і делегітиматорами чинного ладу*. Описуючи ситуацію в Латинській Америці, Дж. Кавендиш вважав, що «конфронтація між церковними групами та авторитарним режимом сприяла підриву останнього завдяки тривалій демонстрації його нелегітимності» (Cavendish, 1994: р. 187), а С. Гантингтон — що Церкви позбавили диктаторські режими будь-якої релігійної легітимності (Huntington, 1993: р. 77). І. Боровик зазначав, що католицька Церква у Польщі була легітиматором спротиву проти політичної влади (Borowik, 2002: р. 241). Г. Кноблаух дійшов висновку, що «нові політичні утворення, такі як польська демократична держава, Боснія чи Хорватія, звертаються до релігії як до значущого елементу їхньої легітимації (або легітимації інших)» (Knoblauch, 2007: р. 249).

По-п'яте, релігійні організації були *засобами мобілізації мас*, спрямованої на досягнення змін. С. Гантингтон констатував, що католицька Церква у Бразилії мала загальнонаціональну мережу представників, яких могла мобілізувати; тисячі священиків, монахів та мирян-активістів могли забезпечувати збирання людей для акцій протестів опозиції (Huntington, 1993: р. 82). К. Сміт зазначав, що «базові християнські громади» «продемонстрували свою здатність мобілізувати політичний активізм у боротьбі за більш егалітарний, патисипаторний світ» (Smith, 1994: р. 120) і «надихали своїх членів брати участь як у спонсорованих ними спільнотах та політичній активності, так і в політичній активності інших організацій, таких як профспілки, групи тиску, політичні партії, сусідські асоціації та інші народні рухи» (Smith, 1994: р. 125). П. Штомпка вважає, що спільноти, які об'єднують людей за релігійним принципом, «сприяють у разі потреби мобілізації та рекрутації до соціальних рухів» (Sztompka, 1993: р. 287).

По-шосте, релігійні організації ставали *помітною складовою громадянського суспільства*. Зокрема, на думку С. Брюса у Європі Нового часу такою складовою стали протестантські секти та деномінації, які тренували велику кількість людей публічно виступати, керувати, бути лідерами малих груп, а необхідність читати Біблію підвищувала рівень освіченості (Bruce, 2004: р. 15). К. Сміт зазначав, що «базові християнські громади» у Бразилії та Чилі створювали «відкритий простір» у громадянському суспільстві, виховували громадських діячів (розвиваючи організаторські, комунікаційні та лідерські здібності своїх членів, їхню здатність кооперуватися) (Smith, 1994: pp. 122–124). І. Боровик вважав, що католицька Церква в Польщі стала «повитухою» громадянського суспільства, а релігійні ритуали були головними його виявами та маніфестаціями (Borowik, 2002: р. 241). Х. Казанова писав, що «транснаціональні релігійні режими реагу-

вали на нові виклики і відігравали вирішальну роль як у ревіталізації окремих громадянських суспільств, так і у виникненні глобального громадянського суспільства» (Casanova, 1997: p. 138).

Чинники та умови ефективності релігійного впливу на процеси соціальних змін

Отже, навіть у секуляризованих та модернізованих суспільствах релігійний чинник зберігає потенціал щодо сприяння масштабним соціальним змінам. Проте ми бачимо, що тут були важливими не стільки релігійні, скільки загальні соціальні складові. Адже, по-перше, значення мала дія власне організаційного компоненту, коли сила релігійних організацій визначалася такими ж чинниками, що й сила будь-якої великої організації — об'єднанням великої кількості людей, їхніх зусиль (що дає можливість бути більш значущим соціальним гравцем, ніж окремі люди), координацією їхньої діяльності (наявністю управлінських центрів), концентрацією матеріальних ресурсів. Релігійні організації діяли та досягали успіху так само, як будь-які світські організації.

По-друге, можна бачити, що роль релігійних організацій у процесах демократизації визначалася тим, що вони залишалися єдиними спільнотами, де відносно безпечно могли гуртуватися борці за демократію. Авторитарні режими знищували всі інші можливі опозиційні об'єднання (політичні партії, громадські організації, профспілки), і єдиними об'єднаннями, які вони не могли знищити, залишалися релігійні спільноти. Б. Сміт писав, що «в багатьох цих країнах, де структурна база опозиції систематично руйнувалася, Церква залишалася останньою інституцією, яка могла запропонувати якісь форми спротиву урядовому ігноруванню прав людини» (Smith, 1975: p. 26). Тобто навколо релігійних організацій гуртувалися не лише тому, що орієнтувалися на їхній авторитет, а значною мірою й тому, що більше звертатися не було куди.

Тобто ефект від дій релігійних агентів мав місце тоді, коли склалися відповідні умови. І коли ці умови змінювалися, релігійні агенти знову відходили на задній план. Наприклад, Дж. Кавендиш відзначав, що після ліквідації диктаторських режимів та встановлення демократії участь у «базових християнських громадах» почала скорочуватися внаслідок як зменшення підтримки їх з боку Церкви, так і відходу людей, які вочевидь йшли до них лише як до єдиних опозиційних утворень. Тож коли змінилися умови, втратили значущість і релігійні групи (Cavendish, 1994: p. 192).

Водночас не можна відкидати значення власне релігійного компоненту. Релігійні організації користувалися своєю особливою позицією та авторитетом, зумовленими зв'язком із вищою силою. Наявність такого зв'язку зумовлює більшу повагу до релігійних організацій, більшу готовність прислухатися до їхньої думки або ж меншу готовність суперечити їм, ніж коли йдеться про організації, створені людьми. До того ж особливий статус релігійних організацій (які зазвичай захищаються законами щодо свободи совісті) утруднює для інших соціальних суб'єктів протидію та протистояння. Наприклад, диктаторські режими Латинської Америки, які діяли в достатньо релігійному середовищі і

самі колись прагнули спиратися на авторитет католицької Церкви, стикалися з суттєвими труднощами, коли остання приєдналася до опозиції. Адже насильницькі дії проти неї викликали значно сильнішу масову негативну реакцію, ніж аналогічні дії проти світських організацій.

При цьому ми можемо бачити й обмеження можливостей долучення релігійних організацій до процесів змін. Зокрема, розглянутий вище світовий досвід свідчить, що за рідкісними винятками, релігійні організації не ставали самостійними суб'єктами змін. Ті ідеї, які вони підтримували та просували, формувалися як частина світських ідеологій. До того ж успішне поширення цих ідей переважно визначалося збігом їх з уже сформованими в масовій свідомості переконаннями та очікуваннями (тобто релігійні агенти лише долучалися до просування та легітимації відповідних ідей). Б. Сміт писав, що «чилійський досвід демонструє, що власне Церква не може ані створити, ані підтримувати базовий консенсус щодо змін у країні або визначати пріоритети реформ, що відбуваються» (Smith, 1975: pp. 15–16). І навпаки, коли релігійні організації стикалися з масовою незгодою з вимогами, які вони висували, їхні намагання обстоювати зміни не були успішними. С. Брюс вважав, що відсутність у підсумку успіху «Нових християнських правих» у США була наслідком наявності потужних опонентів. «Успішна мобілізація Нових християнських правих стурбувала та підняла тих, хто був незгоден з таким залученням (включно з тими, хто симпатизував їхнім позиціям, але вважав, що процедурно неправильно для християн робити християнською політику)» (Bruce, 1994: pp. 237–238). Так само в європейських країнах та США боротьба різних Церков за заборону абортів не знаходить масової підтримки громадян і або не має успіху, або стикається з великими труднощами (скажімо, в Польщі, з її авторитетною католицькою Церквою, фактична заборона абортів відбулася лише 2020 року, причому це призвело до масових протестів).

Крім цього, важливою умовою включення релігійних організацій у процеси змін стають і зміни самих цих організацій. Приміром, католицька Церква упродовж XIX — першої половини XX століть була одним зі стовпів консерватизму. Але починаючи з 1960-х років відбулися кардинальні зміни в її ставленні до суспільної дійсності та свого місця у ній. Вона почала робити наголос на проблематиці негативних моментів необмеженої економічної конкуренції, соціальній справедливості, боротьбі із соціальною нерівністю, критиці капіталізму, захисті прав людини та важливості демократичної системи (див., напр.: Smith, 1975: p. 6; Huntington, 1993; p. 80). У цьому позиція Церкви збігалася з позиціями популярних за тих часів лівих політичних сил, що й призвело до залучення релігійних організацій в ті трансформації, які мали місце в країнах, де ці організації зберігали більший чи менший авторитет.

Серед умов успішності релігійних організацій у сприянні чи ініціюванні змін можна назвати й такі: 1) у певної релігійної організації чи спільноти має бути чітко означене бажання здійснити певні зміни чи, принаймні, визнання бажаності таких змін; 2) таке прагнення соціальних змін має бути дієвим, тобто існувати не на рівні загальних ідей та побажань, а поєднуватися з готовністю до реалізації їх у практичних діях; 3) релігійні організації та спільноти мають бути

достатньо впливовими в суспільстві, мати авторитет та визнання як політичні та соціальні гравці (адже лише тоді їх заклики та безпосередні дії можуть впливати на дії політичних еліт, знаходити відгук у масах та долучатися до реальних змін); 4) в суспільстві (серед еліт чи широких мас) немає сформованого негативу щодо тих змін, яких домагаються релігійні організації. Причому всі ці обставини мають діяти в комплексі. Адже за наявності бажання змін, але за відсутності сил для реалізації цих бажань жодних змін не відбуватиметься. Так само у випадку впливовості релігійних агентів або й домінування їх у суспільстві, але без наявності прагнення змін наслідками їхньої діяльності буде збереження наявного стану.

Висновки

Досвід останніх десятиліть дає підстави стверджувати, що й у модернізованих та секуляризованих суспільствах релігійний чинник може бути дієвим і значущим щодо процесів системних змін. Відповідно прагнення опертися на релігійні організації задля підтримки певних змін у суспільстві є загалом виправданим.

Але водночас потрібно зважати на те, що можливості такого релігійного впливу є обмеженими як за суб'єктністю (успішними стають випадки комбінації активності світських та релігійних суб'єктів), так і за масштабом (тобто релігійні суб'єкти створюють локальні ефекти змін, зміни в окремих сферах чи сегментах суспільства), до того ж суттєві зміни стають помітними через тривалий час і мають розтягнуту в часі результативність. І на ці особливості варто зважати у разі залучення релігійних суб'єктів до реалізації певних планів. Тобто релігійний вплив буде проявлятися лише у випадку тривалої системної співпраці релігійних та світських агентів задля досягнення спільних цілей. Мають сформуватися збіг інтересів широкої громадськості та релігійних агентів і готовність кожної зі сторін діяти спільно. І так само ефективною буде системна діяльність держави щодо залучення до процесів змін релігійних суб'єктів та готовність останніх підтримувати ті зміни, щодо необхідності яких сформувався консенсус в колах громадськості або принаймні еліти.

Наявний світовий досвід може бути корисним для розуміння нинішньої суспільно-релігійної ситуації в Україні. Зокрема цілком можна підтримати прагнення українських уряду та громадянського суспільства долучати релігійні спільноти до трансформації нашої держави в напрямі наближення до зразків розвинених демократичних суспільств. Деякі релігійні організації (насамперед ПЦУ та УГКЦ) є доволі активними в цьому напрямі. На сьогодні ці релігійні організації діють як суб'єкти громадянського суспільства та беруть участь у поточних суспільних процесах, підтримуючи захист країни від російської навали та антиколоніальну боротьбу, сприяючи формуванню української нації та розвиткові громадянського суспільства. Водночас говорити про роль релігійних агентів у системних суспільних змінах в Україні ще зарано. Про Україну ми досі говоримо як про суспільство, що трансформується, і сталих результатів цих трансформацій поки не видно. Відповідно й висновки щодо зв'язку релігії із

системними змінами в нашій країні зможемо зробити лише з часом, коли стане зрозуміло, чи відбулися в нашій соціальній системі кардинальні зміни, а якщо відбулися, то які саме.

До того ж не варто забувати, що в нашому випадку участь релігійних агентів у соціальних процесах не є однозначною. Національні українські Церкви з одного боку підтримують рух до демократичної системи та до європейської спільноти, але водночас зберігають чималий соціокультурний консерватизм, намагаючись протистояти європейському мейнстриму щодо подальшої емансипації тих категорій населення, чії права та можливості залишаються обмеженими (права сексуальних меншин, жінок). Вони продовжують дотримуватися традиційних поглядів на соціальні ролі чоловіків та жінок, правила сімейного життя, виховання дітей тощо. І поки невідомо, який ухил — консервативний чи реформістський, переможе в майбутній суспільній активності релігійних агентів і, відповідно, за які соціальні зміни вони змагатимуться.

Джерела

- Еленський, В. (2013). *Велике повернення: релігія у глобальній політиці і міжнародних відносинах кінця XX–початку XXI ст.* Львів: Вид-во УКУ.
- Ермолаева, Е.М., Груздев, А.А. (2021). Христианская церковь в движении за демократию в Республике Корея (1960–1970-е гг.). *Genesis: исторические исследования*, 3, 24–36.
- Лункин, Р. (2009). Протестантизм и глобализация на просторах Евразии. *Религия и глобализация на просторах Евразии*. Под ред. А. Малащенко и С. Филатова (с. 91–125). Москва: РОССПЭН; Моск. Центр Карнеги.
- Узланер, Д. (2019). *Конец религии? История теории секуляризации*. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики.
- Шебалина, Е. (2021). Ватикан и евроинтеграция: история и современность. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, 39(3), 271–288.
- Adamson, M., Borgos, S. (1984). *This Mighty Dream: Social Protest Movements in the United States*. Routledge Kegan & Paul.
- Akanbi, S.O., Beyers, J. (2017). The church as a catalyst for transformation in the society. *HTS Theological Studies*, 73(4), 1–8.
- Borowik, I. (2002). The Roman Catholic Church in the Process of Democratic Transformation: the Case of Poland. *Social Compass*, 49(2), 239–252.
- Bruce, S. (1988) *The Rise and Fall of the New Christian Right: Conservative Protestant Politics in America 1978-1988*. Oxford: Clarendon Press.
- Bruce, S. (2004). Did protestantism create democracy? *Democratization*, 11(4), 3–20.
- Bruce, S. (2011). *Secularization: In Defense of an Unfashionable Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. The University of Chicago Press.
- Casanova, J. (1997). Globalizing Catholicism and the Return to a 'Universal' Church. *Transnational Religions and Fading States*. Ed. by S.H. Rudolph and J.P. Piscatori (pp. 121–143). Boulder: Westview.
- Cavendish, J.C. (1994). Christian Base Communities and the Building of Democracy: Brazil and Chile. *Sociology of Religion*, 55(2), 179–195.
- Harrison, L. (2012). *Jews, Confucians, and Protestants: Cultural Capital and the End of Multiculturalism*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Huntington, S. (1993). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press.
- Knoblauch, H. (2007). The sociology of religion and the 'desecularisation of society'. *Revista Lusófona De Ciência Das Religiões*, VI(11), 247–256.

- Miller, D.E. (2011). Civil Society and Religion. In: *The Oxford Handbook of civil society* (pp. 257–269). Oxford University Press.
- McGuire, M. (1997). *Religion - the social context*. 4th ed. Belmont: Wadsworth Publications Co.
- Morris, A.D. (1984). *The Origins of the Civil Rights Movement: Black Communities Organizing for Change*. New York: Free Press.
- Religion and European Integration. Religion as a Factor of Stability and Development In South Eastern Europe* (2007). Weimar: Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften.
- Smith, B.H. (1975). Religion and social change: classical theories and new formulations in the context of recent developments in Latin America. *Latin American Research Review*, 10(2), 3–34.
- Smith, C. (1994). The Spirit and Democracy: Base Communities, Protestantism, and Democratization in Latin America. *Sociology of Religion*, 55(2), 119-143.
- Sombart, W. (1913). *Der Bourgeois*. München und Leipzig: Duncker & Humblot.
- Sombart, W. (1911). *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Leipzig: Duncker.
- Sztompka, P. (1993). *The Sociology of Social Change*. Wiley-Blackwell.
- Wallis, R. (1982). Introduction: Religion and Change. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 2(1), 2–7.

Отримано 26.08.2023

References

- Yelenskiy, V. (2013). *The Great Returning: Religion in Global Politics and International Affair the late XX - early XXI century*. [In Ukrainian]. Lviv: UKU. [= Єленський 2013]
- Ermolaeva, E., Gruzdev A. (2021). Christian Church in Democratic Movement in Republic of Korea (1960-1970s). [In Russian]. *Genesis: historical research*, 3, 24-36. [= Ермолаева 2021]
- Lunkin, R. (2009). Protestantism and Globalization Across Eurasia. *Religion and Globalization Across Eurasia* (pp. 91-125). [In Russian]. Moscow: Russian Political Encyclopedia, Moscow Carnegie Center.. [= Лункин 2009]
- Uzlaner, D. (2019). *The end of religion? A History of Secularization Theory*. [In Russian]. Moscow: Izdatelskiy Dom Vysshey shkoly ekonomiki. [= Узланер 2019]
- Shebalina, E. (2021). Vatican and Eurointegration: History and Present. [In Russian]. *Gosudarstvo, religia, tserkov' v Rossii i za rubezhom*, 39(3), 271-288. [= Шебалина 2021]
- Adamson, M., Borgos, S. (1984). *This Mighty Dream: Social Protest Movements in the United States*. Routledge Kegan & Paul.
- Akanbi, S.O., Beyers, J. (2017). The church as a catalyst for transformation in the society. *HTS Theological Studie*, 73(4), 1-8.
- Borowik, I. (2002). The Roman Catholic Church in the Process of Democratic Transformation: the Case of Poland. *Social Compass*, 49(2), 239-252.
- Bruce, S. (1988). *The Rise and Fall of the New Christian Right: Conservative Protestant Politics in America 1978-1988*. Oxford: Clarendon Press.
- Bruce, S. (2004). Did protestantism create democracy? *Democratization*, 11(4), 3-20.
- Bruce, S. (2011). *Secularization: In Defense of an Unfashionable Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. The University of Chicago Press.
- Casanova, J. (1997). Globalizing Catholicism and the Return to a 'Universal' Church. *Transnational Religions and Fading States*. Ed. by S.H. Rudolph and J.P. Piscatori (pp. 121-143). Boulder: Westview.
- Cavendish, J.C. (1994). Christian Base Communities and the Building of Democracy: Brazil and Chile. *Sociology of Religion*, 55(2), 179-195.
- Harrison, L. (2012). *Jews, Confucians, and Protestants: Cultural Capital and the End of Multiculturalism*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Huntington, S. (1993). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press.

- Knoblauch, H. (2007). The sociology of religion and the 'desecularisation of society'. *Revista Lusófona De Ciência Das Religiões*, VI(11), 247-256.
- Miller, D.E. (2011). *Civil Society and Religion*. In: *The Oxford Handbook of civil society* (p. 257-269). Oxford University Press.
- McGuire, M. (1997). *Religion - the social context*. 4 Belmont: Wadsworth Publications Co.
- Morris, A.D. (1984). *The Origins of the Civil Rights Movement: Black Communities Organizing for Change*. New York: Free Press.
- Religion and European Integration. Religion as a Factor of Stability and Development in South Eastern Europe*. (2007). Weimar: Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften.
- Smith, B.H. (1975). Religion and social change: classical theories and new formulations in the context of recent developments in Latin America. *Latin American Research Review*, 10(2), 3-34.
- Smith, C. (1994). The Spirit and Democracy: Base Communities, Protestantism, and Democratization in Latin America. *Sociology of Religion*, 55(2), 119-143.
- Sombart, W. (1913). *Der Bourgeois*. München und Leipzig: Duncker & Humblot.
- Sombart, W. (1911). *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Leipzig: Duncker.
- Sztompka, P. (1993). *The Sociology of Social Change*. Wiley-Blackwell.
- Wallis, R. (1982). Introduction: Religion and Change. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 2(1), 2-7.

Received 26.08.2023

МАКСИМ ПАРАЦЕВІН

Релігія як чинник системних змін у суспільстві: особливості сучасного стану

Унаслідок процесів секуляризації здатність релігії впливати на соціальні процеси, зокрема на суспільні зміни, зменшилася. Водночас є достатньо прикладів із різних країн, коли чинник релігії виявляється значущим щодо реалізації соціальних змін, їх напрямів та масштабів. Зокрема, релігійні агенти долучалися до процесів демократизації (але й підтримували консервативні та авторитарні повороти), сприяли певним змінам цінностей та норм у широких мас населення. Головним чином такий вплив здійснювали релігійні організації та об'єднання. Вони надавали моральну підтримку діям, спрямованим на зміну суспільних умов, підтримували та просували прогресивні та гуманістичні ідеї, безпосередньо долучалися до соціально-політичної активності на користь певних програм, легітимували зміни і делегітимували чинний соціальний лад, виступали засобами мобілізації мас, діяли як складова громадянського суспільства. Але стосовно можливості релігії сприяти соціальним змінам, ба й безпосередньо реалізовувати їх в умовах модерних суспільств є низка обмежень. Насамперед це глибина особистості релігійності великих мас людей, здатність релігії пропонувати нові ідеї, пов'язані зі світськими нормами життя (ідеї, що містяться в релігійному вченні або просуваються та підтримуються релігійними організаціями), наявність кооперації релігійних організацій зі світськими інституціями та спільнотами. В секуляризованих суспільствах можливості впливу релігійних акторів є достатньо обмеженими як за суб'єктністю (успішними стають випадки комбінації активності світських та релігійних суб'єктів), так і за масштабом (релігійні суб'єкти створюють локальні ефекти змін, зміни в окремих сферах чи сегментах суспільства) і мають розтягнуту в часі результативність. Звернення держави до релігійних організацій задля сприяння реалізації певних планів суспільних трансформацій є виправданими, але лише за умов великої обережності в реалізації відповідної політики та використання такої співпраці як частини тривалої стратегії.

Ключові слова: соціальні зміни, релігійні вчення, релігійні організації, релігійні об'єднання, релігія та економіка, релігія та політика, цінності

MAKSYM PARASHCHEVIN

Religion as a factor of systemic social changes: the specific of current situation

The one of results of secularization was diminishing of religion capacity to affect on social processes, in particular on social changes. At the same time there are enough examples from different countries when religion was significant for social changes, their direction and extent. Religious agents have participated in processes of democratization (but have supported conservative and authoritarian turns also), have promoted some changes of values and norms in the middle of broad masses. Such influence was making by religious organizations and communities mainly. They provided moral support of actions, directed to changing of social conditions, supported and promoted progressive and humanistic ideas, directly participated in social and political activity for the some programs, legitimized changes and delegitimized existing order, was a means for mobilization of masses, acted as a part of civil society. But in modern societies, there are number of limitations for religious possibility to support the social changes or to direct implement them. Namely it is about the depth of personal religiosity of broad mass, the capacity of religion to give new ideas, related to secular norms of life (ideas which are inside of religious teaching, or promoted and supported by religious organizations), the presence of cooperation between religious organizations and secular institutions and communities). In secular societies, the possibilities of influence of religious actors are quite limited both for self-sufficiency (only combination of activity of secular and religious actors can be successful), and for extent (religious agents makes local effects of changes and changes in some social sphere or segments), and have extended in time efficiency. The turn of state to religious organizations for help in realization some plans of social transformations appears to be justified, but for realization of such politics great caution is required and such cooperation is must be a part of long strategy.

Keywords: social changes, religious doctrine, religious organizations, religious community, religion and economy, religion and politics, values

ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО,

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

LYUBOV BEVZENKO

Doctor of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow at the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

lbevzenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4020-1937>

Агенти соціальних змін в інституційному полі медицини

У фокусі уваги пропонованої статті будуть питання, пов'язані з ключовими словами, які винесено у її назву — соціальні зміни, агенти соціальних змін і медичне інституційне поле. І саме в цій послідовності ми можемо окреслити проблемні контури та поставлені автором завдання, рухаючись від загального до окремого, від теорії до практики.

1. Першою проблемою і відповідно завданням буде пошук концепції соціальних змін, яка б дала змогу поглиблено розглядати процес інституційних змін у будь-якому інституційному полі, беручи до уваги як формальні інституційні правила, так і реальні практики, що там виникають.

2. Друга проблема пов'язана з питанням агентної дії й того, які її типи можна вирізнити у процесах інституційних змін (у різних інституційних полях) відповідно до запропонованої концептуальної рамки.

3. Третє проблемне коло стосуватиметься конкретної ситуації у вітчизняному медичному інституційному полі, того аспекту соціальних змін, що відбуваються саме тут. У фокусі уваги будуть конкретні агенти змін, їхні дії, розглянуті під кутом зору запропонованої теоретичної рамки.

Вибір саме медичного інституційного поля як майданчика демонстрації ефективності запропонованого теоретичного підходу можна пояснити тими проблемами, які наявні в нашій медицині і які важко рухаються до розв'язання вже багато років. І є нагальна потреба наукового погляду на причини гальмування багаторічних спроб реформування вітчизняної медицини.

Емпіричну частину статті побудовано на дослідженнях 2016–2022 років. Тобто ми обмежилися подіями, які передували початку повномасштабних воєнних дій.

Цитування: Бевзенко, Л. (2023). Агенти соціальних змін в інституційному полі медицини. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 55–88, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.055>.

Ясна річ, війна поставила всі реформи мирного часу на паузу, але до продовження їх ми маємо готуватися вже зараз, і досвід попередніх мирних років буде корисним і важливим. Попри різні прогнози щодо тривалості війни, важливим є те, що наголошували автори статті в журналі «Економіст» у вересні 2023 року. Головна думка — Україна вже зараз має закладати підмурок майбутнього мирного життя. «Замість прагнути “перемогти”, а потім відбудуватися, метою має бути забезпечення того, аби Україна мала витривалість, щоб вести тривалу війну — і могла процвітати, незважаючи на це». Автори статті наголошують важливість цього не лише для нашої держави, а й для всієї Європи. «Поразка означатиме, що держава-невдаха буде на фланзі ЄС, а машина вбивств пана Путіна — ближче до його кордонів. Успіх означав би нового члена ЄС із 30 мільйонами добре освічених людей, найбільшою в Європі армією та великою сільськогосподарською та промисловою базою. Багато розмов про Україну базується на “припиненні війни”. Це потрібно змінити. Моліться про швидку перемогу, але плануйте тривалу боротьбу — і Україну, яка все одно зможе вижити й процвітати» (The Economist, 2023).

Завдяки отриманим результатам ми можемо зрозуміти, які механізми змін працювали в цьому інституційному полі в мирні, але все ж нестабільні часи, які агентні дії провідників цих змін мали місце, наскільки вони були успішними й до чого призвели. Це може стати у пригоді для менеджерських пошуків у нинішній ситуації.

Аналітична рамка дослідження інституційних змін як складової загальних процесів соціальних змін

Рухатися будемо від окреслення того, що розумітимемо під соціальними змінами як такими, й до того, як це пов'язане зі змінами у різних інституційних полях.

Соціальні зміни як процес зміни соціального порядку. Під *соціальним порядком* ми розумітимемо те, що лежить в основі злагодженості, системності, узгодженості дій членів суспільства. Саме рівень упорядкованості може свідчити про те, наскільки певне суспільство справді являє собою системну єдність. Або ж, навпаки, ця спільність є лише номінальною, а в реальності існує сукупність окремих груп, ба навіть окремих автономних індивідів.

Принципово важливим для планування емпіричного дослідження, пов'язаного з питанням соціального порядку, є артикуляція того, де саме ми можемо його спостерігати на емпіричному рівні, що становить його емпірично досяжну основу. І тут будемо стверджувати: реальне існування соціального порядку, рівень його емпіричного спостереження — це *практики повсякденних взаємодій*. Причому говорити треба про *різні вектори таких взаємодій* — *люди-люди, люди-речі, люди-наративи, люди-символи*. У цій статті ми не зможемо заторкнути всі ці аспекти, але вказати на це в теоретичному плані конче важливо.

При цьому не варто забувати — хоча саме по собі слово «порядок» викликає радше статичні асоціації, говорити про соціальний порядок можна лише в процесуальному плані як про те, що не існує поза процесом. *Соціальний порядок має процесуальний характер* — це неперервний процес соціальних взаємодій, в

яких зберігається, змінюється, руйнується, відтворюється соціальна узгодженість і впорядкованість. Реальний рівень цих змін, збережень, руйнацій соціального порядку — це рівень повсякденних практик соціальних взаємодій.

Найважливішою характеристикою соціального порядку, з огляду на наші завдання, є *міра його стійкості*, здатності відтворюватися в тому ж вигляді або з невеликими відхиленнями. Можна виокремити три умовні діапазони такої міри стійкості соціального порядку (СП). Вони тісно пов'язані із рівнем загальної соціальної напруженості в суспільстві (Бевзенко, 2018).

- **Стійкий СП** (формати практик взаємодій постійно відтворюються у своєму основному рисунку, жорстка структура соціальної тканини, низький рівень соціальної напруженості. (Приклади — традиційне суспільство, тоталітарне суспільство.)
- **Відносна нестійкість СП** — коливання в обрисах практик взаємодій (зміни соціального порядку) суттєві, але локальні, й це не призводить до руйнації системи як такої. Триває постійне оновлення, але нові практики та правила приживаються в суспільстві, вписуються в новий соціальний порядок. Середній рівень соціальної напруженості, який радше сприяє еволюційному розвитку, аніж його гальмує. (Приклади — модерні суспільства, сталий розвиток.)
- **Висока нестійкість СП** — обрис практик взаємодій рветься і погано відновлюється. Високий рівень соціальної напруженості, оновлення СП еволюційним шляхом мало ймовірне. (Приклади — кризові суспільства, ситуація загрози протестів, революцій, руйнації суспільства як системної цілісності.)

Наголосивши те, що соціальний порядок — це процесуальне утворення, ми маємо логічно поставити питання — а якими є механізми впливу на ці процеси? Вони ж будуть механізмами зміни або утримання попереднього соціального порядку.

Далі ми будемо дотримуватися концепції соціальних змін (Бевзенко, 2002), яка будується на підставі ідей нелінійності та складності соціальних систем. Іншими словами — на засадах методологічних настанов *парадигми складності*, що зараз набирає суттєвих методологічних обертів (Byrne, 1998; Lenartowicz, Braathen, 2020; Mason, 2016; Turner and Baker, 2019). У рамках такого підходу можна стверджувати — існують два такі механізми змін, природа яких принципово різниться і є тісно пов'язаною з природою людини як такої. Це *організаційний* (свідомість, інтелект, раціональність, інтенціональність) та *самоорганізаційний* (почуття, емоції, ірраціональність, несвідоме) механізми соціальних змін, змін соціального порядку (Бевзенко, 2002). І тут розгляд подій в інституційних полях під цим кутом зору є важливим і доволі плідним.

Інституційні зміни як складова соціальних змін

Наближаючись далі до предмета нашого дослідження — агентності в різних інституційних полях, перейдемо до питання: як пов'язані процеси зміни соціального порядку з інституційними процесами? Тут є суттєві відмінності від со-

ціального порядку взагалі та інституційного соціального порядку. Якщо перший ми в підсумку визначили через актуальні практики повсякденних взаємодій, то другий має дві складові. Над реальними практиками повсякдення, що являють собою реальний соціальний порядок, у певному інституційному вимірі існує надбудова номінального порядку, інституційні приписи, які лише мають стати реальними практиками. Це і є ті два механізми зміни соціального порядку, які ми вище означили як організаційний (номінальні приписи) та самоорганізаційний (неформальні, спонтанні практики). Ідеться про два виміри правил гри, що діють у різних інституційних полях. Природа їх появи є різною, але в сукупності вони задають інтегральну картину реальних практик інституційних соціальних взаємодій, що в ньому конституюються (Бевзенко, 2020).

Маємо аналітично стверджувати, що інституційні правила соціальних взаємодій поділяються на:

- **Формальні** (формальні, законодавчо закріплені правила взаємодій), організаційний порядок, що йде від відповідних організацій та установ. Рівень *організаційних механізмів соціальних (інституційних) змін*.
- **Неформальні** (близькі до культурних за генезою). Ті правила гри в певному інституційному полі, що беруть початок від наявної у суспільстві звичаєвої практики, спонтанне перетворення формальних правил на рівні практик повсякденного їх застосування або спонтанне утворення принципово інших неформальних правил. У цьому разі йдеться про дію механізмів соціальної самоорганізації в тому чи іншому інституційному полі.

Отже, розглядаючи питання стійкості відповідних інститутів, ми маємо говорити про стійкість саме цих двох систем інституційних правил-порядків. І вирішальним буде питання їхньої узгодженості та здатності разом розв'язувати питання інституційної функційності. Адже соціальні інститути, за визначенням, — це соціальні підсистеми, спрямовані на виконання тих чи інших суспільних функцій (політика, освіта, наука, медицина, церква, сім'я тощо). Помилкою багатьох дослідницьких проєктів є пріоритетна увага до формальної (організаційної) складової інституційних процесів; при цьому поза дослідницькою увагою залишаються реальні, живі події у суспільному житті, що відбуваються саме на рівні самоорганізації повсякдення.

Наявність двох названих складових в інституційних процесах дає змогу виявити особливості агентної діяльності, які про цьому виникають, вказати її особливі характеристики.

Агенти інституційних змін: формальний (організаційний) та неформальний (самоорганізаційний) виміри, залежність від міри інституційної стійкості-нестійкості

Усе сказане вище стосовно розуміння процесу соціальних змін через зміни інституційних правил гри робить логічним таке визначення *агента соціальних змін*: це окрема людина або група людей, які чинять вплив на зміну соціального

порядку шляхом зміни актуальних практик повсякденної взаємодії в тому чи тому інституційному полі.

Які **координати розрізнення типів агентності** (і агентів як їх носіїв) ми можемо виокремити з огляду на сказане вище?

Тут важливими є кілька координатних осей:

- Залежно від того, в організаційній (формальній) чи самоорганізаційній (неформальній) площині діє агент.
- Залежно від міри інституційної стійкості (а ширше — соціальної напруженості), за якої діє агент.
- Залежно від інтенсивності, часової та соціальної глибини агентного впливу.

На перетині цих осей маємо неабияке різноманіття агентності. Наприклад, агент, що вчиняє поверхневу, спорадичну агентну дію у формальній площині інституційних змін у ситуації достатньої інституційної стабільності. Або, навпаки, агент, що справляє глибокий і пролонгований у часі неформальний вплив у ситуації високої інституційної нестійкості.

Артикулюємо чіткіше ці типологізувальні вектори.

Формальний та неформальний рівень агентного впливу на актуальні правила гри в певному інституційному полі.

Тут ідеться про розрізнення агентів зміни інституційних правил, які діють, з одного боку, на формальному рівні інституційного поля (організації, закони, приписи, формальний контроль та відповідні санкції), а з іншого — на неформальному рівні, впроваджуючи правила гри, які працюють завдяки механізмам самоорганізації, не контролюються ззовні, спираються на добровільне приєднання до цих правил і внутрішній контроль.

Типи агентності залежно від міри інституційної стійкості

Тут доречним буде введення ще одного поняття — *радіусу агентної дії*. Сама по собі щільність соціальної тканини (рівень соціальної напруженості) і, відповідно, стійкість інституційних правил гри роблять це поняття необхідним з огляду на ті обмеження на можливість та інтенсивність агентної дії, яку вони чинять.

За різних рівнів стійкості-нестійкості інституційного порядку маємо говорити про різні радіуси агентної дії та навіть різну природу самої агентності.

А. Стійкий СП, стійкі правила інституційних ігор. Відхилення мають локальний характер. Агентність, відповідно, є реакцією на ці незначні відхилення і теж є локальною. Найчастіше це агентність біографічного радіусу, яка має переважно неформальний рівень і не виходить за межі індивідуальної біографії.

Б. Відносна нестійкість СП і правил інституційних ігор. Зміна правил має локальний характер.

- *На формальному рівні* — ініціація реформ в усьому інституційному полі чи в окремих його локальностях. Агентність зверху, організація.
- *На неформальному рівні* — ініціація зміни правил гри знизу, протестні вимоги зміни формальних правил, громадянська активність (самоорганізація) спорадична.

В. Висока нестійкість СП, висока нестійкість інституційних правил гри.

- Домінує неформальний рівень, натомість формальний його наздоганяє (або іде всупереч, що лише загострює ситуацію).
- **Особливість!** У ситуації високої нестійкості СП (високої соціальної напруженості) таким агентом соціальних змін може виявитися і якась випадковість навіть не-людського характеру. Вона запускає процес зміни повсякденних практик взаємодій. (Яскравий приклад — епідемія COVID-19 і зміни повсякдення, які спричинив цей вірус). Але в концептуалізації таких моментів варто пам'ятати — це спрацьовує лише в моменти високої нестійкості. Остання часто присутня латентно і не спостерігається на соціальній поверхні.

Типологізація агентності залежно від інтенсивності, часової і соціальної глибини.

Тут ми можемо виокремити кілька рівнів таких дій.

1. **Рівень намірів** впровадити нові правила гри в тому чи іншому соціальному полі на рівні:

- *формальних* правил (організації, реформаторські закони тощо);
- *неформальних* закликів, гасел, ініціація певних наративів, епізоди власного прикладу діяти за новими правилами (приклад — поодинокі разові протести).

2. **Рівень спроб реальних впроваджень:**

- *формальний* — впровадження нових правил через нові закони, накази; впровадження процедури контролю додержання нових правил як спроби поглибити агентний вплив;
- *неформальний* — пошук засобів заохочення дотримання запропонованих нових правил; харизматичні дії, які приваблюють однодумців і роблять такі практики не спорадичними, а відносно повторюваними.

3. **Рівень масштабних реальних змін:**

- *формальні правила* стали реальністю повсякденних практик взаємодій (успішні реформи, як, наприклад, ЗНО);
- *неформальний рівень* — коли формальні правила в повсякденних практиках прижилися в дещо деформованому вигляді або коли, на противагу формальним приписам, у повсякденних практиках виникають альтернативні правила гри; яскравими прикладами тут є, з одного боку, корупційні схеми, які глибоко занурені й успішно працюють у різних полях нашого суспільства, а з іншого боку, ті волонтерські загони, які з 2014 року активно діють у різних інституційних полях, задаючи там альтернативні правила гри.

Окремо зауважимо — варто говорити про два типи агентності: *агенти змін* та *агенти збереження*. Доречно розглядати їх у парі. Це створює напруження агентної дії у кожному полі по лінії «зміна чинних правил гри — збереження чинних правил гри». Але в цьому дослідженні ми обмежимося лише агентністю, спрямованою саме на зміни, не заторкуючи тему збереження.

Агентність у вітчизняних інституційних полях — гіпотези щодо варіантів актуальних інституційних ігор

Типи інституційних ігор — медицина як робота, як бізнес, як місія

У нашому суспільстві можна гіпотетично виокремити три типи основних інституційних правил, які задають реальні практики повсякдення в різних інституційних полях. Візьмемо за приклад медичне поле. Це такі правила: «медицина (лікування) як робота», «медицина (лікування) як бізнес», «медицина (лікування) як місія».

Медицина як робота — виконання своїх функційних обов'язків, мотивованість заробітною платою, кар'єрою, а також власним професійним рівнем. За П. Бурдьє, ми мали б говорити про обмін культурного і професійного капіталу на кар'єру, статус (Бурдьє, 2005).

Медицина як бізнес. Мотивованість прибутком, який дає відповідна діяльність. Тут вже правила гри в медичному полі тісно перетинаються із правилами гри у полі бізнесовому.

Медицина як місія — ставлення до процесу надання медичної допомоги як до певної місії, мотивованість прагненням самореалізації, відчуття покликання, у цьому разі — рятувати людей, повертати людям здоров'я та життя.

Кожен із названих ігрових форматів має **своїх агентів ініціації впровадження**, які діють як у формальній, так і в неформальній площині. Тут важливо вказати на те тло для активізації цих ігор, яке створює загальна суспільна ситуація, рівень інституційної нестійкості, або, ширше, соціальної напруженості (СН) в суспільстві.

Домінування певного типу інституційної гри залежно від рівня інституційної стійкості/нестійкості

За різних рівнів інституційної нестабільності домінуватимуть різні правила з названого ряду:

Відносна інституційна стабільність, низький рівень СН — діє тип 1, «як робота». Домінують формальні правила з невеликими неформальними відхиленнями. Інституційні зміни можуть бути відносно відчутними, але на рівні формальному. Неформальні відхилення є незначними. Агентність домінантно організаційного типу. Приклад — медицина за радянських часів, вся регуляція йшла зверху і медицина за цією ознакою була близькою до військової сфери.

Відносна нестабільність, корекція соціального порядку. У нас це перші роки після розпаду СРСР. Ще сильними були попередні правила гри, але відкрилася можливість на неформальному рівні створювати інші. Агенти впроваджували правила часто бізнесового типу. На формальному рівні — приватна медицина. На неформальному — корумповано-кримінальні медичні ігри. Тип 2 — медицина «як бізнес» починає домінувати.

Висока нестабільність, руйнація самих соціальних полів. Вона у нас з роками поступово збільшувалася мірою втрати функційності залишків попередніх формальних правил. Особливо функційну неспроможність чинних пра-

вил гри у медичному полі висвітили події війни, що почалася на Сході України 2014 року. Війна потребувала якісної військової медицини, якої вже практично не було. Вдруге, ще в більшому масштабі, цю функційну неспроможність і неієздатність актуальних правил гри в медичному полі висвітила епідемія COVID-19. Ця ситуація високої нестабільності стала тлом для запиту на появу ігор типу «медицина як місія», які почали проявлятися через волонтерську агентність у медичному полі. У цей час спостерігається збільшення ваги неформальних правил гри.

***Емпіричний зріз агентності в медичному інституційному полі --
формальний рівень (реформи У. Супрун), неформальний — Благодійний
фонд «Свої» під проводом Лесі Литвиної***

Далеко не завжди, говорячи про агентів соціальних змін, ми маємо змогу вказати на конкретних людей, назвати конкретні прізвища. Але події в полі медицини, що відбувалися у нас останніми роками, дають нам таку змогу. Утім, у фокусі нашої уваги є ті масштабні реформи, що в народі асоціюються із прізвищем Уляни Супрун. Саме ці реформи є яскравим прикладом того, як уявнюється агентність у формальній площині інституційного поля. На прикладі цієї реформи ми можемо багато чого побачити в плані причин успіхів і неуспіхів такої агентної діяльності.

Іншим об'єктом нашого емпіричного розгляду буде агентна діяльність благодійного фонду «Свої», генеза якого пов'язана з іменем Лесі Литвиної (Олександри Коваль за паспортом). Саме її можна вважати важливим агентом тих змін в інституційному полі медицини, які спостерігалися в останні роки на неформальному, самоорганізаційному рівні.

**Уляна Супрун як агент змін у медичному інституційному полі,
реформи 2016–2019 років**

Реформи у вітчизняній медицині, проваджені під проводом в.о. міністра охорони здоров'я Уляни Супрун у період 2016–2019 років, є наймасштабнішими, системними й такими, що залишили свій суттєвий відбиток на актуальних правилах гри в цьому полі, що й можна вважати дієвістю агентної дії. Хоча міру позитиву чи негативу цієї дії варто обговорювати окремо.

***Реформи Супрун — основні параметри в рамках запропонованого
концептуального бачення***

Одразу кваліфікуємо цю агентність за всіма тими параметрами, що ми їх виокремили вище. Реформи Супрун — це:

- Агентна діяльність, що відбувалася у ситуації *середнього рівня інституційної нестабільності*. Попередні правила гри ще працювали, але вже були достатньо сильно розмиті тими новими іграми, що на той момент утворилися. Ігри за типом «медицина як робота», що залишилися від радянських часів, були значною мірою розбавлені іграми за правилами «медицина як бізнес». Останнє спостерігалось як на формальному рівні (приватні медичні установи, платні послуги, лабораторії), так і на нефор-

мальному — корупція, хабарництво в лікарнях, у сфері медичної освіти, у фармацевтиці, неявна платність послуг навіть у державних установах тощо. Саме це викликало численні протести з боку активних громадян, але ситуація ще не доходила до рівня критичної неспроможності цього інституту і сподівання на дієвість зміни формальних правил залишалися високими.

- У цьому разі ми спостерігаємо прояв агентної діяльності на *формальному рівні* — зміни законів, наказів, розпоряджень відповідного міністерства.
- Тут варто говорили про наявність чітко проявленого лідера-провідника цих реформ, хоча його агентність була підтримана великою кількістю активістів, котрі раніше протестували проти ситуації у вітчизняній медицині й за часів Супрун увійшли до Наглядової ради при міністерстві і брали активну участь у процесі підготовки реформ.
- Якщо говорити про масштабність цієї агентної діяльності в розумінні радіуса соціальної охопленості й часової протяжності, то вочевидь ідеться про *масштабну спробу справити агентний вплив на ситуацію* в масштабі усієї країни і на тривалий час.

Але все назване — лише характеристики самої агентної діяльності. Результати ж її ми маємо оцінити на рівні соціальних змін, які ми вище визначили як зміну узвичаєних практик повсякдення. Найбільше нас цікавитимуть практики лікування, які спостерігаються на рівні пересічних громадян, хоча вони опосередковані певною мірою певними змінами в узвичаєних практиках надання медичних послуг з боку лікарів у поліклініках та лікарнях, фармацевтів, середнього персоналу, менеджерів лікарських установ, лабораторій тощо. Причому ми зможемо сказати, що реформи спрацювали, якщо спостерігаються суттєві зміни у цих практиках саме на рівні повсякдення, а не на рівні формальних вимог і приписів. А також — сказати, що реформи спрацювали в позитив і підвищили інституційну функційність, якщо ці практики справді покращили ефективність лікування на рівні всього населення і якщо це покращення відбулося в напрямку тих намірів та очікувань, які закладалися в концепцію реформи.

Концептуальні положення реформи У. Супрун у плані зміни практик інституційних взаємодій

Якою ж була концепція цієї реформи? Якщо говорити коротко й тією мовою, яка присутня у наративах, спрямованих на популярне висвітлення реформ, то головні наміри реформаторів полягали от у чому (Лаущенко, 2019):

- Зменшити поширеність практик за правилами «медицина як бізнес» на неформальному рівні — у практиках надання послуг в установах, які є бюджетними, а не приватними.
- Зменшити можливість корупційних практик на рівні керівництва різних медичних установ.
- Наблизити бюджетні гроші, виділені на медицину, до тих, хто надає послуги — лікарень, дільничних лікарів.

- Надати свободу у виборі лікаря пересічному громадянину, ліквідувати його прив'язаність до одного лікаря, яка залишилася у правилах з радянських часів, і запровадити систему сімейних лікарів та практики підписання е-декларації з обраним лікарем.
- Максимально спростити доступ до ліків і послуг, створивши загальну електронну базу даних, водночас підсиливши контроль за наданням медичних послуг і надходженням ліків до пацієнтів, особливо за системою «доступні ліки».
- Забезпечити надання лікарських послуг на рівні затверджених ВООЗ стандартів, дотримання вимог доказової медицини та відповідних протоколів.

Супротив реформам (відомі лікарі, колишні очільники міністерства, середня ланка) як реакція на зміну інституційних правил гри

Усе сказане ретельно продумувала та проробляла команда, що працювала у МОЗ під проводом У. Супрун. Але як це насправді відбулося на рівні практик?

За наявності певного позитиву, реформи Супрун наразилися на суттєвий супротив на рівні тих, кого можна було б назвати очільниками інших ігрових порядків. Ці критичні виступи спостерігалися з боку таких відомих у медицині особистостей, як О. Богомолець (голова профільного парламентського комітету), Б. Тодуров (директор Київського міського Центру серця), О. Мусій (колишній міністр охорони здоров'я, на момент реформ заступник голови медичного комітету Верховної Ради), К. Амосова (ректорка Національного медичного університету). Інший канал протесту, хоча, можливо, не настільки публічно висвітлений, ішов із середнього рівня лікарів, передусім з лікарень (Голубов, 2018).

Тут ми залишимо осторонь можливі оцінні судження з приводу суті цієї критики та протестів. Важливим є одне — цей спротив був спричинений тим, що люди або не хотіли, або не знали, як мають змінитися їхні звичні практики у сфері медицини та лікування. Надання фінансової самостійності лікарням викликало багато питань у менеджерів, котрі не знали, як діяти в цьому випадку. А головне — руйнувалися звичні ланцюжки соціальних взаємодій, на яких і тримався інституційний порядок. Встановлення нових, не на рівні формальних приписів, а на рівні реальних практик — процес важкий і тривалий. Початковий спротив є очікуваним і вимагає додаткових механізмів заохочення, контролю, санкцій і зворотного зв'язку, на що далеко не завжди є час у реформаторів, що й сталося в цьому разі. Реформи було суттєво загальмовано звільненням з посади У. Супрун у серпні 2019 року.

Реформи та практики повсякдення для пересічних громадян

Найважливішим під кутом зору зміни інституційних правил гри є те, що відбувалося на рівні повсякденних практик лікування для пересічних українців. Багато проблем виникало стосовно переходу на сімейну медицину саме в конкретних практиках повсякдення. Вже така проста формула, як «зателефо-

нуйте сімейному лікареві», якщо її уявити на рівні конкретних практик, не виглядає простою. Лікарі не завжди хотіли давати свій телефон. В ідеалі він мав би бути в кабінеті, де лікар перебуває в робочий час. Але в деклараціях вказували лишень телефон установи — реєстратури поліклініки, куди, ясна річ, додзвонитися було важко. І хоча порівняно зі звичними практиками приходу на прийом це могло б виявитися зручнішим варіантом, насправді воно не стало кращою альтернативою.

Звісно, як і для будь-якого впровадження реформ на цьому рівні, потрібен певний час, щоб закладене у формальних правилах перейшло в реальні ефективні практики. З одного боку, поступово молодші лікарі почали опановувати популярні месенджери (наприклад, Вайбер), спілкуватися саме через них, отримувати на них інформацію про аналізи та надсилати рецепти. І це унаочнило переваги нових практик, що стали результатом реформ. З іншого боку, наявність серед лікарів, особливо на первинному рівні, людей похилого, пенсійного віку не сприяло швидкому опануванню таких практик. З боку пацієнтів швидкому поширенню таких практик заважало й те, що реформатори за зразок мали радше ситуацію в містах та містечках, а не в віддалених селах. Не кожен літній селянин має смартфон, не кожен вміє ним користуватися, заходити в систему eHealth тощо.

Назагал картина виглядала такою, що за непоганих стартових умов на формальному рівні в реальних повсякденних практиках пристосовування до тих правил гри, що їх просували реформатори, відбувалося досить повільно. Напевне, можна було б сподіватися, що час тут виявиться найкращим помічником в адаптації реформаторських нововведень до рівня повсякденного додержання їх. Але, поряд із звільненням очільниці цих реформ, сталася ще одна ситуація, яка суттєво завадила цьому, висвітивши недоліки й недопрацьованості реформи. Ідеться про ситуацію епідемії COVID-19, що виявилася неабияким випробуванням як для всієї світової медицини, так і для вітчизняної. Зруйновані попередні практики та неусталеність нових далися взнаки.

Емпіричним зрізом цієї ситуації можуть бути відповіді на два запитання, які ми поставили нашим громадянам у процесі опитування, проведеного вже під час цієї епідемії¹ (див. табл. 1).

Як уже згадувалося, однією з головних цілей реформи було прагнення зробити лікаря доступнішим для пацієнтів і ефективнішим. Надати можливість людям отримувати послуги саме в річищі доказової медицини і за затвердженими ВООЗ протоколами. Судячи з відповідей на запитання, наведене у таблиці 1,

¹ Соціологічне опитування було здійснено в рамках реалізації дослідницького проекту Інституту соціології НАН України «Соціальні наслідки пандемії COVID-19 в контексті суспільної трансформації в Україні: соціологічний підхід» за грантом НФДУ. Опитування проведено соціологічною фірмою ТОВ «ХЬЮМЕН РЕСЕРЧ» з 28 липня по 7 серпня 2021 року методом інтерв'ю «обличчям-до-обличчя». Загальна вибіркова сукупність (2000 респондентів) репрезентує доросле населення України (віком 18 років і старших). До вибірки не включено території, тимчасово не контрольовані владою України — АР Крим, окремі райони Донецької та Луганської областей. Статистична похибка з ймовірністю 0,95 не перевищує 2,2% (без урахування вибіркового дизайн-ефекту).

Таблиця 1

За Вашим досвідом чи спостереженнями, що люди найчастіше вчиняють в разі, коли відчують, що захворіли на COVID-19 чи якусь іншу хворобу? (до 3-х відповідей)

Варіанти відповіді	%
Одразу звертаються до сімейного лікаря	55,7
Шукають через знайомих лікаря, який вже допоміг іншим хворим	20,1
Пробують лікуватися самостійно, спираючись на свій попередній досвід	30,2
Шукають поради у друзів, родичів чи знайомих	16,5
Шукають інформацію про свої симптоми в інтернеті чи в довідниках і призначають собі лікування самі	17,2
Звертаються до альтернативної медицини (гомеопатів, фітотерапевтів (травників) тощо)	2,2
Звертаються до нетрадиційних методів — ворожок, екстрасенсів, народних цілителів	1,3
Ідуть з молитвою до церкви, сподіваючись на Божу допомогу	4,1
Просто чекають, сподіваючись, що саме пройде	6,3
Ідуть до аптеки і купують ті ліки, що порадить фармацевт	17,7
Інше	1,0
Важко відповісти / Відмова від відповіді	7,3

реальні практики, які спостерігаються на рівні пересічних громадян, ведуть радше в інший бік. Лише трохи більше за половину громадян (55%) таки слідує заклику звертатися до сімейного лікаря. І це, наголосимо, під час епідемії, коли смертельних випадків було багато, і майже кожен бачив це в своїй родині чи серед близьких знайомих. Найближчим до цього можна вважати пошук через знайомих таких лікарів, у яких була б позитивна історія допомоги (20%) і яким би більше довіряв, що не виключає і доказовість, і протоколи. Але дуже великий відсоток українців, схоже, вирішили покладатися лише на свої сили й шукати для себе варіанти допомоги самостійно. «Пробують лікуватися самостійно, спираючись на свій попередній досвід» — на такі практики вказали 30% опитаних, до порад друзів, знайомих, родичів звертаються 16% наших громадян, до такого поширеного методу пошуку поради, як самодіагностика за інтернетом чи довідниками й навіть призначати собі лікування вдаються 17% опитаних. Альтернативна медицина, як от гомеопатія чи фітотерапія (травники) не надто популярний метод лікування на тлі зазначеного вище (всього 2,2%). А от такий навколomedичний спосіб дати собі раду із хворобою, як просто піти до аптеки і щось купити за порадою фармацевта, виявився напрочуд популярним — так вчиняють майже 18% наших громадян. Звернення по допомогу до

екстрасенсів, ворожок, цілителів наші люди практикують рідко, а от молитва до Бога видається дієвим засобом для 6% опитаних. Ну і 6% просто нічого не роблять чекають, що все якось владнається саме собою, що теж можна вважати однією з практик, пов'язаних зі ставленням до лікування і здоров'я.

Таким чином, з цього ми можемо зробити висновок — реальні практики дуже далекі від того, що закладалося в концепцію реформ. Лише половина громадян таки звертаються до сімейних лікарів, натомість решта шукають інші способи зарадити собі в разі хвороби.

Другим нашим запитанням ми спробували з'ясувати, чому саме ця ситуація має місце, з якої причини наші громадяни не звертаються до сімейного лікаря, а демонструють таке різноманіття практичних дій. Результати наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

**Якщо люди не звертаються негайно до лікаря в разі хвороби,
то з яких причин? (до 3-х відповідей)**

Варіанти відповіді	%
У місці проживання немає лікаря, треба їхати до іншого населеного пункту	14,2
До лікаря важко потрапити (складнощі з записом, треба довго чекати тощо)	27,1
Не довіряють кваліфікації сімейного лікаря	25,1
Не довіряють усій нашій медицині — державній чи приватній, вважають, що там прагнуть лише грошей, а не допомагати людям	31,3
Не мають коштів на ті дорогі обстеження і ліки, що їх зазвичай призначають лікарі	51,6
Інше	2,7
Важко відповісти / Відмова від відповіді	9,1

Ситуація, яка при цьому промальовується, є вельми красномовною. Прагнення агентів реформ завадити усталенню в медичному полі ігор за типом «медицина як бізнес» не привели до успіху. Найбільш поширеною причиною того, що люди не йдуть до лікарів, є недовіра, очікування того, що там будуть не прагнути допомагати й лікувати, а здебільшого в різний спосіб намагатимуться на пацієнтах заробляти (31%). І ця недовіра стосується всієї медицини — як бюджетної, так і приватної. Таке враження, що третина наших громадян вважають, що лише бізнесова мотивація й залишилася у підґрунті діяльності наших медиків. При цьому 27% просто не довіряють кваліфікації сімейних лікарів, і це не виключає того, що люди побоюються, що некваліфікований лікар буде неправильно лікувати, та ще й грошей вимагатиме. Реформа дала людям свободу вибору свого лікаря. Здавалося б, людина, незадоволена одним лікарем, має знайти собі кращого. Це легко задекларувати на формальному рівні, але виявилось великою проблемою саме на рівні практик. Якщо за старою системою кожна людина гарантовано мала лікаря в найближчій поліклініці, то тепер такої

гарантії немає. Сімейний лікар має право на декларацію з 1800 пацієнтами. Ситуація, що зараз є дуже поширеною — у хороших лікарів в поліклініках вже немає місць. Електронна система показує вільних лікарів десь далеко, може, навіть і в сусідньому селищі. «У місці проживання немає лікаря, треба їхати до іншого населеного пункту» — на таку ситуацію вказали 14% опитаних. У багатьох виникли проблеми потрапляння до сімейного лікаря навіть у разі, якщо він поруч. Черги можуть бути і на 2 тижні за записом. Що робити людині, якщо в неї гостра ситуація, висока температура, викликів додому вже немає, а на телефонні дзвінки лікар не відповідає — сказати важко. Всі альтернативні практики — це все те, що ми вище назвали агентністю малого радіуса. Людина сама для себе стає агентом змін практик лікування. І, наголосимо, що опитування проходило під час COVID-епідемії, ситуація високої температури і швидкого погіршення самопочуття була досить поширеною. Особливо треба звернути увагу на найбільш вагомий відповідь: люди не звертаються до лікарів з тієї причини, що знають — на ті коштовні призначення ліків або обстежень вони не мають грошей (51%). Що тут проглядається? В чому справа — у медичній реформі чи в економічній ситуації як такої? Напевне, має місце і те і те. Люди справді часто не можуть заплатити ті великі гроші, яких вимагають КТ чи МРТ, що їх зараз лікарі призначають на кожному кроці. Але чи справді такі призначення є виправданими? Чи не завадять строгі вимоги доказовості та лікування за протоколом можливості лікарів спиратися на свій досвід і ставити діагноз без усіх цих процедур, зважаючи на фінансові можливості пацієнтів? Напевне, введення страхової медицини з часом дало б змогу розв'язати ці проблеми, але чи виправданим було робити ставку саме на це — питання відкрите.

Питань можна поставити ще багато, але загалом висновок є досить невтішним — реальні практики лікування, які демонструють наші громадяни, вказують на те, що в них є мало сподівань на отримання якісної допомоги від офіційної медицини в рамках відповідного інституту.

Реформи Супрун як агентна дія в формальній площині медичного поля — що в залишку?

Тут постає питанням — чому таке відбувається? Відповідь можна шукати в різних площинах.

1. Прошло мало часу, щоби формально введені правила прижилися на найнижчому рівні, у вигляді повсякденних практик

2. Самі по собі формальні правила були такими, що було мало шансів на швидке усталення їх у вигляді практик повсякдення, і це призвело до того, що все виявилось дуже далеким від очікуваного.

Думаю, що правда десь посередині. Те, що сутність реформи, її формальна рамка мали багато позитиву, побічно визнають навіть ті, хто домагався усунення Супрун з посади в.о. міністра ОЗ. Сама колишня очільниця цього міністерства вказує, що попри всю критику, трансформація в інституційних правилах триває. «Ми чули багато слів від сьогоденішнього, минулого і позаминулого міністра про те, що буде щось зупинятися чи відмінятися. Але слова — це одне, а

дії — інше. Якщо подивитися на дії, то трансформація триває. Трансформація — це не лише зміна фінансування, хоча дехто так вважає. Це і доступність ліків для пацієнтів завдяки програмі “Доступні ліки”, і налагодження процесу закупівлі ліків через міжнародні організації. Це протоколи лікування і реєстр інсулінозалежних, який дозволяє людям отримувати свій інсулін без тих корупційних схем, які діяли раніше. Змінилася медична освіта, є новий єдиний державний кваліфікаційний іспит. Є нова система безперервного професійного розвитку лікарів. Є електронна система eHealth, на якій базується все фінансування. Створені нові сильні інституції — це і Національна служба здоров’я, і Центр громадського здоров’я, який існував лише на папері, коли ми прийшли в міністерство. Це ДП “Медичні закупівлі” (Гуерра, 2020). І це, напевне, є правдою, оскільки навіть противники проведених реформ не скасували всі ці нововведення.

Але тут є й інший бік. Ми залишимо осторонь той спротив реформам, що його чинили усунені від важелів влади в цьому інституційному полі колишні посадовці, — припустимо, що їхні інтереси лежали в максимальному збереженні тих правил, що задавалися грою *«медицина як бізнес»*. Хоча *середня ланка лікарів* є тут цікавим і суттєвим прошарком в інституційному полі, ми на цьому не фокусуємося, однак можемо припустити — вони хотіли збереження тих правил гри, які ми назвали *«медицина як робота»*, але на момент реформ ці правила були вже значно деформованими та спотвореними бізнесовими правилами.

Наведені вище результати опитування спускають нас на рівень практик пересічних громадян, для яких усі ці ігри є лише умовами, можливостями та обмеженнями на шляху пошуку тих форматів власних практик здоров’я, які реально можуть дати змогу це здоров’я поліпшувати або хоча б зберігати і не погіршувати. І тут до самої У. Супрун та її команди можуть бути питання. Вони передовсім стосуються того, що поза увагою залишилися ті вихідні дані, та реальна ситуація з практиками лікування, з якої реформи стартували. Про це напевно чи добре відомо людині, яка все ж таки свій біографічний шлях пройшла в середовищі іншої культури. А У. Супрун, хоч і має українське коріння, виросла у США, де реалії повсякдення є зовсім іншими. Так, формула «Зателефонуйте своєму сімейному лікареві» має дуже різний смисл і вказує на відмінні реальні практики в рамках культурних форматів США та України. Що таке українське село, які там можливості дістатися до лікаря, теж напевно чи добре відомо тому, хто габітуально вкорінений в іншій культурі (має несвідомі налаштування на певні практики). У США практично кожна людина має власне авто, сідає і їде до лікаря. Зараз у нас в селах теж стало значно більше автомобілів, але ще далеко не в кожного мешканця, особливо похилого віку, та й ціну на паливо, стан доріг теж не можна не брати до уваги.

Можливо, усі ці нестиківки поступово, через зворотний зв’язок із суспільством могли б бути усунені командою міністерських реформаторів. Адже саме корекція реформи тривалий час унаслідок виявлення її прогалин через вивчення того, як це відбулося на реальних практиках, є гарантією успішності. Але на шляху команди реформаторів стали, з одного боку, спротив критиків і практич-

не усунення їх від влади, а з іншого — епідемія COVID-19, яка висунула набагато серйозніші вимоги до інституту медицини і яскраво висвітила усі наявні там вади. А перехідність інституційних правил ці вади лишень поглибила. Найчастіше на рівні пересічних громадян претензії висувалися до лікарів першої ланки, сімейних лікарів і тих практик, які тут пропонувала реформа. І часто реформатори та й сама У. Супрун опинялися в числі тих, кому адресувалися звинувачення в наявних проблемах. Позитиви реформ залишалися непоміченими, як це й буває у критичних ситуаціях.

Які ж альтернативи в плані правил гри на цьому інституційному полі виникають в нашому суспільстві? Звідки вони йдуть і хто в такому разі виступає агентом змін?

Агентність у медичному полі на неформальному (самоорганізаційному) рівні — Благодійний фонд «Свої», Леся Литвинова як його провідник

У цьому разі об'єктом нашої уваги стане агентність на неформальному рівні медичного поля, ті правила гри, які тут пропонуються і вводяться завдяки відповідним агентним зусиллям, а також те, як саме це відбувається на повсякденних практиках пересічних громадян у тій частині медичного поля, яку ця агентність охоплює.

Якщо скористатися звичними термінами об'єкта-предмета дослідження, можна сказати, що **об'єктом уваги** є агентність у неформальній площині медичного інституційного поля на прикладі діяльності Благодійного фонду «Свої» під проводом Лесі Литвинової, а **предметом** — правила гри в медичному полі (у відповідному його секторі), що запроваджуються провідниками (агентами) цього фонду.

Почнемо з того, що й у попередньому параграфі — з визначення параметрів локалізації цієї агентності в тих координатах, що ми їх виокремили в теоретичній частині параграфа.

Леся Литвинова і діяльність фонду «Свої» — головні параметри в рамках запропонованого концептуального бачення

Кваліфікуємо цю форму агентності за тими ж параметрами, які ми використовували у попередній частині, присвяченій реформам Супрун, що дасть підстави для порівняння.

- Означена агентна діяльність відбувалася у ситуації **високого рівня інституційної нестабільності**. Попередні правила гри було істотною мірою порушено через масштабні формальні реформи під проводом Супрун та її команди. Старі правила вже не діяли, нові прижилися дуже мало. Зупинка реформ після відставки Супрун у 2019 році посилила невизначеність і нестійкість у цьому інституційному полі. Епідемія COVID-19 додала до цієї нестабільності свій внесок і зробила її ще вищою. Ті правила гри за типом «медицина як робота», що виявилися недореформованими, у ситуації епідемії потребували ще більших змін, але під питанням було те, де ж ті агенти цих змін, які візьмуть на себе цю роботу і відповідальність за наслідки. До того ж правила гри за типом «медицина як бізнес»

не припиняли діяти й за цих екстремальних часів, і в результаті виникали такі ситуації, як, з одного боку, дефіцит захисних масок, а з іншого — вивезення великої партії за межі країни. Причина — цього вимагав бізнесовий інтерес певних гравців. Корупційні схеми, хабарництво не могли зникнути одномоментно і в ситуації гострої епідемії почали набувати нових форматів. Там, де є дефіцит, завжди є спокуса на цьому заробити. Коли є навички швидкого задоволення цієї жаги (а попередні практики корупції та хабарництва саме такі практики й напрацьовували), чекати зупинки важко. Інформацію про платний кисень у лікарнях за його нестачі теоретично можна прийняти як імовірну. Як правило, такі явища можуть викликати гострі соціальні протести, але особливість саме ситуації епідемічних обмежень полягала в тому, що існувала заборона на всілякі зібрання і навіть прості виходи з плакатами мали присікатися силами правопорядку. Нестабільність не знаходила такого каналу зняття напруження.

- Окрім протестів як механізму протестної дії стосовно наявних формальних правил інституційної гри у суспільства є ще один механізм — спонтанне упровадження інших правил на неформальному рівні шляхом активізації процесів соціальної самоорганізації. Ми вивчатимемо саме цей прояв агентної діяльності на *неформальному рівні* — зміну актуальних правил гри шляхом безпосереднього впровадження нових у практику без попередніх формальних проєктів, узгоджень та затверджень з боку формальних структур. Це свого роду паралельні ігрові майданчики в означеному інституційному полі.
- Тут ми знову говоримо про наявність яскраво вираженого *лідера-агента* в особі волонтерки Лесі Литвинової, хоча в реальності ця агентність була проявом активності доволі великого кола осіб. *Колективний агент* проглядається як у тій команді, що згуртувалася навколо лідерки й потім оформилася у вигляді фонду «Свої», так і в тому дуже широкому колі небайдужих прихильників, котрі регулярно чи спорадично надавали усіляку допомогу фондові в процесі його діяльності — як матеріальну так і реальною роботою різного роду. (До прикладу — Нова пошта безкоштовно здійснювала усі відправлення, пов'язані з фондом).
- Що ж до масштабів цієї агентної діяльності в розумінні *радіуса соціальної охопленості та часової протяжності*, то слід говорити про наявність певної верстви громадян, яких вона охоплювала, і самі засадничі правила фонду виокремлювали це коло. До нього потрапляли будь-які громадяни, але лише за умови перебування у певній, досить критичній ситуації, коли офіційна медицина виявлялася неспроможною допомогти. Стосовно дії цієї агентності в часі, то вона задається тими самими законами самоорганізації. Доки є виклик, на який вона відповідає, доти вона і діє. Як правило, команда-агент змінює профіль своєї діяльності відповідно до такого запиту, але не перестає діяти взагалі. Саме це має місце в історії Лесі Литвинової та її фонду «Свої».

- Якщо говорити про тип правил гри, пропонуваних такими агентами, то це гра за типом «*медицина як місія*». Вона не мотивується бажанням бізнесової вигоди чи волінням просто працювати, заробляти на життя (навіть на засадах високого професіоналізму) та робити кар'єру у відповідних статусних пересуваннях. Її головна мотивація — самореалізація через допомогу людям, готовність робити все можливе для їх порятунку або полегшення їхнього життя навіть у дуже критичних ситуаціях.

Для підтвердження цих основних тверджень ми використаємо той емпіричний матеріал, що міститься на Фейсбук-сторінці фонду «Свої» та персональний сторінці Лесі Литвинової, а також деякі інтерв'ю, що їх давали ці агенти різним виданням. Гадаємо, що цей матеріал можна вважати релевантним, оскільки він являє собою певний відбиток тих *практик взаємодій* за лініями: фонд — фонд (команда, ядро, стосунки всередині, ініціація роботи); ядро фонду — його периферія (стосунки з тими, хто співчуває і спорадично допомагає); фонд — МОЗ (стосунки з формальною медициною), фонд — пацієнти (стосунки з тими, кому надають допомогу, та їхніми родинами). Саме ці практики і є результатом агентної дії Литвинової та фонду «Свої» і становлять головний фокус нашої уваги.

Фонд — фонд. Практики взаємодії всередині команди, історія появи фонду, соціальна самоорганізація як основний механізм становлення, її особливості

Про Лесю Литвинову, засновницю фонду «Свої» різні оглядачі повідомляють приблизно таке: «Литвинова — відома волонтерка, яка 6 років тому залишила кар'єру і займалася допомогою внутрішнім переселенцям, потім онкохворим, а з початком першої хвилі епідемії COVID-19 з головою занурилася у проблеми хворих пацієнтів. Фонд «Свої» надає їм кисневі концентратори безкоштовно, але оскільки приладів мало, а претендують на них пацієнти з усієї країни, Леся приймає щодня шквал дзвінків, вислуховує сотні людських історій і працює в режимі практично 24/7, підмінюючи своєю допомогою функції системи охорони здоров'я» (Негода, 2020). Про деякі особливості біографії Лесі Литвинової варто сказати докладніше, оскільки це має стосунок до питання, як людина стає агентом змін саме у площині тих процесів, що їх ми називаємо процесами соціальної самоорганізації. Як правило, цю місію-покликання людина починає відчувати не одразу, робить кар'єру в якійсь іншій галузі, і лише ті чи ті критичні обставини ведуть до того, що відбуваються певні особистісні «перезавантаження», й людина стає на цей шлях. Причому, як правило, впевнено і невідворотно. Про Лесю Литвинову відомо, що вона народилася 6 липня 1976 року. За попереднім фахом була режисеркою театру і кіно, здобувши освіту в Київському національному університеті театру, кіно і телебачення імені Карпенка-Карого, і працювала за фахом до революції Гідності 2014 року. Помаранчева революція та її фактична поразка після невдалої президентської каденції В. Ющенка і наступної перемоги на виборах Януковича призвели до того, що Леся Литвинова вирішила підвести ризик під усілякою громадянською активністю. Вона вирішує зосередитися на особистому житті та професійній кар'єрі.

Революція Гідності розпочалася тоді, коли Леся з чоловіком очікували на четверту дитину. На Майдан вона потрапила майже випадково, лише під впливом професійного інтересу — журналістки і режисерки. Прийшла і залишилася там назавжди, як скаже вона потім. Це типова ситуація для багатьох волонтерів — прийшовши на пару годин вони залишаються назавжди, змінюючи радикально своє життя. Влітку 2014 року почалася війна на Сході нашої країни, і Леся організувала й очолила відомий на весь Київ, а може і на всю країну, волонтерський центр прийому переселенців зі Сходу, що був на Київському Подолі, за адресою Фролівська, 9. На той момент у неї була на руках місячна донька, але це не завадило їй ефективно керувати тим центром. Потік внутрішніх переселенців попервах був надто потужним, і це було єдине місце, куди люди могли прийти, отримати першу допомогу — одяг, їжу, притулок на перші дні. Сподіваючись на швидке повернення, люди прибували в тому, в чому їх заскочила війна, а залишитися в підконтрольній Україні території довелося на роки. Відповідних соціальних інститутів, які б надавали потрібну підтримку, в країні на той час просто не існувало, і Фролівська, 9 була єдиною опорою для цих людей. Центром усього того і стала Леся — несподівано для себе, але без сумніву у правильності зробленого кроку. Зазвичай агенти, котрі діють в якомусь полі на рівні соціальної самоорганізації, не вирішують діяти так у результаті раціонального вибору. Це усвідомлена дія, але після певного внутрішнього поштовху, який можна сформулювати так: «Хто, якщо не я?» Саме це дає підстави говорити про мотивацію самореалізації через певну місію, яка виносить на соціальну поверхню агентів соціальних змін у неформальній площині того чи того інституційного поля.

Навколо Литвинової на Фролівській, 9 зібралася невелика, але ефективна команда одностудійців. Однак підтримка йшла від усього Києва — люди допомагали хто грошима, хто речами, хто транспортом, хто своїм професійним вмінням — лікарі, психологи, кухарі, будівельники, водії — на всіх був запит, до всіх Леся зверталася через свою сторінку на ФБ, і допомога приходила неодмінно.

Історія Фролівської, 9, на перший погляд, є далекою від теми нашого розгляду, але лише на перший погляд. Самоорганізаційні процеси в суспільстві мають свою особливість. Найчастіше вони починаються як певний суспільний аттрактор — центр суспільного тяжіння, зумовлений агентністю окремого лідера. Команда, яка при цьому утворюється, тримається на високій довірі і злагодженості дій. Питання розв'язуються швидко без численних бюрократичних ланцюжків, що мають місце на організаційному рівні суспільного функціонування. І саме поява такої команди стає головним результатом дії процесів соціальної самоорганізації. Соціальні функції, на які початково спрямовано дію такої команди, можуть бути вичерпаними, але сама команда залишається і, зазвичай, знаходиться інша критична точка в суспільних процесах, де їхні зусилля виявляються запитуваними. Той самий поклик «хто, якщо не я?» спрацьовує знову. Так сталося й цього разу.

Далі наведемо деякі цитати — фрагменти з посту Лесі на її сторінці у ФБ. Це вже 2019 рік. Потік переселенців зменшився, почали працювати офіційні служ-

би. На цей момент вже відбулися реформи Супрун, про які ми говорили вище. Леся та її команда надавали суттєву підтримку діяльності Уляни Супрун, дехто із соратників Лесі пішов тоді працювати в міністерство. Це була ще одна точка, куди доклали свою енергію і зусилля ті, хто на початках гуртувався навколо Фролівської, 9. Але на момент написання цього посту Супрун вже відсторонили від посади виконувачки обов'язків міністра. Однак Леся та її команда продовжували свою роботу-місію. Наводжу мовою оригіналу: «Года полтора назад мы сидели с Оксаной Сухоруковой на лавочке под офисом на Пушкинской, и я вслух мечтала. Мне очень хотелось запустить горячую линию по паллиативу. Чтоб тем, кому трудно, страшно и непонятно, было куда позвонить. Потому что они все равно звонили. А я одна не очень справлялась. Все, чего мне хотелось для счастья на том этапе — еще одну телефонную трубку (чтоб не все звонки шли на мой личный номер), хоть какой-то минимальной зарплаты для меня и двух врачей (чтоб прекратить по ночам подрабатывать в журналах) и отдельный угол, чтоб спокойно разговаривать» (Литвинова, 2019). Те, що відбулося далі, Леся описує як певне чародійство. Так часто трапляється в точках активізації самоорганізаційних механізмів соціальних змін. Усі зв'язки — взаємодії починають діяти швидко і злагоджено. Не будемо обговорювати, які психологічні й навіть антропологічні важелі тут спрацьовують, але ефект завжди неочікуваний з раціональної, аналітичної точки зору та в плані відповідних очікувань. Звідки береться ця неузгоджена узгодженість? Усі опиняються в потрібний час і на потрібному місці. Далі знову пряма мова Лесі з того ж посту: «Я не знаю, в какой момент все изменилось. Не по волшебству, конечно, но совершенно волшебным образом. Валентин Гриб буквально за шкурки притащил нас в новый офис, где все поместились. Друг Александра Телятникова купил машину, в которую влазит все — от функциональной кровати вместе с пациентом до горы посылок с Новой Почты. Нашлась и уже никуда не потеряется Зоя Максимова. Появились люди, готовые какое-то время оплачивать нашу работу. Мы обросли аппаратурой, опытом и сотней всяких нужностей» (Литвинова, 2019). Далі йде історія розкручування функційності цієї невеликої структури, від простої допомоги деяким паліативним пацієнтам до опіки над пацієнтами з БАС¹, навчання лікарів і родичів того, як підтримувати паліативних хворих. Це й були ті нові практики взаємодії, що їх упроваджувала група Лесі в рамках цього етапу діяльності, створюючи в неформальній площині медичного інституційного поля окремі підполя активності й інших правил гри.

Як можна побачити зі сказаного, практики взаємодії всередині членів команди є радикально іншими, ніж поширені у формальних (організаційних) складових інституційного поля. Тут немає чіткої ієрархії, чітких функцій та функційних обов'язків. Вони виникають у процесі роботи й тих запитів, що їх посиляє саме життя. Режисерка за освітою, Леся опановує багато медичних навичок, цього навчають інших — працівників фонду та рідних пацієнтів. Люди включаються в ці практики взаємодій всередині створювано навколо фонду ме-

¹ Боковий аміотрофічний склероз (БАС) – прогресуюче нейродегенеративне захворювання, яке вражає клітини головного та спинного мозку, які відповідають за довільні рухи

режі спонтанно, іноді на один раз і потім занурюються в це дедалі глибше. Як сказала в коментарях до згаданого посту Лесі одна із читачок: «Потрясаюче, як вокруг одного человека закручивается целый огромный мир». Це вельми влучне визначення, бо цей соціальний мікрокосм справді поступово закручується, втягуючи до своїх зв'язків-взаємодій дедалі нових людей. І нерідко колишні пацієнти стають надійними та постійними помічниками для команди волонтерів.

Із часом ця волонтерська група починає діяти в рамках Благодійного фонду «Свої», який мав власні реквізити, що спрощувало фінансовий бік роботи. На офіційній сторінці фонду подано таку інформацію: «Паліативна допомога. Доросла онкологія. Респіраторна підтримка. Підписано 14 833 людини. Завжди відкрито. Благодійна організація. Некомерційна організація. Основні напрямки роботи фонду — доросла онкологія та паліативна допомога»¹.

Але життя готувало нові виклики, нові проблеми в медичному полі, на які відгукнулася команда Литвинової. У країні починає стрімко набирати обертів епідемія COVID-19. Фонд поступово переорієнтовується саме на цю проблему, хоча й усіх інших своїх підопічних не залишає без нагляду.

«У періоди стрімкого зростання захворюваності коронавірусом і сильного навантаження на медичну систему волонтери фонду працюють цілодобово. У весняну пандемічну хвилю 2021 року фонд щодня відправляв близько півсотні приладів з киснем» (Стрельников, 2021). Так, кисневі концентратори стають тим, чим волонтери фонду почали забезпечувати тих, кого не могла охопити та врятувати офіційна медицина. Ситуація стає надто напруженою, потреби суттєво перевищують можливості. У фонді створюють *правила, за якими вибудовуються взаємодії із пацієнтами*:

Щоб отримати концентратор, необхідна довідка від лікаря, що киснезалежного пацієнта із певними показниками сатурації готові відпустити з лікарні додому, копія паспорта та податкового коду пацієнта, номер найближчого вантажного відділення «Нової пошти», а також ім'я та номер контактної особи, яка буде забирати концентратор. Якщо за медичним обладнанням приходять особисто, в офісі фонду проводиться інструктаж.

Фонд: ядро і периферія колективної агентності, ресурси для діяльності

Отже, агентність у цьому разі є досить розмитим явищем. За наявності яскравої лідерки та невеликої, але досить міцної команди навколо неї, у фонду є велика підтримка по всій країні. На сторінці фонду вказано кількість підписників — майже 15 000. На сторінці Лесі Литвинової їх не менше. І всі ці люди там присутні не випадково, вони залучені до кола цієї колективної агентності хоча би спорадичними практиками взаємодії. От один з постів Лесі: «Друзі, ми переїхали. Величезна подяка сотням людей, які нам у цьому допомогли. Хтось пропонував нам приміщення, хтось — допомогу в його оплаті, хтось приїхав і

¹ Благодійний фонд «Свої», сторінка в ФБ: <https://www.facebook.com/cf.svoyi/>

допоміг зі зборами та перевезенням нашого краму, хтось взявся допомогти облаштуватися на новому місці, хтось натиснув кнопку репост — і залучив до цього движу величезну кількість людей» (Литвинова, 2021b). З наведеного допису видно, як саме це працює. Повідомлення про потребу переїхати Леся і фонд «Свої» виклали у ФБ. А далі почав працювати колективний агент, розв'язуючи проблему методом, який умовно можна назвати *краудсорсингом* (crowdsourcing — букв. *допомога з боку натовпу*).

Саме так збирають кошти для потреб, що диктуються самою медичною ситуацією. У період COVID-19 це була потреба в концентраторах та апаратах ШВЛ. Кореспондентка, котра брала з цього приводу інтерв'ю у Лесю, пише: «Основна частина пожертвувань фонду складається з переказів дрібних сум. Збір грошей йде хвилями. Як тільки людям стає страшно, як тільки це стає близько, вони починають допомагати активніше» (Крикуненко, 2021). За приклад таких поштовхів до активності можна навести висловлювання 36-річної киянки Д.К., котра переказує на рахунок фонду 500 грн на місяць: «З'явилося відчуття, що треба щось зробити, щоб перестати панікувати. Мені це дає відчуття, що я хоч щось починаю робити, щоб зупинити цей дурдом». Хоча така позиція не найпопулярніша серед благодійників фонду. За словами Литвинової, людям складно жертвувати гроші на абстрактну боротьбу з коронавірусом. «Їм потрібно розуміти, що їхні 10 грн — це 3 см кисневого концентратора», — каже Леся.

Саме тому вже на своїй персональній сторінці Леся регулярно викладає розповіді про окремі людські історії — хвороби, страждання, одужання, смерті, поневіряння по клініках, непорозуміння з лікарями. На все це у людей виникає живий емоційний відгук, і вони допомагають чим можуть цій конкретній людині, тим самим вже вступаючи, хоча й опосередковано, у взаємодію з цією людиною. От одна історія, точніше, наслідки у вигляді допомоги після публікації такої історії: «Вслед вчерашнему посту про девочку с открытым переломом. Всю ночь продолжали приходит переводы. Даже после того, как я написала, что сбор закрыт. К утру вместо искомых 30 000 на счету было 102 000 грн. с мелочью» (Литвинова, 2020).

Ще приклад такого емоційного допису перед проханням про допомогу вже на сторінці фонду стосується розпалу ситуації із COVID-19 (Свої, 2020a):

“...Сатурація без кисню 56. Потребує кисневої терапії”

“...Сатурація 58. Виписується під нагляд сімейного лікаря”

“...Сатурація 62. Потребує оксигенотерапії”

Ці виписки неможливо читати. Ці голоси в трубці неможливо чути. Родичі не плачуть і не сваряться. І це погано. З тими, хто плаче або кричить, легше. Можна втішати, або кричати у відповідь. Вони говорять тихими, мертвими голосами. Взагалі без емоцій. Розуміючи, що даремно зателефонували. Але ж, раптом?!

– Вибачте, я розумію, що ми не в Києві. Але бабусю виписали, а у неї 57 відсотків кисню. В неї губи сині. У неї чорні нігті. Вибачте, що потурбувала... Вибачте.

Фонд — пацієнти, встановлювані правила гри

У такій критичній ситуації в період COVID-19 потік пацієнтів, що невинно зростав, треба було якось фільтрувати. Це відбувалося шляхом встановлення правил гри у стосунках-практиках взаємодій за лінією фонд–пацієнти. Тут я наведу розгорнуту інформацію від фонду, але в ній сконцентровано всі головні правила (Свої, 2021):

Ситуація критична. Формуємо правила:

– ми допомагаємо лише тим, хто вичерпав можливості отримати респіраторну підтримку в державних закладах охорони здоров'я (або має важкі супутні захворювання, які роблять госпіталізацію утрудненою чи неможливою);

– ми допомагаємо тільки в тому разі, коли ми маємо можливість: формуємо чергу пацієнтів;

На ваше місце в черзі ніяким чином не впливає:

- те, хто порекомендував до нас звернутися;
- те, що ви громадський діяч, волонтер тощо;
- те, що лікар сказав (обіцяв), що «ви забезпечите/дасте»;
- те, що ви готові сплатити за користування обладнанням;
- те, що ви отримали позитивні відгуки про нас (або що бачили по телебаченню, що...);
- те, що ви перераховували нам кошти (передавали обладнання);
- те, що ви не хочете в лікарню (або чекаєте черги в приватну лікарню).

Просимо звернути увагу, що доставка респіраторної техніки за межі Києва і Київської області здійснюється компанією НОВА ПОШТА. Це, прогнозовано, займає певний час. Зважайте на це.

Ваша необхідність у респіраторній підтримці МАЄ БУТИ ЗАСВІДЧЕНА ДОВІДКОЮ ЛІКАРЯ. Будь ласка, не лікуйтеся самотужки. Низька сатурація — це привід звернутися до сімейного лікаря або до швидкої допомоги (а не у фонд).

Звісно, не все завжди тут йде за цими правилами, вони лише формальний орієнтир для неформального виконання. Реальні практики завжди різноманітніші за ті, на які можна очікувати. Люди вже призвичаїлися до того, що у нас якщо чогось не можна, то за гроші — можна. Цьому навчили практики хабарництва у різних сферах нашого життя. Тому всі ці правила, які встановив фонд, люди намагаються оминати, саме керуючись цим принципом. Тут треба сказати, що волонтери до кожного випадку таки підходять окремо та обережно. Іноді випадок не підпадає під ці правила, але ясно — допомога потрібна, й лише тут люди можуть її отримати. Це все — живі практики, взаємодії між живими людьми, а не носіями формальних функцій. Але буває всяке (Свої, 2020b).

Відповіді на найпопулярніші питання останніх місяців.

– Чи можна у вас взяти в оренду, як варіант, купити, кисневий концентратор?

– Не зовсім. Ми не продаємо і не здаємо в оренду обладнання. Ми даємо його на певний термін пацієнтам, котрі мають в ньому необхідність.

– На скільки можна взяти?

– На той час, поки він буде потрібен. Хтось справляється за кілька днів, комусь потрібно набагато довше.

– Що мені потрібно зробити, щоб отримати апарат?

– Документ від лікаря, що підтверджує необхідність застосування. Це може бути консультативний висновок, довідка, виписка з історії хвороби. І паспорт пацієнта (1, 2, 3 сторінки і прописка).

– Ви допомагаєте тільки у Києві?

– Ні, ми відправляємо допомогу в будь-яку точку країни «Новою Поштою». Але це займає певний час. Якщо ситуація критична — правильніше викликати швидку.

– Скільки ми вам винні?

– Не задавайте нам це питання, будь-ласка, це нас ображає. Або дратує. Залежно від того, наскільки ми втомлені. Ми благодійний фонд і не беремо грошей з пацієнтів.

– У мене не ковід. Мені не можна звернутись?

– Можна. І потрібно. Ковідом ми зайнялись випадково. А усім іншим займаємося давно. У нас програма допомоги паліативним пацієнтам і програма допомоги дорослим зі складними діагнозами.

– Ви працюєте цілодобово?

– Ні, ми теж живі люди і інколи спимо. Якщо сталося щось страшне і термінове — можна телефонувати вночі. Якщо терпить ранку — то з 9 до 21 в будні дні на зв'язку Леся 0666444550. В неробочий час Вайбер на тому ж номері. У випадку, якщо питання не терпить початку робочого дня.

– Кому ви даєте кисень?

– Тим, у кого є необхідність і немає доступу. До речі, ми даємо не тільки кисень, а ще й, наприклад, апарати неінвазивної вентиляції легень, в окремих випадках ШВЛ, відкашлювачі, відсмоктувачі і багато чого іншого. Просто кисень зараз найбільш затребуваний.

– Ви так нас виручили. Ми теж хочемо долучитись, хоч якоюсь копією...

– У нас правило, як в літаку, що падає. Ваше завдання — спочатку маску на себе, потім на оточуючих. Спочатку одужайте, а потім допомагайте всім, кому заманеться.

Фонд — влада, офіційна медицина, міністерство

Особливої уваги потребують ті практики взаємодії, що складаються між фондом «Свої» і ситуацією в країні взагалі, владою, офіційною медициною, МОЗ. Люди, які зусиллями невеликої групи намагаються закрити ту величезну кількість проблем, що залишається після роботи влади та МОЗ, не можуть на

це не реагувати. Часто ця реакція — ще й просто відповідь на те, як ці структури не лише не допомагають, а й заважають роботі волонтерів та іншим альтернативним структурам. Корупція продовжує існувати, дозволяючи тим, хто має гроші, оминати карантинні обмеження. А це, відповідно, збільшує ризики для країни та навантаження на волонтерів, до яких приходить остання хвиля цього прибою. «На такому етапі епідемії можна принаймні перестати заважати тим, хто на цьому розуміється. І зупинити дерибан та безглузді рішення. Те, що люди зараз вимагають швидкого закінчення карантину, можна зрозуміти. Бо в таких важких випробуваннях повинні бути рівні для всіх умови, а людям показали, що комусь можна, а вам усім — ні. На початку карантину, наприклад, той же «Епіцентр» в офіційній заяві, не надто соромлячись, вказав свої умови: ви не забороняєте нам працювати, а ми будемо давати гроші на подолання епідемії. Люди собі купили право працювати в особливих умовах, зокрема ризикуючи здоров'ям покупців, своїх працівників, їхніх сімей», — каже Леся в одному з інтерв'ю (Гончарова, 2020).

З офіційною медициною у фонду «Свої» складні взаємини. Треба сказати, що представники фонду і сама Леся входили до Наглядової ради МОЗ часів Супрун, брали активну участь в обговоренні тих реформ. Але поступово, з моменту усунення Супрун з посади, вони почали залишати міністерство. Останньою пішла звітди й перейшла на роботу до фонду «Свої» Оксана Сухорукова. На запитання, чому це сталося, вона відповіла: «Мене пішли». Таким чином, практики взаємодії між МОЗ і фондом з формату в напрямі взаємопідтримки перейшли у формат конфронтації. Ці лінії конфронтації чітко прописалися під час візиту до фонду на той момент заступника Міністра МОЗ В. Ляшка.

Цей візит є показовим у плані різниці між організаційними та самоорганізаційними медичними практиками, їх керуванням у рамках цих двох площин, форматів агентної дії. Кореспондентка, яка супроводжувала і коментувала цей візит, наводить кілька важливих для нас аспектів. Як вона каже: «“Українська правда” спробувала зіштовхнути, у хорошому сенсі цього слова, два світи епідемії в Україні — Міністерство охорони здоров'я в особі головного санітарного лікаря Віктора Ляшка і благодійний фонд “Свої”» (Кириленко, 2020). Абсолютно справедливо відзначаючи ту найважливішу характеристику, що відрізняє жорстку ієрархію організації від гнучкої мережовості самоорганізації, вона наголошує: «МОЗ як державний орган працює вертикально — задає правила роботи для медзакладів, акумулює статистику та ініціює карантинні обмеження. «Свої» як благодійний фонд — горизонтально. Видає концентратори та СПАПи для людей із COVID-19 — як додому, так і в лікарню, консультує пацієнтів і прощається з тими, які не вижили» (Кириленко, 2020).

Упродовж цього візиту уявнилося багато моментів, які різко відрізняють роботу організаційної структури від самоорганізаційної в рамках інституту медицини, формат агентності в цих площинах. До речі, сам Ляшко також застав роки Супрун, але в іншій ролі — як заступник гендиректора Центру громадського здоров'я, і як людина, він не позбавлений щирого бажання спрямовувати роботу міністерства на краще, тобто чинити певний агентний вплив у цьому напрямі. Але є рамки організації, які істотно звужують такі можливості. І це

відбивається буквально на всіх умовах, в яких працюють ці дві інституційні складові.

Хоча на сайті міністерства не вказано кількість співробітників, але про те, що там є не менш як 25 різних підрозділів, дізнатися можна¹. У фонді постійно працює лишень кілька людей, хоча допомогу спорадично надають багато тих, хто співчуває і підтримує, про що йшлося вище. «У фонді станціонарно працюють три людини — Леся, Ірина та Владислав. Останнього сьогодні майже не помітно в офісі — він займається надсиланням концентраторів поштою. «Нова пошта» оплачує всі відправлення фонду, а на початку грудня поповнила парк концентраторів «Своїх» на 50 штук. Частина кімнати заставлена концентраторами, зокрема заброньованими — із прізвищами на маленьких папірцях, коробками з пульсоксиметрами та іншим обладнанням. Частина відведена під робочий простір — столи, комп'ютери, ноутбуки» (Кириленко, 2020).

Приватне і публічне у житті працівників фонду фактично, ототожнені. Там часто буває 12-річний син Лесі, який опанував роботу концентраторів і надає консультації пацієнтам з цього приводу. В приміщенні фонду постійно перебуває 3-місячна донька Лесі, яка народилася у розпал епідемії, і її мама при цьому відірвалася від роботи у фонді всього на кілька днів. Стіл і крісло-гойдалка для Соломії теж тут, бо майже весь свій час, з 10 ранку до 8 вечора і пізніше, поки не починає виганяти охорона, Леся проводить саме тут. Телефон Лесі доступний для зв'язку цілодобово» (Кириленко, 2020).

Такий ніби вторинний, але теж характерний момент, на який звертає увагу кореспондентка, стосується того, що можна назвати дрес-кодом, притаманним цим двом структурам. Оскільки ми про практики, то практики символічної взаємодії на рівні одягу є теж важливими. «Ляшко в класичному костюмі, білій сорочці та бордовій краватці — стандартному костюмі чиновника, який помітно вирізняється на тлі бавовняних худі й теплих светрів в офісі “Своїх”» (Кириленко, 2020).

У процесі спілкування Литвинової і Ляшка з'ясовуються безліч моментів, які вказують на відмінність багатьох практик в роботі цих двох структур. Так, практики сканування і відстеження ситуації в країні, у цьому разі — ситуації з лікуванням COVID-хворих у лікарнях, фонд отримує інформацію від пацієнтів безпосередньо. Зараз така інформація може супроводжуватися певним фактажем — фото людини, показників на приладах, фото виписки тощо. Усе це отримують і беруть до уваги у фонді. Можливо, ця інформація доходить і до якихось структур міністерства, але механізм, аби перетворити її на елемент зворотного зв'язку, на який була б реакція, там відсутній. Випадки недбалості в лікарнях, які можуть призвести до численних жертв, попри те, не відстежують на рівні міністерства. «— А це Голованівськ, — підходить до Ляшка Ірина Кошкіна і показує йому на телефоні відео з Кіровоградської області. На відео величезні кисневі балони, які за правилами безпеки мають розмістити в окремому приміщен-

¹ СТРУКТУРА Міністерства охорони здоров'я (див.: <https://moz.gov.ua/uploads/ckeditor/%D0%92%D1%96%D0%B4%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%82%D1%96%20%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%96/2021/02/15/%D0%B4%D0%BE%D0%B42.pdf>)

ні за 25 метрів від людей, стоять прямо біля ліжок пацієнтів. Рівень подачі кисню регулюють гайковим ключем» (Кириленко, 2020).

Окремо варті уваги ті практики взаємодії фонду з пересічними лікарями, які поступово виникають. Не лише пацієнти, а й лікарі звертаються сюди за порадами й по допомогу. Проходять навчання з різних питань, часто просто по телефону в режимі відеозв'язку. Адже концентратори не така вже поширена річ, і користуватися ними доводиться вчитися і самим лікарям. Далі наводимо чергове повідомлення Лесі на її сторінці у ФБ (Литвинова, 2020b):

На самом деле плохих новостей больше, чем хороших. Но среди бесконечной череды безнадёги периодически проскакивает светлое.

...Доктор просит помочь найти транспорт пациенту на диализе — ездит на процедуры. Хотя не должен этим заниматься.

...Другой доктор просит пристроить куда-нибудь бомжующую барышню с почечными проблемами — просто в тепло, пока решится остальное. Хотя доктор — просто семейник, подписавший с ней декларацию, и это не его зона ответственности.

...Третий доктор звонит и просит спасти пациента, сидящего в коридоре больницы без кислорода. Начальник доктора консультативку дать отказывается, доктор согласен дать расписку от своего имени.

Остаются людьми. Самое важное в смутные времена. Не каждому под силу. Но важно. Ничего, наверное, важнее нет.

За годину це повідомлення набирає 1,2 тисячі лайків. Це теж показник емоційної реакції людей на вчинки інших і, знову-таки, взаємодії на емоційному рівні.

Важливо, що про себе, свою мотивацію, історію фонду і свою діяльність кажуть самі його працівники. «Свої» запрацювали у 2014-му з двома основними напрямками роботи — доросла онкологія та паліатив. Мали «парк» концентраторів на 60–70 штук і віддано робили свою роботу. «Ми ж усі родом з Майдану. Ми почали займатися не властивими для нас речами, бо хотіли навчитись гідно жити. А гідно жити можна і треба не тільки тоді, коли ти можеш рухатись і забезпечувати собі це гідне життя. Гідний догляд, гідна смерть і гідне життя в останні місяці — це теж дуже важливо». Так, слово Гідність, яке стало назвою майдану 2014 року пронесено через усі роки діяльності фонду. Гідність життя країни, свого, людей навкруги».

Як сам Майдан, так і події після нього на Сході, ситуація з лікуванням критично хворих, ситуація під час епідемії — все це вимагало від суспільства незвичайної форми активності, яка дала б змогу компенсувати неповороткість, а іноді просто недієздатність офіційних інститутів. Таку активність і таку форму агентності запропонували волонтери, добровольці, фонд «Свої» на чолі з Лесею Литвиною, взяли на себе частину проблем, що виникли в медичному полі. Звичайно, тут було багато інших агентів, які діяли в тій самій самоорганізаційній площині. Це і військові волонтери-медики, і волонтери, котрі працювали в госпіталях з пораненими. Але це вже інший предмет дослідження.

І хоча ми обмежилися у своєму розгляді ситуацією, яка передувала початку війни України з росією у лютому 2022 року, варто, на мій погляд, подати інфор-

мацію про наступний крок у житті фонду, його готовність негайно відгукуватися на ситуацію в країні. З моменту повномасштабного вторгнення РФ в Україну на сторінці фонду вгорі було закріплено повідомлення від 22.02.22. У той день багато хто ще сподівався, що агресор не наважиться почати повномасштабний наступ на нашу країну. Але війська вже було введено на Схід, і фонд готувався до нових випробувань. От про що це повідомлення (Свої, 2022):

Фонд, ФБ, 22.02.22

У зв'язку з поточною ситуацією маємо зробити оголошення.

Фонд продовжує роботу за основними напрямками:

- паліативна допомога
- доросла онкологія
- респіраторна підтримка

Війна — війною, але все інше нікуди не поділося, життя не закінчилося і навіть не зупинилося. Ми продовжуємо вважати, що гідно жити і гідно померти — це право кожного і це важливо. І до останнього робитимемо все від нас залежне, щоб найбеззахисніші люди не залишилися без допомоги.

Фонд працював і працює зараз. Сама Леся пішла у військо, напевне, відчувши, що її місія саме там і агентність має спрямовуватися саме в цьому напрямі. Так діють ті, хто включений в процеси самоорганізації, коли активність людини та активність соціальної системи ідуть в резонансі. Звісно, це лише про тих, хто має високу чутливість до суспільної тектоніки і може стати агентом — провідником змін, які вже назріли у глибинах суспільства.

Висновки

Дослідження соціальної агентності як змісту дії агентів соціальних змін передовсім вимагає артикуляції тієї аналітичної рамки, за допомоги якої воно може відбуватися. Парадигма складності виявляється найадекватнішою методологічною основою для побудови концептуальної моделі, яка уможливить аналіз процесів соціальних змін у ситуації високої соціальної нестабільності. Відправним моментом для створення такої моделі доцільно обрати визначення соціальних змін як процесу зміни соціального порядку. Останній, своєю чергою, визначається нами як сукупність практик соціальних взаємодій і мережевих рисунків, що при цьому утворюються.

Подальша логіка перенесення головних положень парадигми складності у площину складних, нелінійних соціальних систем дає змогу зробити принциповий висновок, який задає рамку усього дослідницького проекту — в таких системах маємо виокремлювати механізми соціальних змін, які діють паралельно і мають принципово різну соціальну природу; це організаційний і самоорганізаційний механізми.

Перенесення цих положень на процеси, що відбуваються в певних інституційних полях, логічно веде до висновку — зміни, що там відбуваються, теж мають дві зазначені складові — організаційну та самоорганізаційну. І кожен із цих

процесів веде до зміни соціального порядку, впливаючи на практики соціальних взаємодій, наявних у тому чи тому інституційному полі.

Агенти соціальних змін — це ті, хто своєю агентною дією змінюють ці практики взаємодій аж до звичного, повсякденного рівня, сприяють їх фіксації у рамках нового, зміненого порядку. Як головні координатні осі, за якими пропонується виокремити різні типи агентності, запропоновано обрати таке: 1) агентність, що проявляється як зміна правил інституційної гри у формальній (організаційній) або неформальній (самоорганізаційній) площинах інституційного поля; 2) типологізація залежно від міри інституційної стійкості/нестійкості, за якої діє агент соціальних змін; 3) індивідуальна та колективна агентність; 4) типи агентності залежно від інтенсивності, соціальної та часової глибини.

Як інституційні ігри (правила гри), що мають місце практично в усіх вітчизняних інституційних полях, пропонуємо вирізнити три головні. У разі медичного поля це ігрові порядки «медицина як робота», «медицина як бізнес», «медицина як місія». Агентність, що встановлює, змінює і підтримує відповідні правила гри, є принципово різною, передусім за своїм мотиваційним поштовхом і, відповідно, мотивується прагненням кар'єрного та професійного успіху, бізнесового успіху та мотивом самореалізації.

Предметом розгляду агентної дії в медичному полі за останні роки обрано, з одного боку, масштабні реформи, відомі в народі під назвою «реформи Уляни Супрун», а з іншого — діяльність благодійного фонду «Свої» під проводом Лесі Литвинової. Запропонована аналітична рамка дає підстави стверджувати — маємо справу з двома різними типами агентної дії, які принципово відрізняються за всіма запропонованими параметрами. Якщо реформи Супрун — це спроби змінити правила гри в медичному інституційному полі на рівні організаційному, формальному, то дії Лесі Литвинової із соратниками — це прояв самоорганізаційних (неформальних) змін у ньому.

Реформи Супрун відбуваються у ситуації середнього рівня інституційної розбалансованості (2016–2019), тоді як агентність фонду «Свої» найбільшої потуги набула в момент піку COVID-епідемії (2019–2021), коли нестабільність цього інституційного поля значно збільшилася і виявила його недостатню функційну спроможність. В обох випадках маємо справу з персональною агентністю за відчутної колективної підтримки. Але в першому разі вона значно стримується вертикальністю самої міністерської структури, відповідними бюрократичними рамками, а в другому має явно горизонтальний, мережевий характер. Перша намагається охопити своїми прагненнями до змін усе інституційне поле на всіх його шаблях — від міністерства до пацієнтів, — її реформи орієнтовані на тривалий час з кількома етапами втілення. Друга зорієнтована на актуальний критичний момент, на практики допомоги в ситуації масштабної кризи внаслідок неспроможності офіційної медицини відповісти на виклики, спричинені епідемією. Дія фонду «Свої» зорієнтована на тих, кому офіційна медицина фактично виявилася нездатною надати допомогу. І це змінює рисунок всіх практик соціальних взаємодій як всередині фонду, так і між фондом та пацієнтами, між фондом та офіційною медициною, навіть між пацієнтами та їхніми рідними.

Як показали конкретні емпіричні спостереження, реальні практики повсякденних дій пересічних громадян у медичному інституційному полі виявилися далекими від очікуваних у результаті проведення реформи Супрун. На заклик негайно звертатися до сімейного лікаря реагує лише половина опитаних, поширеними є практики лікування за допомоги інтернету, порад знайомих, використання свого попереднього досвіду, порад фармацевтів в аптеках, сподівання на молитву та Бога і навіть просто відмови від жодних дій у цьому плані. Ясна річ, слід обережно оцінювати якість реформ і відповідної агентності за ситуації явної незавершеності таких реформ, але з отриманих результатів видно — провідники змін здебільше орієнтувалися на якісний формальний бік, ніж на ті реальні соціокультурні умови, на які ці зміни мали накладатися. Поза увагою залишилися практики повсякдення, які передували змінам і від яких людина мала відмовитися на користь нових, що завжди є вельми непростим завданням.

Агентність у тому форматі, що присутня в діяльності фонду «Свої», вирізняється безпосередньою орієнтацією на реальні повсякденні практики та потреби, на їх актуальний рисунок. Працівники фонду цілодобово перебувають на зв'язку з тими, хто до них звертається. Наявність певних формальних правил для фільтрації потоку цих звернень не заважає тому, щоб кожен випадок розглядався окремо з усіма його нюансами. Ресурси, якими оперує фонд, отримуються за рахунок благодійних внесків великої кількості підписників на сторінці у ФБ як фонду, так і персонально Лесі Литвинової. Це певного роду краудсорсинг, який і згуртовує навколо фонду колективного агента змін. При цьому працівники фонду за можливості моніторять ситуацію по країні, по окремих лікарнях, позаяк спонтанних агентів, що надають таку інформацію, у них багато. І нерідко це інформація, якої бракує міністерству з його розгалуженою структурою.

Один із практичних висновків такий: ефективні зміни в медичному полі можливі лише у разі поєднання зусиль дій агентів різних типів. З одного боку, таких, як команда Супрун та всі агенти-реформатори, що діють на формальному рівні, рівні відповідних організацій (уряду, комітетів парламенту тощо), а з іншого — тих, хто діє на самоорганізаційному рівні, волонтерів, благодійних фондів, прикладом чого є діяльність фонду «Свої» і Лесі Литвинової як його очільниці зокрема. Напрацювання форматів такої співпраці має стати одним із завдань менеджерів цього інституційного поля.

Важливим є висновок стосовно теоретичного й концептуального аспектів цієї розвідки і перспективи їх використання. Розглянута теоретична модель не прив'язана до конкретного інституційного поля, яким у статті є поле медицини. Його обрано лише як актуальний емпіричний об'єкт. Завдяки запропонованій концептуальній схемі уможливорюється побудова чіткого плану емпіричних спостережень за процесами змін у різних інституційних полях, з виокремленням їхніх організаційної та самоорганізаційної складових. Правила інституційних ігор за типом «бізнес», «робота», «місія» можна спостерігати в рамках усіх інституційних полів, якими є в Україні – армія, політика, економіка, церква, освіта, право. При цьому правила інституційних взаємодій за типом «робота» здебільшого лежать в організаційній площині, натомість взаємодії за типом «мі-

сія» виникають там, де працює самоорганізація в її позитивному аспекті (волонтерство, добровольчі загони, громадський контроль), а внутрішні інституційні взаємодії за типом «бізнес» є проявом вже негативного боку самоорганізації, яким є корупція. У ситуації високої нестабільності ці різні типи ігор уявляються на соціальній поверхні доволі рельєфно. Такий теоретичний підхід дає змогу виявити соціальні закономірності, котрі це породжують, і шукати важелі менеджерського впливу на ці процеси.

Джерела

Бевзенко, Л. (2002). *Соціальна самоорганізація. Синергетическа парадигма: можливості соціальних інтерпретацій*. Київ: Інститут соціології НАНУ.

Бевзенко, Л. (2018). Інтегративна концепція соціальної напруженості — методологія, концептуальна схема, прагматика. Ч. 1; Ч. 2. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 43–74; 4, 73–104.

Бевзенко, Л. (2020). Агенти соціальних змін у кризовому соціумі: варіанти проблематизації та контури концептуальної рамки дослідження. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 111–132. <https://dx.doi.org/10.15407/sociology2020.04.111>

Бурдые, П. (2005). *Социальное пространство: поля и практики*. Санкт-Петербург: Алетейя; Москва: Институт экспериментальной социологии.

Голубов, О. (2018). *Людина-реформа: досягнення та поразки Уляни Супрун*. Взято з: <https://www.dw.com/uk/людина-реформа-досягнення-та-поразки-уляни-супрун/a-42780662>

Гончарова, Є. (2020) Леся Литвинова: «Люди не розуміють, чим під час епідемії зайнята влада та чим аргументовані конкретні протоколи чи обмеження». *Тиждень*, 11.05.20. Взято з: https://tyzhden.ua/Society/243524?fbclid=IwAR3RaOG3oujo-et8OufZEvs0PdNhyKnjUZbevf5pUHfFoDw4IXWgRUq_5bNc

Гуєрра, В. (2020). Уляна Супрун: «Я не бачу відважних людей зараз ані в уряді, ані в оточенні президента». *LB.ua*, 18.05.2020. Взято з: https://lb.ua/society/2020/06/18/460057_ulyana_suprun_ya_bachu_vidvazhnykh.html

Кириленко, О. (2020). Життя, смерть і бюрократія. Як Леся Литвинова знайомила санлікаря Ляшка з коронавірусною реальністю. *ВІП*, 14.12.20. Взято з: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/12/14/7276835/>

Крикуненко, І. (2021). Кисневе голодування. Коронавірус в Україні спричинив підйом благодійності, хворих рятують бізнес і середній клас. *НВ*, 17.04.21. Взято з: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/hvorih-na-koronavirus-ryatuyut-volontieri-ta-blagodijnist-novini-ukrajini-50154365.html>

Лауценко, О. (2019). 5 найважливіших досягнень медреформи. Що встигла зробити Уляна Супрун. *TEXTY.ORG.UA*. Взято з: https://texty.org.ua/articles/95841/5_najvazhlyvishyh_dosagnen_medreformy_Shho_vstygla_zrobyty-95841/

Литвинова, Л. (2019). Кудя приводят мечты. *ФБ*, 15.11.19. Взято з: <https://www.facebook.com/LitvinovaLesya>

Литвинова, Л. (2020a). *ФБ*, 07.03.20. Взято з: <https://www.facebook.com/LitvinovaLesya>

Литвинова, Л. (2020b). *ФБ*, 03.12.20. Взято з: <https://www.facebook.com/LitvinovaLesya>

Литвинова, Л. (2021a). *ФБ*, 08.01.21. Взято з: <https://www.facebook.com/LitvinovaLesya>

Литвинова, Л. (2021b). *ФБ*, 03.12.20. Взято з: <https://www.facebook.com/LitvinovaLesya>

Негода, Т. (2020). Леся Литвинова, Голова благодійного фонду «Свої». *Укрінформ*, 24.11.20. Взято з: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3142130-lesa-litvinova-golova-blagodijnogo-fondu-svoi.html>

Свої. (2020a). *ФБ*, 23.12.20. Взято з: <https://www.facebook.com/cf.svoyi>

Свої. (2020b). *ФБ*, 26.10.20. Взято з: <https://www.facebook.com/cf.svoyi>

Свої. (2021). *ФБ*, 05.04.21. Взято з: <https://www.facebook.com/cf.svoyi>

- Свої. (2022). ФБ, 22.02.22. Взято з: <https://www.facebook.com/cf.svoyi>
- Стрельников, О. (2021). Леся Литвинова. Голова благодійного фонду Свої. *НВ*, 22 жовтня. Взято з: https://nv.ua/ukr/dose/litvinova-lesya-biografiya-foto-volonterki-spivzasnovnici-fondu-svoji-50190808.html?utm_content=set_lang&utm_medium=in_article&utm_campaign=langanalytics
- Byrne, D. (1998). *Complexity Theory and the Social Sciences: An Introduction* (1st ed.). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203003916>
- Mason, M. (2016). Is Thorough Implementation of Policy Change in Education Actually Possible? What Complexity Theory Tells Us about Initiating and Sustaining Change. *European Journal of Education*, 51(4).
- The Economist. (2023). *Ukraine faces a long war. A change of course is needed*. Retrieved from: <https://www.economist.com/leaders/2023/09/21/ukraine-faces-a-long-war-a-change-of-course-is-needed>
- Turner, J.R., Baker, R.M. (2019). Complexity Theory: An Overview with Potential Applications for the Social Sciences. *Systems*, 7, 4-23.

Отримано 28.09.2023

References

- Bevzenko, L. (2018). Integrative concept of social tension — methodology, conceptual scheme, pragmatics. Part 1; Part 2. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 43-74; 4, 73-104 [=Бевзенко 2018]
- Bevzenko, L. (2020). Agents of social change in a crisis society: variants of problematization and contours of the conceptual framework of research. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 111-132. <https://dx.doi.org/10.15407/sociology2020.04.111> [=Бевзенко 2020]
- Bevzenko, L. (2002). *Social self-organization. Synergetic paradigm: possibilities of social interpretations*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. [=Бевзенко 2002]
- Bourdieu, P. (2005). *Social space: fields and practices*. [In Russian]. St. Petersburg: Aleteia; Moscow: Institute of Experimental Sociology. [=Бурдьє 2005]
- Byrne, D. (1998). *Complexity Theory and the Social Sciences: An Introduction* (1st ed.). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203003916>
- Golubov, O. (2018). *Person-reform: achievements and defeats of Uliana Suprun*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.dw.com/uk/lyudyna-reforma-achievements-ta-porazky-ulyany-suprun/a-42780662> [=Голубов 2018]
- Goncharova, Ye. (2020). Lesia Lytvynova: «People do not understand what the authorities are busy with during the epidemic and what are the arguments for specific protocols or restrictions.» [In Ukrainian]. *Tyzhden'*, 05.11.20. Retrieved from: https://tyzhden.ua/Society/243524?fbclid=IwAR3RaOG3oujo-et8OufZEvs0PdNhyKnjUZbev5pUHFOdW4IXWgRUQ_5bNc [=Гончарова 2020]
- Guerra, V. (2020). Uliana Suprun: «I don't see brave people now neither in the government nor in the circle of the president.» [In Ukrainian]. *LB.ua*, 18.05.2020. Retrieved from: https://lb.ua/society/2020/06/18/460057_ulyana_suprun_ya_bachu_vidvazhniy.html [=Г'єппа 2020]
- Kyrylenko, O. (2020). Life, Death and Bureaucracy. How Lesia Lytvynova introduced the medical doctor Liashka to the coronavirus reality. [In Ukrainian]. *UP*, 14.12.20. <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/12/14/7276835/> [=Кириленко 2020]
- Krykunenko, O. (2021). Oxygen starvation. The coronavirus in Ukraine has caused a rise in philanthropy, businesses and the middle class are rescuing the sick. [In Ukrainian]. *NV*, 17.04.21. Retrieved from: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/hvorih-na-koronavirus-ryatuyut-volonter-ta-blagodiynist-novini-ukrajini-50154365.html> [=Крикуненко 2021]
- Laushchenko, O. (2019). 5 most important achievements of medical reform. What did Uliana Suprun manage to do. [In Ukrainian]. *TEXTY.ORG.UA*. Retrieved from: https://texty.org.ua/articles/95841/5_najvazhlyvishyh_dosagnen_medreformy_Shho_vstygla_zrobyty-95841/ [=Лайщенко 2019]

- Lytvynova, L. (2020a). [In Russian]. *FB*, 07.03.20. Retrieved from: <https://www.facebook.com/LitvinovaLesya> [=Литвинова 2020a]
- Lytvynova, L. (2020b). [In Russian]. *FB*, 03.12.20. Retrieved from: <https://www.facebook.com/LitvinovaLesya> [=Литвинова 2020b]
- Lytvynova, L. (2021a). [In Russian]. *FB*, 08.01.21. Retrieved from: <https://www.facebook.com/LitvinovaLesya> [=Литвинова 2021a]
- Lytvynova, L. (2021b). [In Russian]. *FB*, 03.12.20. Retrieved from: <https://www.facebook.com/LitvinovaLesya> [=Литвинова 2021b]
- Lytvynova, L. (2019). Where dreams lead. [In Russian]. *FB*, 15.11.19. Retrieved from: <https://www.facebook.com/LitvinovaLesya> [=Литвинова 2019]
- Mason, M. (2016). Is Thorough Implementation of Policy Change in Education Actually Possible? What Complexity Theory Tells Us about Initiating and Sustaining Change. *European Journal of Education*, 51(4).
- Negoda, T. (2020). Lesia Lytvynova, Head of the Svoi Charitable Foundation. [In Ukrainian]. *Ukrinform*, 24.11.20. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3142130-lesia-litvinova-golova-blagodijnogo-fondu-svoi.html> [=Heroда 2020]
- Strelnikov, O. (2021). Lesia Lytvynova. The head of the Svoi charitable foundation. [In Ukrainian]. *NV*, October 22. Retrieved from: https://nv.ua/ukr/dose/litvinova-lesya-biografiya-foto-volonterki-spivzasovnici-fondu-svoji-50190808.html?utm_content=set_lang&utm_medium=in_article&utm_campaign=langanalytics [=Стрельников 2021]
- Svoi. (2020a). [In Ukrainian]. *FB*, 12.23.20. Retrieved from: <https://www.facebook.com/cf.svoi> [=Свої 2020a]
- Svoi. (2020b). [In Ukrainian]. *FB*, 26.10.20. Retrieved from: <https://www.facebook.com/cf.svoi> [=Свої 2020b]
- Svoi. (2022). [In Ukrainian]. *FB*, 22.02.22. Retrieved from: <https://www.facebook.com/cf.svoi> [=Свої 2022]
- Svoi. (2021). [In Ukrainian]. *FB*, 04.05.21. Retrieved from: <https://www.facebook.com/cf.svoi> [=Свої 2021]
- The Economist (2023). *Ukraine faces a long war. A change of course is needed*. Retrieved from: <https://www.economist.com/leaders/2023/09/21/ukraine-faces-a-long-war-a-change-of-course-is-needed>
- Turner, J.R., Baker, R.M. (2019). Complexity Theory: An Overview with Potential Applications for the Social Sciences. *Systems*, 7, 4-23.

Received 28.09.2023

ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО

Агенти соціальних змін в інституційному полі медицини

Прагматичною метою статті є вивчення агентної активності, спрямованої на зміни в медичному інституційному полі за умов високої соціальної нестабільності. Реалізація емпіричної частини роботи вимагала адекватного методологічного і концептуального підходу, на базі чого її можна проектувати та здійснювати. Як загальну методологічну платформу обрано парадигму складності, яка вибудовує свої методологічні пропозиції на уявленні про те, що великі складні нелінійні системи змінюються відповідно до закономірностей, які принципово відрізняються від тих, за якими функціують прості лінійні системні утворення. Суспільство належить саме до таких складних системних об'єктів, тому звернення до цього методологічного підґрунтя є адекватним і плідним. У статті викладено авторський погляд на процеси соціальних змін, що концептуалізуються як процес зміни соціального порядку. Останній, своєю чергою, розглядається як сукупність усіх практик соціальних взаємодій, актуально присутніх у суспільстві. Ключовим моментом у цій концепції є твердження про наявність двох принципово відмінних механізмів соціальних змін — організаційного та самоорга-

нізаційного. Наголос зроблено на тому, що саме висока соціальна нестабільність збільшує вагу самоорганізаційної складової змін, яка може відсуватися на другий план у відносно стабільні періоди. Накладаючи цю теоретичну рамку на процеси в інституційному полі медицини, ми отримуємо модель відповідних змін, де як організаційна складова (формальні правила гри, закони, урядові постанови), так і складова самоорганізаційна (неформальні, спонтанно утворені правила повсякденних взаємодій у цьому інституційному полі) виявляються однаково важливими. Обидва ці механізми мають своїх провідників-агентів, через яких вони втілюються в життя. Питання узгодженості та збалансованості дії цих різних правил гри є ключовим для інституційного менеджменту. На емпіричному рівні у статті докладно розглянуто агентні дії У. Супрун у процесі її спроб реформувати вітчизняну медицину впродовж 2016–2019 років (організаційні механізми), а також агентну діяльність волонтерів з Благодійного фонду «Свої», який очолює Леся Литвинова (самоорганізаційні механізми). Показано особливості цих двох процесів змін, принципову відмінність їх і складності, що виникають у процесі їх узгодження. Автор наголошує на необхідності вибудовування менеджерських стратегій, які б ураховували ці обставини.

Ключові слова: парадигма складності, соціальні зміни, соціальний порядок, організаційний та самоорганізаційні механізми соціальних змін, інституційні зміни, організація та самоорганізація в інституційному полі вітчизняної медицини

LYUBOV BEVZENKO

Agents of social change in the institutional field of medicine

The pragmatic goal of this article is to study agent activity aimed at changes in the medical institutional field, under conditions of high social instability. The implementation of the empirical part of article required an adequate methodological and conceptual approach, on the basis of which it could be designed and implemented. As a general methodological platform, the author chose the paradigm of complexity, which builds its methodological proposals on the assumption that large complex nonlinear systems change according to laws that are fundamentally different from those by which simple linear system formations function. Society refers precisely to such complex system objects, and therefore the appeal to such a methodological basis is adequate and fruitful. The work offers the author's view on the processes of social changes, which are conceptualized as the process of changing the social order. The latter, in turn, is considered as a set of all the practices of social interactions that are currently present in society. The key point in this concept is the statement about the presence of two fundamentally different mechanisms of social change — organizational and self-organizational. It is emphasized that high social instability increases the weight of the self-organizing component of changes, which can fade into the background in relatively stable periods. Applying this theoretical framework to the processes in the institutional field of medicine, we get a model of relevant changes, where both organizational (formal rules of the game, laws, government regulations) and self-organization (informal, spontaneously formed rules of everyday interactions in this institutional field) are equally important. Both of these mechanisms have their conductors-agents, through whom they are implemented. The issue of consistency and balance between these different rules of the game is key for institutional management. At the empirical level, the work examines in detail the agentic actions of U. Suprun in the process of her attempts to reform domestic medicine during 2016–2019 (organizational mechanisms), as well as the agentic activity of volunteers from the «Svoi» Foundation, which is headed by Lesia Lytvynova (self-organizational mechanisms). All the features of these two processes of change, their fundamental difference and the complexities that arise in the process of their coordination are shown. The need to build managerial strategies that take these circumstances into account is emphasized.

Keywords: paradigm of complexity, social changes, social order, organizational and self-organizing mechanisms of social changes, institutional changes, organization and self-organization in the institutional field of domestic medicine

ІВАН СОКОЛОВСЬКИЙ,

кандидат соціологічних наук, магістр фінансів, молодший науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

IVAN SOKOLOVSKYY,

Candidate of Sciences in Sociology, MA in Finance, Junior Research Fellow at the Department of Economic Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna st., Kyiv, 01021)

sokolovskyy@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0112-8466>

Ринок праці України через півтора року повномасштабної війни: нестандартна зайнятість та цифровізація

Вступ

Дослідження ринку праці як на теоретичному, так і на практичному рівні має надзвичайно важливе значення, оскільки ринок праці є «індикатором стану сучасної економіки, відображає рівень розвитку суспільства, а рівновага між попитом та пропозицією на ньому свідчить про стабільність економічного розвитку країни» (Герчанівська, 2021: с. 54), економічна ж поведінка людей у сфері зайнятості є вагомим засадою їх життєдіяльності та добробуту (Ноур, 2011: с. 69). Цим пояснюється увага до ринку праці представників різних дисциплін — не тільки економістів, а й соціологів, психологів тощо, а також ступінь та глибина теоретичного розроблення багатьох питань та аспектів, що стосуються зайнятості та ринку праці, починаючи із соціокультурних чинників розвитку ринку праці й до впливу структури сфери зайнятості на соціальну нерівність та соціально-стратифікаційну структуру суспільства.

Проте все одно залишаються питання, що потребують дослідження й розбудови нових підходів та концепцій, і причина цього — динамічність, з якою змінюється та трансформується глобальна економіка, а з нею і сфера зайнятості. Останні десятиліття принесли такі нові явища, як цифрова та Web економіка, гіг-економіка, платформна зайнятість тощо, які трансформували типові економічні та трудові відносини, фактично створивши прекаріат як новий соціаль-

Цитування: Соколовський, І. (2023). Ринок праці України через півтора року повномасштабної війни: нестандартна зайнятість та цифровізація. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 89–106, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.089>.

ний клас, який є «неоднорідним за своїм складом і соціально-демографічними характеристиками» (Соціокультурні чинники, 2017: с. 94).

Відповідні зміни та трансформації зароджуються переважно у західних країнах, тож українським дослідникам не доводиться досліджувати нові явища «з чистого аркуша», адже в їхньому розпорядженні вже є теоретичні та емпіричні напрацювання західних дослідників. Проте модель «реактивного» дослідження соціально-економічних процесів та ринку праці в Україні суттєво змінилася після початку повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022-го, коли вплив глобальних тенденцій та процесів поєднався із потрясіннями, що їх зазнала Україна. На цьому тлі дослідження ринку праці, чинників, що на нього впливають, та наслідків трансформації ринку праці набуває критично важливого значення і потребує розроблення підходів, релевантних саме для українських реалій.

Завдання

Стану ринку праці та його змінам значну увагу приділяють дослідники по всьому світу. В Україні питання стосовно зайнятості включають до моніторингових проєктів дослідницьких агенцій, доступною є офіційна статистика щодо рівня зайнятості та безробіття, за підтримки міжнародних структур реалізуються великі комплексні проєкти, що об'єднують велику кількість даних та інформацію з різних джерел, зокрема результати опитувань роботодавців та експертів.

Попри те залишаються аспекти, недостатньо або неповно розкриті у наявних дослідженнях. Два із цих аспектів буде розглянуто у пропонованій статті. Перший — це питання *місця та значення нестандартної зайнятості в тій структурі зайнятості, що формується під час війни*. Другий аспект — це *вплив цифровізації на нестандартну зайнятість та роль цифровізації як окремого чинника, що впливає на здатність адаптації до нових умов зайнятості та ринку праці*. Адже у більшості західних праць, присвячених нестандартній зайнятості, одним із ключових чинників її поширення визнають цифровізацію (диджиталізацію), і втім, цифровізації саме в контексті нестандартної зайнятості в українських реаліях приділено значно менше уваги.

Нестандартна зайнятість та цифровізація, а також пов'язані з ними явища є об'єктами дослідження багатьох науковців. Причому в межах огляду літератури та наукового доробку важко виокремити авторів чи праці, що стосуються суто цифровізації чи самої лише нестандартної зайнятості. Цифровізація є одним із чинників трансформації традиційної економічної системи, а одним із наслідків (або ж ефектів) цієї трансформації стає поширення нестандартної зайнятості. Тож навіть якщо дослідник акцентує увагу на нестандартній зайнятості та, наприклад, її впливі на соціальну захищеність працівників, він не може оминати такі явища, як цифровізація, цифрова трансформація чи цифрова економіка.

Відповідно серед зарубіжних дослідників, котрі розглядають цифровізацію чи нестандартну зайнятість, варто згадати А. Берка, Р. Болдвіна, М. Кеслера, К. Крауча, Д. Луптона, Т. Окса, М.Д. Родрика, Н. Срничека, В. Сквото, Д. Стигліца,

А. Субраманіана, Р. Вотсона, С. Файнмена, Т. Фридмана, К. Шваба. Також вивченню різних аспектів нестандартної зайнятості присвячено чимало досліджень Міжнародної організації праці (МОП), а питанням цифровізації та цифрової трансформації приділяють увагу представники Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР).

Серед українських дослідників відзначимо вагомий доробок таких авторів, як А. Арсеєнко, О. Білик, В. Близнюк, В. Герасимчук, А. Гриценко, Л. Гук, О. Жадан, Л. Ємельяненко, А. Колот, Л. Лісогор, Д. Лук'яненко, Е. Лібанова, І. Манцуров, Ю. Маршавін, В. Онікієнко, М. Петюх, С. Туль, Л. Федулова.

Нестандартна зайнятість. Теорія та попередні дослідження

Через півтора року після початку повномасштабної війни ринок праці в Україні виглядає набагато оптимістичніше, ніж у середині 2022 року. Багато хто з дослідників говорить про «відновлення ринку праці» (Future, 2023: р. 5), хоча поняття «відновлення» означає радше повернення до попереднього стану, тоді як ринок праці України зазнав і продовжує зазнавати суттєвих змін та трансформацій.

Якщо розглядати зв'язок трансформації ринку праці та нестандартної зайнятості, то зміни, внесені у трудове законодавство 2022 року, де-юре всю зайнятість зробили нестандартною. Стандартна зайнятість визначається як робота, виконувана в межах фіксованого робочого графіка переважно впродовж повного робочого дня за місцем розміщення бізнесу роботодавця під його контролем за взаємного очікування продовження зайнятості в обмін на грошову компенсацію. Решта форм зайнятості, які не відповідають цим критеріям, віднесено до нестандартної зайнятості.

Нестандартну зайнятість також часто дослідники визначають через поняття гнучкості, а саме гнучкості трьох типів: а) гнучкість у трудових відносинах; б) гнучкість у графіку роботи; в) гнучкість в тому, де роботу виконують (Spreitzer, 2017: р. 474).

Відповідно до Закону України № 2136-IX від 15.03.2022 року «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» було введено поняття «призупинення трудового договору» — тимчасового припинення роботодавцем забезпечення працівника роботою за укладеним трудовим договором (стаття 13), тобто працедавець може зупинити дію трудового контракту в односторонньому порядку, при цьому не звільняючи робітника, а отже, не здійснюючи відповідних виплат, передбачених трудовим законодавством. Щоправда, аналогічна можливість також є і у працівника, адже призупинення трудового договору «може здійснюватися за ініціативи однієї зі сторін» (стаття 13). Це внеможливе гарантоване «очікування продовження зайнятості в обмін на грошову компенсацію», притаманне стандартній зайнятості. Два інші закони, ухвалені 2022 року — Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» № 2352-IX від 01.07.2022 року та Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання

трудових відносин з нефіксованим робочим часом» № 2421-IX від 18.07.2022 року були спрямовані на регулювання двох інших параметрів гнучкості — гнучкості в тому, де роботу виконують, та гнучкості у графіку роботи. Очевидно, що попри поширене сприйняття нестандартної зайнятості, першою чергою крізь призму зниження захищеності працівників та послаблення їхнього соціального захисту, тобто радше як «негатив, прояв викривлень у світі праці та зайнятості» (Колот, 2020: с. 34), на певний момент ці зміни були виправданими й, можливо, навіть необхідними. Проте у 2023 році ситуація на ринку праці покращується, про що свідчать численні дослідження.

Згідно з даними 22-го загальнонаціонального опитування «Настрої та економічне становище», проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» 1–2 червня 2023 року, серед тих, хто мав роботу до війни, повноцінно працювали на момент опитування 41% респондентів, віддалено або частково — 14%, змогли знайти нову роботу — 13%, взагалі не працювали — 30%. Після початку повномасштабної війни, коли станом на 19 березня 2022-го про втрату роботи заявили 53% опитаних, упродовж року частка тих, хто втратив роботу, зменшувалася і досягла на кінець 2022-го 33%. За пів року 2023-го вона зменшилася до 30%. Разом з тим частка тих, хто знайшов роботу, становила 13%. Окремо відзначимо, що частка тих, хто обрав альтернативу «працюю частково або віддалено», станом на 19 березня 2022 року дорівнювала 21%, на грудень 2022-го — 17%, а на червень 2023 року — 13% (Україна під час війни, 2023).

Якщо взяти дані щодо всього населення, а не тільки стосовно тих, хто мав роботу до війни, то згідно з результатами опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» від імені Центру аналізу та соціологічних досліджень Міжнародного республіканського інституту в лютому 2023 року, частка зайнятих становила 48%, 11% вказали, що втратили роботу і не працювали, ще 5% не мали роботи до початку війни і не працювали на момент проведення дослідження (Всеукраїнське опитування, 2023). Ще більш оптимістичні відомості було подано компанією *Factum Group*, за даними якої ще у вересні 2022 року на тій самій роботі, що й до війни, працювали 51% опитаних, а 7% знайшли нову роботу (*Factum Group*, 2022). Питання узгодження результатів, отриманих із застосуванням різних методів збирання даних, таких як телефонні опитування та опитування із використанням онлайн-панелей, є надзвичайно комплексним методологічним питанням і виходить за межі тематики пропонованої статті. Утім, схожий напрям виявлених тенденцій дає підстави зробити висновок, що ситуація із зайнятістю покращується. Тож виникає питання, чи була віддалена, часткова, гнучка зайнятість тимчасовим порятунком для українців та українського ринку праці або ми все ж таки можемо говорити про зміну формату зайнятості та необхідність ревізії поняття нестандартної зайнятості на противагу стандартній?

Нестандартна зайнятість. Емпірична частина

Для оцінювання поширеності нестандартної зайнятості в Україні до вересневої хвилі щомісячного національного опитування «Омнібус», проведеного компанією

Info Sapiens, 19–25 вересня 2023 року¹ було включено відповідний блок запитань. Наявність трьох типів гнучкості (для характеристики конкретно взятої зайнятості та віднесення її до стандартної чи нестандартної більш коректно буде назвати їх «ознаками гнучкості») та їх комбінація у випадку кожної конкретно взятої зайнятості дають змогу створити «шкалу гнучкості», де на одному полюсі буде стандартна зайнятість, якій не притаманна жодна з ознак гнучкості, а на іншому — максимально гнучка зайнятість, якій будуть притаманні всі три із зазначених ознак. Проте для цілей цієї статті достатньо виокремити дві категорії — стандартну зайнятість і нестандартну зайнятість (якій притаманна хоча б одна з ознак гнучкості). Зайнятість лише третини опитаних можна схарактеризувати як стандартну, тобто як зайнятість, якій не притаманна жодна з ознак гнучкості (див. табл. 1).

Таблиця 1

Тип зайнятості респондентів²

Тип зайнятості	%	N
Стандартна зайнятість	29,3	138
Нестандартна зайнятість	70,1	330
Важко відповісти	0,6	3

Якщо детальніше розглянути представленість кожної з ознак гнучкості, то найпоширенішою є можливість гнучкого графіка роботи — майже половина опитаних або не має чіткого графіка роботи, або може від нього відхилитися. Третина опитаних може постійно або тимчасово працювати віддалено і третина — не працевлаштовані офіційно або зареєстровані як ФОП. Оскільки аналогічні запитання щодо формату працевлаштування та можливості віддаленої роботи було включено також до щомісячного національного опитування «Омнібус», проведеного компанією *Info Sapiens* 12–18 вересня 2022 року (тобто рік тому), є можливість порівняти поширеність відповідних ознак та оцінити змі-

¹ Вибірка дослідження становить 1000 респондентів. Опитування проводили методом САТІ на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. Вибірка репрезентативна для населення України віком понад 16 років. Структура вибірки відповідає структурі населення за такими параметрами, як стать, вік, розмір населеного пункту і регіон відповідно до даних Державної служби статистики на 1.01.2022. Опитування проводили в усіх населених пунктах, включно із селами. Опитування не проводили в АР Крим, м. Севастополь, а також в інших тимчасово окупованих Росією територіях України, де немає зв'язку. Також опитування не охоплює українців, котрі виїхали за кордон. Максимальна теоретична похибка не перевищує 3,1% з імовірністю 0,95%. Опитування проводилося 19–25 вересня 2023 року.

² До «Нестандартної зайнятості» віднесено зайнятість респондентів, які на запитання № 3 «Якщо говорити про Вашу ОСНОВНУ роботу ЗАРАЗ, то як оформлені Ваші відносини з роботодавцем?» обрали відповіді «Робота за цивільно-правовим договором» чи «Неофіційно працевлаштований» АБО на питання № 4 «Якщо говорити про Вашу ОСНОВНУ роботу ЗАРАЗ, чи передбачає Ваша діяльність можливість віддаленої роботи?» обрали відповіді «Я можу працювати частково віддалено, але певний час маю бути на робочому місці» чи «Я можу працювати віддалено» АБО на запитання № 5 «Якщо говорити про Вашу ОСНОВНУ роботу ЗАРАЗ, чи передбачає Ваша діяльність можливість гнучкого графіка роботи?» обрали відповіді «У мене є зафіксований робочий графік, але я можу від нього відхилитися» чи «У мене немає робочого графіка».

ни, що сталися впродовж року. Радикальних змін за цей час не відбулося — відмінності і за форматом працевлаштування, і за можливістю віддаленої роботи не є статистично значимими (див. табл. 2 і 3).

Таблиця 2

Формат працевлаштування на основному місці роботи (%)

Формат працевлаштування	2022	2023
Офіційно працевлаштований	62,7	64,0
Неофіційно працевлаштований	23,4	21,4
Зареєстрований як ФОП	13,2	10,4
Інше / Важко відповісти	0,7	4,2

Таблиця 3

Можливість віддаленої роботи на основному місці роботи (%)

Можливість віддаленої роботи	2022	2023
Ні, я можу працювати тільки на своєму робочому місці	66,6	61,1
Я можу працювати частково віддалено, але певний час маю бути на робочому місці	17,5	18,8
Я можу працювати віддалено	15,2	17,8
Важко відповісти	0,7	2,3

Запитання стосовно гнучкості у графіку роботи в проєкті 2022 року не було, тому в проєкті 2023 року респондентам ставили два запитання: «Якщо говорити про Вашу основну роботу ДО повномасштабної війни, чи передбачала Ваша діяльність можливість гнучкого графіка роботи?» та «Якщо говорити про Вашу основну роботу ЗАРАЗ, чи передбачає Ваша діяльність можливість гнучкого графіка роботи?».

Жорстко зафіксований робочий графік до початку повномасштабної війни був у 41,8% респондентів, на момент проведення опитування частка таких респондентів навіть попри війну зросла до 48,0%. Проте різниця не є статистично значимою, понад те, варто зважати на те, що війні передувала пандемія COVID-19, що стала значним тригером для поширення віддаленої роботи та роботи із гнучким графіком (див. табл. 4).

Якщо розглянути, в якій конфігурації поєднуються найчастіше типи гнучкості та як ці типи співвідносяться з офіційним та неофіційним працевлаштуванням, то офіційно оформлені працівники найчастіше мають також жорсткі вимоги стосовно місця та часу виконання роботи. Найбільш гнучкі умови праці у респондентів, які зареєстровані як ФОП, та навіть серед них 45,2% можуть працювати тільки на своєму робочому місці, ще 19,1% мають працювати в межах зафіксованого робочого графіка (див. табл. 5).

Таким чином, попри тенденції з відновлення ринку праці, які спостерігаються впродовж останнього року, переважній більшості місць роботи притаманні певні прояви гнучкості, а як стандартну зайнятість можна схарактеризувати роботу лише кожного третього українця.

Таблиця 4

Можливість гнучкого графіка на основному місці роботи (%)

Можливість гнучкого графіка роботи	ДО повно-масштабної ВІЙНИ (N = 251)	Зараз (N = 472)
Ні, я можу працювати тільки в межах зафіксованого робочого графіка	41,8	48,0
У мене є зафіксований робочий графік, але я можу від нього відхилитися	31,9	31,0
У мене немає робочого графіка, я можу виконувати свою роботу в будь-який час	23,6	18,9
Важко відповісти	2,7	2,1

Таблиця 5

Конфігурація поєднання типів гнучкості (%)

Можливість гнучкості	Офіційно працевла- стований (N = 302)	Неофіційно працевла- стований (N = 101)	Зареєстро- ваний як ФОП (N = 49)
Чи передбачає Ваша діяльність можливість віддаленої роботи?			
Ні, я можу працювати тільки на своєму робочому місці	64,1	67,7	45,2
Я можу працювати частково віддалено, але певний час маю бути на робочому місці	22,2	8,8	23,7
Я можу працювати віддалено	13,7	23,5	31,2
Чи передбачає Ваша діяльність можливість гнучкого графіка роботи?			
Ні, я можу працювати тільки в межах за-фіксованого робочого графіка	61,9	27,0	19,1
У мене є зафіксований робочий графік, але я можу від нього відхилитися	28,1	42,4	32,2
У мене немає робочого графіка, я можу ви-конувати свою роботу в будь-який час	10,0	30,3	48,6

Цифровізація. Теорія та попередні дослідження

Друге питання — роль та значення цифровізації у структурі зайнятості та в контексті сучасних вимог ринку праці. Увага саме до цифровізації не є випадковою, адже традиційно цифровізацію (або диджиталізацію) вважають одним із чинників поширення нестандартної зайнятості. Як зазначається у звіті Міжнародної організації праці “Digitalization and Employment”, «цифровізація сприяє нетрадиційним формам зайнятості, які забезпечують більшу гнучкість. Нові моделі зайнятості, такі як мобільна робота на основі ІКТ та цифрові форми самозайнятості, набирають популярності в усьому світі» (Digitalization and Employment, 2022: р. 15). Окрім того, цифровізацію, точніше, навіть спроможність ефективно функціювати в умовах цифрової економіки можна розглядати як окрему компетенцію, важливу для адаптації економічно активного населен-

ня до нових вимог ринку праці. Вельми показовим це стало під час пандемії COVID-19, коли «нові цифрові рішення допомогли домашнім господарствам, компаніям та державному сектору продовжити функціювати в умовах локдауну та інших обмежень на пересування та фізичні контакти» (ОЕСД, 2021: р. 3). При цьому, як зазначає Л. Федулова, «працівники із недостатнім рівнем знань у цифрових технологіях (низькою цифровою грамотністю) опиняються в невідповідному становищі порівняно з тими, хто володіє комплексом таких цифрових компетенцій» (Федулова, 2020: с. 22).

На момент підготовки статті ситуація на ринку праці України характеризувалася тим, що, з одного боку, частина населення, яка втратила роботу після початку повномасштабної війни, все ще залишалася без роботи. З іншого боку, дедалі частіше можна зустріти твердження про «кадровий голод». Згідно з даними опитування роботодавців, проведеного в межах проекту «Ринок праці України 2022–2023: стан, тенденції та перспективи» у 2023 році, 30% роботодавців зазначали, що стикалися із труднощами під час підбору працівників. Серед наявних труднощів підбору працівників найчастіше роботодавці називали: «відсутність або недостатню кількість кандидатів на посаду» — 33,4%, «недостатню кваліфікацію претендентів» — 22,9% (Ринок праці, 2023: с. 34).

Відповідні результати можуть свідчити про низький рівень готовності населення до нових умов і потреб ринку праці, та, як наголошують деякі дослідники, «невідповідність поточного стану підготовки робочої сили потребам економіки» (Future, 2023). Можна припустити, що питання «невідповідності» включає не тільки такі аспекти як фах, професійна кваліфікація (hard skills), комунікаційна та психологічна компетентність (soft skills), а й обізнаність стосовно цифрових технологій, хоча таке припущення вимагає подальшої емпіричної перевірки.

Цифровізація (Digitalization, або Web 3.0) визначається як створення інформаційно-аналітичних платформ, які мають аналітичну та прогностову функції, та реалізується не тільки через безпосереднє введення інформації людиною в стаціонарний чи мобільний пристрій, а й на підставі інформації, отриманої від інтелектуальних пристроїв і датчиків (Vasilenko, 2022: р. 124). Надзвичайна популярність та актуальність поняття цифровізації привели до появи великої кількості індексів та рейтингів, пов'язаних із вимірюванням цифровізації. Базовий аналіз індексів та їхніх компонентів, а також місця України в цих рейтингах наведено у праці І. Манцурова «Цифрова трансформація: теорія та оцінювання». Серед найвідоміших індексів, котрі він розглядає, можна назвати такі: Індекс розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ICT Development Index — IDI), Індекс цифрової економіки та суспільства (Digital Economy and Society Index — DESI), Індекс світової цифрової конкурентоспроможності (World Digital Competitiveness Index — WDCI), Індекс цифрової еволюції (Digital Evolution Index — DEI), Індекс цифровізації економіки (e-Intensity) та ін. (Манцуров, 2022: сс. 46–49). І хоча І. Манцуров каже про переваги та недоліки цих індексів, доцільніше говорити про їхні методологічні особливості та акценти.

Глибокий і детальний аналіз категорій та атрибутів, що входять до індексів, та визначення найбільш релевантних до соціологічного розуміння поняття цифровізації або ж розроблення альтернативного індексу становлять окреме

дослідницьке завдання, а збирання інформації із застосуванням повноцінної й розгорнутої методики дослідження рівня цифровізації передбачає проведення окремого великого дослідження.

Цифровізація. Емпірична частина

Першим кроком у напрямі роботи над окресленою тематикою стала спроба в межах проекту «Омнібус» компанії *Info Sapiens* оцінити рівень поширеності цифрових пристроїв та технологій. Для можливості порівняння з іншими країнами було використано шкалу, запропоновану в проєкті «Безпека та здоров'я робочих постпандемійних робочих місць» (OSH Pulse — Occupational safety and health in post-pandemic workplaces), здійсненому Європейською агенцією з безпеки та здоров'я на роботі (EU-OSH).

Оригінальна методика включала три запитання: використання технологій, типи задач, розв'язуваних за допомоги технологій, та ефект від використання технологій (OSH Pulse, 2022). Запитання стосуються саме роботи, адже, як зазначає А. Колот, «цифрова трансформація за усієї її глобальності реалізується, перш за все, на рівні компаній» (Колот, 2020: с. 38). Для збирання емпіричних даних у межах щомісячного національного опитування «Омнібус», проведеного компанією *Info Sapiens* 19–25 вересня 2023 року (див. табл. 6), було використано

Таблиця 6

Використання цифрових пристроїв або технологій, Info Sapiens (%)^{a,b}

Використання цифрових пристроїв та технологій	Чоловіки N = 262	Жінки N = 210	Total N = 472
Стаціонарний комп'ютер	21,6	28,6	24,7
Ноутбук	24,7*	42,6*	32,6
Планшет	8,4	7,8	8,2
Смартфон	49,4	44,9	47,4
Пристрої, які треба носити з собою (такі як смарт-годинник, смарт-окуляри, трекери активності або інші (вбудовані) датчики)	6,4	5,2	5,9
Інтернет по кабелю, в тому числі через Wi-Fi (широко-смуговий інтернет, не мобільний)	30,2*	43,7*	36,2
Мобільний інтернет 3G/4G	37,7	42,4	39,8
Штучний інтелект — машини або роботи (боти), здатні мислити чи приймати рішення (наприклад, chatGPT)	4,6	2,5	3,7
Високотехнологічні роботи, які взаємодіють з вами в процесі роботи: здатні спілкуватися і розуміти наміри та настрій так само, як люди	0,4	1,3	0,8
Нічого з наведеного	23,5	21,1	22,5

Примітки:

^a Формулювання запитання: «Чи використовуєте ви будь-який із перелічених нижче цифрових пристроїв або технологій для своєї ОСНОВНОЇ роботи?»

^b Множинний вибір.

* Різниця між чоловіками та жінками значима на рівні 95%

перше запитання. Найпоширенішими серед опитаних, які мають роботу, є використання смартфонів, широкосмислового інтернету та мобільного інтернету, а також використання ноутбуків. Серед жінок значимо вищою є частка тих, хто для своєї основної роботи використовує ноутбуки й широкосмисловий інтернет (див. табл. 6).

Беручи до уваги те, що запитання, які стосуються використання цифрових пристроїв та технологій, є вочевидь чутливими до методу збирання даних, автором запропонованої статті було проведено експеримент із порівняння результатів, які будуть отримані в разі ідентичного формулювання запитання та ідентичних альтернатив в разі збирання даних шляхом телефонних інтерв'ю та за допомоги онлайн-панелі. Проект «Омнібус» компанії *Info Sapiens*, результати якого наведено вище, проводиться за допомоги телефонних інтерв'ю. Аналогічне запитання було поставлене в межах проекту YOUNA, який здійснювала компанія *Factum Group* у червневій хвилі 2023 року¹. Як і можна було припустити, серед користувачів інтернету віком 18–55 років рівень користування цифровими пристроями та технологіями на робочому місці суттєво вищий. Для більш «традиційних» технологій і пристроїв, таких як смартфон, ноутбук, планшет, мобільний чи широкосмисловий інтернет, отримані на онлайн-панелі результати є вищими приблизно вдвічі, для більш технологічних рішень, таких як портативні пристрої, штучний інтелект і високотехнологічні роботи — втричі. Разом з тим ієрархія рівня поширеності пристроїв і технологій (від смартфона до високотехнологічних роботів) майже ідентична для обох методів збирання даних, що дає підстави говорити про консистентність отриманих даних (див. табл. 7). Водночас для подальшого аналізу зв'язку між цифровізацією та нестандартною зайнятістю більш релевантно використовувати дані телефонного опитування, оскільки вони репрезентують ширшу частку населення України.

В оригінальному запитанні одна з альтернатив включала перелік пристроїв, який для дослідження в Україні був розділений на окремі варіанти — ноутбук, планшет, смартфон. Також було додано варіант «Мобільний інтернет 3G/4G». Для порівняння з європейськими даними альтернативи було узгоджено з європейським опитувальником, причому альтернативи «ноутбук», «планшет», «смартфон» об'єднано в одну, а альтернативу стосовно мобільного інтернету було вилучено з порівняльної таблиці.

За досить високого рівня використання цифрових пристроїв і технологій (ноутбуком, планшетом чи смартфоном на роботі користуються 62% опитаних українців) показники все одно є нижчими, ніж усереднені європейські (див. табл. 8).

¹ Вибірка дослідження становить 400 респондентів. Кількісне опитування (CAWI) проводили з використанням інтернет-панелі Opinion, чисельність панелі 350 000+ осіб. Цільова аудиторія: чоловіки/жінки віком від 18 до 55 років, інтернет-користувачі. Те населення, що до 24.02.2022 проживало в Україні в містах із населенням 50тис.+ (без Криму та ОРДЛО). Вибірка квотна, що відображає структуру населення досліджуваної цільової аудиторії за віком, статтю, регіоном і типом населеного пункту (відповідно до даних Держкомстату України до початку повномасштабної війни). Квота на місце проживання ставиться на запитання «Де ви постійно проживали до початку воєнних дій?». Опитування проводилось 25–29 червня 2023 року.

Таблиця 7

Використання цифрових пристроїв або технологій: порівняння результатів, отриманих різними методами збирання даних (%)^a

Використання цифрових пристроїв і технологій ^b	Info Sapiens N = 472	Factum Group N = 272
Смартфон	47,4	83,7
Мобільний інтернет 3G/4G	39,8	77,7
Інтернет по кабелю, в тому числі через Wi-Fi (широко- смуговий інтернет, не мобільний)	36,2	79,9
Ноутбук	32,6	62,8
Стаціонарний комп'ютер	24,7	47,5
Планшет	8,2	13,6
Пристрої, які треба носити з собою (такі як смарт-годин- ник, смарт-окуляри, трекери активності або інші (вбудо- вані) датчики)	5,9	17,4
Штучний інтелект — машини або роботи (боти), здатні мислити чи приймати рішення (наприклад, chatGPT)	3,7	12,4
Високотехнологічні роботи, які взаємодіють з вами в процесі роботи: здатні спілкуватися і розуміти наміри та настрій так само, як люди	0,8	2,7
Нічого з наведеного	22,5	5,1

Примітки:

^a Множинний вибір.

^b Дані відсортовані від більшого до меншого на підставі результатів *Info Sapiens*.

Таблиця 8

Використання цифрових пристроїв або технологій,
Україна та ЄС (%)^{a, b}

Використання цифрових пристроїв і технологій	Україна 2023 (N = 472)	ЄС 2022 (N = 25683)
Стаціонарний комп'ютер	25	60
Ноутбук, планшет, смартфон	62	73
Пристрої, які треба носити з собою	6	11
Інтернет по кабелю, в тому числі через Wi-Fi	36	55
Штучний інтелект	4	5
Високотехнологічні роботи, які взаємодіють з вами в процесі роботи	1	3
Нічого з наведеного	22	12

Примітки:

^a Відсотки округлено до цілих значень для більш коректного порівняння, оскільки саме таке округлення використано у звіті OSH Pulse — Occupational safety and health in post-pandemic workplaces. Flash Eurobarometer. European Agency for Safety and Health at Work. 2022

^b Множинний вибір.

У розвитку цифрових пристроїв і технологій можна виокремити кілька етапів. Першим етапом була комп'ютеризація як поширення комп'ютерних технологій у професійній та побутовій діяльності. Наступний етап — інтернетизація (Internetization, або Web 1.0), що являла собою можливість інтеграції до мережі й використання інтернету для доступу до інформації. Третій етап, який власне і передував цифровізації — це мережевізація (Networkization, Web 2.0), що вможливлювала для користувачів створення та розміщення контенту та спілкування один з одним, встановлюючи соціальні зв'язки (відносини) (Vasilenko, 2022: p. 124).

Альтернативи запитання щодо використання цифрових пристроїв і технологій можна фактично розділити на комп'ютеризацію (альтернативи «Стационарний комп'ютер», «Ноутбук, планшет, смартфон»), інтернетизацію («Інтернет по кабелю, в тому числі через Wi-Fi», «Мобільний інтернет 3G/4G») та цифровізацію («Пристрої, які треба носити з собою», «Штучний інтелект — машини або роботи (боти)», «Високотехнологічні роботи, які взаємодіють з людьми в процесі роботи»). Вищий рівень комп'ютеризації та інтернетизації спостерігається у респондентів, чия зайнятість можна схарактеризувати як нестандартну (див. табл. 9).

Таблиця 9

Використання цифрових пристроїв
або технологій (%)^a

Використання цифрових пристроїв і технологій	Total (N = 472)	Респонденти зі стандартною зайнятістю (N = 138)	Респонденти з нестандартною зайнятістю (N = 330)
Комп'ютеризація	70,2	62,7*	73,9*
Інтернетизація	50,5	41,8*	54,6*
Цифровізація	8,9	7,9	9,5
Нічого з наведеного	22,5	29,1*	19,9*
Важко відповісти	2,1	1,1	1,7

Примітки:

^a Множинний вибір.

* Різниця між стандартною та нестандартною зайнятістю значима на рівні 95%.

Найвищий рівень поширеності цифрових пристроїв і технологій виявляється серед респондентів, зареєстрованих як ФОП. Чим більша гнучкість за критерієм можливості віддаленої роботи, тим вищий рівень комп'ютеризації, інтернетизації й цифровізації. Також найвищий рівень за всіма трьома параметрами серед тих, хто має зафіксований робочий графік, але може від нього відхилитися — показники рівня комп'ютеризації, інтернетизації та цифровізації серед таких респондентів навіть вищі, ніж серед тих, у кого взагалі немає робочого графіка (див. табл. 10–12).

Таблиця 10

Цифровізація та формат працевлаштування на основному місці роботи (%)^a

<i>Використання цифрових пристроїв і технологій</i>	<i>Офіційно працевлаштований (N = 302)</i>	<i>Неофіційно працевлаштований (N = 101)</i>	<i>Зареєстрований як ФОП (N = 49)</i>
Комп'ютеризація	71,2	62,2	88,0
Інтернетизація	48,1	49,9	73,5
Цифровізація	8,5	8,6	14,7
Нічого з наведеного	22,6	30,0	5,5

Примітка:

^a Множинний вибір.

Таблиця 11

Цифровізація та можливість віддаленої роботи на основному місці роботи (%)^a

<i>Використання цифрових пристроїв і технологій</i>	<i>Ні, я можу працювати тільки на своєму робочому місці (N = 288)</i>	<i>Я можу працювати частково віддалено (N = 89)</i>	<i>Я можу працювати віддалено (N = 84)</i>
Комп'ютеризація	61,0	83,2	93,7
Інтернетизація	42,1	63,6	69,9
Цифровізація	7,8	9,5	13,3
Нічого з наведеного	30,4	13,5	4,0

Примітка:

^a Множинний вибір.

Таблиця 12

Цифровізація та можливість гнучкого графіка на основному місці роботи (%)^a

<i>Використання цифрових пристроїв і технологій</i>	<i>Ні, я можу працювати тільки в межах зафіксованого робочого графіка (N = 227)</i>	<i>Я можу відхилятися від зафіксованого робочого графіка (N = 146)</i>	<i>У мене немає робочого графіка (N = 89)</i>
Комп'ютеризація	67,6	80,1	67,5
Інтернетизація	43,2	64,6	51,0
Цифровізація	7,8	10,2	10,8
Нічого з наведеного	26,6	13,2	25,9

Примітка:

^a Множинний вибір.

Висновки

Дослідження ринку праці та зайнятості є вкрай важливими не тільки тому, що ринок праці є індикативним для стану і перспектив розвитку економіки країни, а й тому, що зайнятість прямо пов'язана з такими аспектами соціальної реальності, як добробут, соціальна справедливість, соціальна захищеність тощо. Саме тому чимало дослідників нестандартну зайнятість, що стала активно поширюватися в результаті розвитку інформаційних технологій і появи нових економічних моделей, сприймали радше як негатив, як відхилення у світі праці та зайнятості. Проте пандемія COVID-19 та повномасштабна війна з росією на певний час зробили нестандартну зайнятість єдиною можливим форматом збереження роботи та виживання на ринку праці для багатьох українців, як працівників, так і роботодавців. Але мірою поліпшення ситуації на ринку праці у прихильників стандартних форм зайнятості можуть з'явитися очікування щодо повернення до status quo і традиційної, стандартної зайнятості.

Хоча, як зазначається в Інфляційному звіті НБУ, підготовленому в липні 2023 року, «попри відновлення попиту на робочу силу, ситуація на ринку праці залишається складною: рівень безробіття, за оцінками НБУ, впродовж першого півріччя незначно знизився, але залишався високим» (НБУ, 2023: с. 23), деякі дослідники та фахівці вже говорять про «кадровий голод» і відсутність фахівців у певних сферах та галузях. Проте повернення до стандартного формату зайнятості, якому притаманні офіційне працевлаштування, фіксоване робоче місце та фіксований робочий графік, де-факто не спостерігається. Основну роботу лише 30% українців можна ідентифікувати як стандартну зайнятість, якщо використовувати класичне розуміння стандартної та нестандартної зайнятості. Третина українців, котрі мають роботу, можуть працювати віддалено або частково віддалено. Порівняно з довоєнним періодом дещо зросла лише частка тих, хто може працювати тільки в межах зафіксованого робочого графіка, утім, навіть попри це половина опитаних все ще можуть відхилитися від зафіксованого робочого графіка або взагалі його не мають.

Фактично форми зайнятості, що їх досі іменують як «нестандартні», вже є звичайними і навіть домінуючими форматами зайнятості й мають сприйматися як нормальна та загальноприйнятна соціально-трудова реальність.

Понад те, одним із головних чинників розвитку зайнятості, яку наразі називають нестандартною, є розвиток технологій і використання інформаційних та цифрових пристроїв, що стали фундаментальною силою змін у ХХІ столітті, змінюючи економіку, державне управління і громадянське суспільство. Це підтверджують і отримані дані для України — серед тих, чия основна зайнятість можна схарактеризувати як нестандартну, вищим є рівень використання цифрових пристроїв і технологій. А якщо порівняти поширеність використання цифрових пристроїв і технологій між Україною та Європою, за доволі високого рівня використання цифрових пристроїв і технологій (ноутбук, планшетом чи смартфоном на роботі користуються 62% опитаних українців), показники для України все одно є нижчими, ніж усереднені європейські. А це означає, що подальше поглиблення комп'ютеризації, інтернетизації й цифровізації (інфор-

маційно-аналітичних рішень та платформ) в Україні буде одним із драйверів поширення і нестандартних форм зайнятості. Тож дослідникам і науковцям варто замислитися над питанням класифікації типів зайнятості та прийняття гнучких форм зайнятості як поширених і стандартних, а українцям — не тільки перестати сподіватися на патерналістські стандарти зайнятості та соціального захисту, а й намагатися максимально адаптуватися в реаліях і умовах цифровізації та цифрової економіки, аби не усвідомити себе у певний момент як некваліфіковану та нікому не потрібну робочу силу.

Джерела

Всеукраїнське опитування Міжнародного республіканського інституту (IRI). (2023). Соціологічна група «Рейтинг». Отримано з: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/national_survey_of_ukraine_iri_february_2023.html

Герчанівська, С.В., Петренко, Н.І., Качмар, О.В. (2021). Сутність і характеристика основних понять ринку праці в соціально-економічній системі. *Агросвіт*, 7–8, 53–59.

Двадцять друге загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Настрої та економічне становище. (2023). Соціологічна група «Рейтинг». Отримано з: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_1000_ua_moods_job_%D1%85%D1%85_i_062023_press.pdf

Закон України № 2136-IX від 15.03.2022 «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». (2022a). Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/>

Закон України № 2352-IX від 01.07.2022 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин». (2022b). Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/>

Закон України № 2421-IX від 18.07.2022 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання трудових відносин з нефіксованим робочим часом». (2022c). Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/>

Колот, А.М., Герасименко, О.О. (2020). Цифрова трансформація та нові бізнес-моделі як детермінанти формування економіки нестандартної зайнятості. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*, 10(1), 33–54.

Національний банк України. (2023). *Інфляційний звіт. Липень 2023*. Отримано з: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiyniy-zvit-lipen-2023-roku>

Манцуров, І.Г., Храпунова, Я.В., Омельченко, В.П., Барвінок, А.С. (2022). Методологія статистичного оцінювання стану і динаміки цифрової трансформації України. *Економіка України*, 3, 39–56.

Ноур, А.М. (2011) Особливості вибору стратегій на ринку праці та ставлення до підприємництва різних майнових груп економічно активного населення України. *Український соціум*, 2(37), 69–82.

Ринок праці України 2022–2023: стан, тенденції та перспективи. (2023). Державна служба зайнятості України, Федерація роботодавців України, Міністерство освіти і науки України, Європейський банк реконструкції та розвитку, Фонд міжнародної солідарності (Solidarity Fund FL). Отримано з: https://solidarityfund.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/ebrd_ukraine-lm-1.pdf

Соціокультурні чинники розвитку українського ринку праці. (2017). Кол. моногр. (за ред. О.М. Балакіревої); НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Отримано з: <http://ief.org.ua/docs/mg/285.pdf>

Федулова, Л., Марченко, О. (2020). Концептуалізація цифрової економіки. *Економічна теорія та право: зб. наук. пр.* 1(40), 13–34. Отримано з: <https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fcontentlaw.nlu.edu.ua%2Fwp-content%2Fuploads%2F2020%2F04%2F13-34.pdf&embedded=true&chrome=false&dov=1>

ILO. (2022). *Digitalization and Employment. A Review*. Retrieved from: https://www.ilo.org/employment/Whatwedo/Publications/WCMS_854353/lang-en/index.htm

Factum Group. Проект YOUNA. (2022). *Про доходи та зайнятість українців. Вересень, 2022*. Отримано з: <https://youkraina.com.ua/>

Factum Group. Проект YOUNA. (2023). *Використання цифрових пристроїв та технологій. Червень, 2023*. Отримано з: <https://youkraina.com.ua/>

Future of Ukraine Workforce. (2023). Дослідження Центру прикладних досліджень та Економічної правди за підтримки «Центру міжнародного приватного підприємництва» (CIPE). Отримано з: <https://cpd.com.ua/future-of-ukraine-workforce.pdf>

OECD. (2021). *Beyond COVID-19 Advancing Digital Transformation in the Eastern Partner Countries*. Paris: OECD Publishing. Отримано з: https://www.oecd.org/eurasia/Covid19_%20Advancing%20digital%20business%20transformation%20in%20the%20EaP%20countries.pdf

OSH Pulse. (2022). *Occupational safety and health in post-pandemic workplaces. Flash Eurobarometer*. European Agency for Safety and Health at Work. Retrieved from: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fosha.europa.eu%2Fsites%2Fdefault%2Ffiles%2FEurobarometer-OSH-in-post-pandemic-workplaces_en.pdf&embedded=true&chrome=false&dov=1

Spreitzer, G.M. (2017) Alternative Work Arrangements: Two Images of the New World of Work. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 4, 473-499

Vasilenko, L., Meshcheryakova, N., Zotov, V. (2022). Digitalization of Global Society: From the Emerging Social Reality to its Sociological Conceptualisation. *WISDOM*. 21. 123–129. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/359528246_Digitalization_of_Global_Society_From_the_Emerging_Social_Reality_to_its_Sociological_Conceptualisation

Zdravski, D., & Janeska, M. (2022). Analysis of digitalization indicators in the Republic of North Macedonia. *Research Paper*. Retrieved from: <https://pfbt.uklo.edu.mk/wp-content/uploads/2022/12/1.pdf>

Отримано 13.11.2023

References

All-Ukrainian survey of the International Republican Institut. (2023). Sociological group «Rating». [In Ukrainian]. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/national_survey_of_ukraine_iri_february_2023.html [= Всеукраїнське опитування 2023]

Factum Group. YOUNA Project. (2022). *About the incomes and employment of Ukrainians. September 2022*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://youkraina.com.ua/> [= Factum Group 2022]

Factum Group. YOUNA Project. (2023). *Use of digital devices and technologies. June 2023*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://youkraina.com.ua/> [= Factum Group 2023]

Fedulova, L., Marchenko, O. (2020). Conceptualization of the digital economy. [In Ukrainian]. *Economic theory and law: coll. of science pr*, 1(40), 13-34. Retrieved from: <https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fcontlaw.nlu.edu.ua%2Fwp-content%2Fuploads%2F2020%2F04%2F13-34.pdf&embedded=true&chrome=false&dov=1> [= Федулова 2020]

Future of Ukraine Workforce. *Research by the Center for Applied Research and Economic Truth with the support of the «Center for International Private Entrepreneurship» (CIPE)*. (2023). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://cpd.com.ua/future-of-ukraine-workforce.pdf> [= Future 2023]

Herchanivska, S.V., Petrenko, N.I., Kachmar, O.V. (2021). The essence and characteristics of the main concepts of the labor market in the socio-economic system. [In Ukrainian]. *Agroworld*, 7/8, 53-59. [= Герчанівська 2021]

ILO. (2022). *Digitalization and Employment. A Review*. Retrieved from: https://www.ilo.org/employment/Whatwedo/Publications/WCMS_854353/lang-en/index.htm [= ILO 2022]

Kolot, A.M., Gerasimenko, O.O. (2020). Digital transformation and new business models as determinants of the formation of non-standard employment economy. [In Ukrainian]. *Social and labor relations: theory and practice*, 10(1), 33-54. [= Колот 2020]

Labor market of Ukraine 2022-2023: state, trends and prospects. (2023). State Employment Service of Ukraine, Federation of Employers of Ukraine, Ministry of Education and Science of Ukraine, European Bank for Reconstruction and Development, International Solidarity Fund (Solidarity

Fund PL). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://solidarityfund.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/ebrd_ukraine-lm-1.pdf [= Ринок праці 2023]

Law of Ukraine No. 2136-IX dated March 15, 2022 «On the Organization of Labor Relations in Martial Law». (2022a). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/> [= Закон 2022a]

Law of Ukraine No. 2352-IX dated July 1, 2022 «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Optimizing Labor Relations». (2022b). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/> [= Закон 2022b]

Law of Ukraine No. 2421-IX dated 18.07.2022 «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Regulation of Labor Relations with Non-Fixed Working Hours». (2022c). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/> [=Закон 2022c]

Mantsurov, I.G., Khrapunova, Ya.V., Omelchenko, V.P., Barvinok, A.S. (2022). Methodology of statistical assessment of the state and dynamics of digital transformation of Ukraine. [In Ukrainian]. *Ukraine economy*, 3, 39-56. [= Манцуров 2022]

National Bank of Ukraine. (2023). *Inflation report. July 2023*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiyniy-zvit-lipen-2023-roku> [= НБУ 2023]

Nour, A.M. (2011). Peculiarities of the choice of strategies in the labor market and the attitude to entrepreneurship of different property groups of the economically active population of Ukraine. [In Ukrainian]. *Ukrainian Society*, 2(37), 69-82. [= Hoyp 2011]

OECD. (2021). *Beyond COVID-19 Advancing Digital Transformation in the Eastern Partner Countries*. Paris: OECD Publishing. Retrieved from: https://www.oecd.org/eurasia/Covid19_%20Advancing%20digital%20business%20transformation%20in%20the%20EaP%20countries.pdf

OSH Pulse. (2022). *Occupational safety and health in post-pandemic workplaces*. Flash Eurobarometer. European Agency for Safety and Health at Work. Retrieved from: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fosha.europa.eu%2Fsites%2Fdefault%2Ffiles%2FEurobarometer-OSH-in-post-pandemic-workplaces_en.pdf&embedded=true&chrome=false&dov=1

Sociocultural factors of the development of the Ukrainian labor market. (2017). Ed. by O.M. Balakireva. [In Ukrainian]. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, State University of Economics. National Academy of Sciences of Ukraine. Retrieved from: <http://ief.org.ua/docs/mg/285.pdf> [= Соціокультурні чинники 2017]

Spreitzer, G.M. (2017) Alternative Work Arrangements: Two Images of the New World of Work. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 4, 473-499.

Twenty-second national survey. Ukraine during the war. Mood and economic situation. (2023). Sociological group «Rating». [In Ukrainian]. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_1000_ua_moods_job_%D1%85%D1%85_i_062023_press.pdf [=Двадцять друге 2023]

Vasilenko, L., Meshcheryakova, N., & Zotov, V. (2022). Digitalization of Global Society: From the Emerging Social Reality to its Sociological Conceptualisation. *WISDOM*, 21, 123-129. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/359528246_Digitalization_of_Global_Society_From_the_Emerging_Social_Reality_to_its_Sociological_Conceptualisation [=Vasilenko 2022]

Zdraveski, D., Janeska, M. (2022). Analysis of digitalization indicators in the Republic of North Macedonia. *Research Paper*. Retrieved from: <https://pfbt.uklo.edu.mk/wp-content/uploads/2022/12/1.pdf> [=Zdraveski 2022]

Received 13.11.2023

ІВАН СОКОЛОВСЬКИЙ

Ринок праці України через півтора року повномасштабної війни: нестандартна зайнятість та цифровізація

Стаття описує результати дослідження поширеності нестандартної зайнятості в Україні, а також зв'язок між нестандартною зайнятістю та цифровізацією в Україні. Пандемія COVID-19 та повномасштабне вторгнення росії 24 лютого 2022 року радикальним чином

вплинули на ринок праці та поширення нестандартної зайнятості. Через півтора року після початку повномасштабної війни частка незайнятих скоротилася, а деякі дослідники та фахівці вже почали говорити про «кадровий голод» у певних сферах та галузях. Проте, незважаючи на активізацію ринку праці, роботу лише 30% українців можна ідентифікувати як стандартну зайнятість. Понад те, повернення до стандартного формату зайнятості де-факто не спостерігається. Ще одним із чинників сприяння поширенню нестандартних форм зайнятості є цифровізація. «Цифровізацію» часто використовують як загальне всеосяжне поняття, утім, на підставі інформації про використання цифрових пристроїв і технологій можна виокремити три категорії, що відповідають трьом етапам технологічного розвитку, — комп'ютеризацію, інтернетизацію і цифровізацію. Цифровізація при цьому визначатиметься як створення інформаційно-аналітичних платформ, що мають аналітичну та прогнозовувальну функції. Вищий рівень комп'ютеризації та інтернетизації спостерігається серед українців, чия зайнятість можна схарактеризувати як нестандартну. Найвищі значення рівня комп'ютеризації, інтернетизації та цифровізації серед ФОПів, респондентів, які можуть працювати віддалено та мають гнучкий графік. За доволі високого рівня використання цифрових пристроїв і технологій (ноутбуком, планшетом чи смартфоном на роботі користуються 62% опитаних українців) показники все одно є нижчими, ніж усереднені європейські. Подальше поширення інтернетизації та цифровізації (інформаційно-аналітичних рішень і платформ) може стати одним із драйверів нестандартної зайнятості, яку, враховуючи її масштаби, варто буде, на думку А. Колот, повністю і незворотно трансформувати у звичну, традиційну соціально-трудова реальність.

Ключові слова: ринок праці, зайнятість, нестандартна зайнятість, цифровізація

IVAN SOKOLOVSKYY

Ukraine's labor market after a year and a half of full-scale war: non-standard employment and digitalization

The article describes the results of a study of the prevalence of non-standard employment in Ukraine and the relationship between non-standard employment and digitalization in Ukraine. The COVID-19 pandemic and the full-scale invasion of Russia on February 24, 2022, have radically affected the labor market and the spread of non-standard employment. A year and a half after the start of the full-scale war, the share of the unemployed has decreased, and some researchers and specialists have already begun to talk about «personnel hunger» in certain areas and industries. However, despite the revitalization of the labor market, the work of only 30% of Ukrainians can be identified as standard employment. Moreover, there is de facto no return to the standard employment format. Another factor contributing to the spread of non-standard forms of employment is digitalization. Digitalization is often used as a general all-encompassing concept but based on information about the use of digital devices and technologies, three categories can be distinguished, corresponding to three stages of technological development - computerization, Internetization, and digitalization. At the same time, digitization can be defined as the creation of information and analytical platforms that have analytical and predictive functions. The highest level of computerization and Internetization is observed among Ukrainians whose employment can be characterized as non-standard. The highest level of computerization, Internetization, and digitalization are among sole proprietors, respondents who can work remotely and have a flexible schedule. With a fairly high level of use of digital devices and technologies (62% of surveyed Ukrainians use a laptop, tablet or smartphone at work), this level is still lower than the European average. The further spread of Internetization and digitization (information and analytical solutions and platforms) can become one of the drivers of non-standard employment, which, given its magnitude, should be, as A. Kolot notes, completely and irreversibly transformed into a ordinary, traditional social and labor reality.

Keywords: labor market, employment, non-standard employment, digitalization

МАКСИМ КАСЯНЧУК,

PhD, радник з питань стратегічної інформації, ЕКОМ — Євразійська коаліція зі здоров'я, прав, гендерного і сексуального різноманіття, Таллінн (48, Tööstuse, Tallinn, Estonia, 10416); науковий співробітник відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул Шовковична, 12)

MAKSYM KASIANCZUK,

PhD, Strategic Information Adviser, ECOM — Eurasian Coalition on Health, Rights, Gender and Sexual Diversity (48, Tööstuse, Tallinn, Estonia, 10416); Research Fellow at the Department of Social Expertise, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

maxim.kasianczuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0701-3595>

Нелінійні зміни громадської думки стосовно ЛГБТ в Естонії та Україні¹

Вступ

Упродовж кількох останніх десятиліть соціальне, політичне та законодавче становище лесбійок, геїв, бісексуальних і трансгендерних людей (далі — ЛГБТ) суттєво покращилось, а ставлення до цих соціальних груп стало більш сприятливим, проте дискримінація ЛГБТ та злочини на ґрунті ненависті залишаються поширеними (Annual Review, 2022). Ставлення до ЛГБТ є добрим предиктором дискримінаційної поведінки та злочинів, базованих на упередженнях (Steffens & Preuß, 2020).

Вимірювання ставлення населення до лесбійок, геїв, бісексуальних і трансгендерних людей (ЛГБТ) почались у США та Західній Європі з 1960-х років, коли у науковій літературі з'явився термін «гомофобія» (за аналогією до якого

¹ Матеріали презентованого у статті дослідження було частково представлено на Міжнародній науковій конференції «Феномен соціальної консолідації у Центральній-Східній Європі: нові реалії та виклики» (26.09.2023, Одеса) та XV національній конференції Литовської спільноти соціологів «Vertinanti visuomenė: kaip atliepti kokybės ir visuomeninio gerio ilgesį?» (6–7.10.2023, Klaipėda). Автор дякує колегам, котрі посприяли підготовці рукопису, а саме: Tarmo Jüristo (голова правління Фонду «Ліберальний громадянин»), Мирославу Бінгелю (незалежний консультант), Сергію Сальнікову (головний фахівець з наукових досліджень, Центр громадського здоров'я МОЗ України).

Цитування: Касянчук, М. (2023). Нелінійні зміни громадської думки стосовно ЛГБТ в Естонії та Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 107–127, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.107>.

пізніше виникли ще «біфобія» і «трансфобія») (Herek, McLemore, 2019; Herek, McLemore, 2013). Оскільки далеко не завжди негативне ставлення до гомо- і бісексуальних, а також трансгендерних людей є власне фобією, себто ірраціональним страхом, то пізніше дослідники запропонували інші терміни, такі як сексуальні упередження, гомонегативність, гетероцентричність сприйняття тощо.

Такі вимірювання здебільшого виконують під час репрезентативних опитувань за національними вибірками, а спектр застосовуваного інструментарію простягається від одиничних питань на кшталт «чи є прийнятною гомосексуальність?» до різноманітних шкал. Концепція ставлення є комплексом трьох компонентів — когнітивного, афективного і поведінкового, але крім цього дослідники розрізняють явне та приховане ставлення (Steffens & Preuß, 2020). Національні репрезентативні дослідження фіксують, як правило, явне ставлення через прямі запитання, однак варто мати на увазі, що ці дані можуть викривлятися через соціальну бажаність певних переконань.

Історія досліджень ставлення населення або його окремих груп до ЛГБТ починається в Україні ще до повного її відокремлення від СРСР — перше запитання «Наскільки ви згодні з твердженням ‘Гомосексуалісти (*sic!* — М.К.) — це такі ж люди?’» було поставлено у січні 1991 року в рамках опитування ($N = 1739$) Інституту соціології НАНУ «Політична культура населення України» (28% відповіли ствердно проти 46% незгодних; масиви даних доступні через портал <https://ukraine.survey-archive.com>). Слід нагадати, що карне переслідування мужолозства було скасоване в Україні тільки наприкінці 1991 року. Дослідження згодом повторили ($N = 1752$) у листопаді 1991-го, а результати не змінилися.

Того ж року в жовтні аналогічне запитання Київський міжнародний інститут соціології включив до свого омнібуса ($N = 2056$) «Взгляды населения Украины на политические проблемы и предпочтения относительно СМИ» та повторив аж у жовтні 2006-го ($N = 2000$). В обох дослідженнях згодних із твердженням «Суспільство має ставитися до гомосексуалістів (*sic!* — М.К.), як до всіх інших людей» було 32% (масиви даних доступні через портал <https://ukraine.survey-archive.com>).

Аж до 2002 року ці спроби були спорадичними, а дані не є прямо зіставними через суттєві відмінності у формулюваннях запитань (Касянчук та ін., 2022).

Від 2002 року завдяки зусиллям двох ЛГБТ-організацій (ЛГБТ-центр «Наш світ» і Центр «Донбас-СоцПроект») такі дослідження стають регулярними й порівнюваними. Так, ЛГБТ-центр «Наш світ» замовляв їх як частину омнібусів спочатку компанії «ТНС-Україна», а потім КМІСові у 2002, 2007, 2011, 2016, 2022 і 2023 роках (Зинченков та ін., 2011; Сприйняття ЛГБТ, 2022; Сприйняття ЛГБТ, 2023; Ставлення, 2016). Центр «Донбас-СоцПроект» разом з партнерами проводив власні опитування у 2013 (Привалов та ін., 2013), 2016 (Шестаковський та ін., 2016) і 2021 (Касянчук та ін., 2022) роках. Існують також дані українських опитувань на замовлення *National Democratic Institute* (серпень 2022-го, січень і травень 2023-го, <https://www.ndi.org/>).

Поряд із цим репрезентативні дані національного рівня із застосуванням інших запитань можна отримати із масивів міжнародних наукових проєктів: Європейського соціального дослідження (з другого по шостий раунд, 2004–

2012), опитування Світового дослідження цінностей та Європейського дослідження цінностей (1996 та 2020 роки), опитування компанії *Pew Research Center* (2002–2019 роки).

Принагідно слід наголосити, що після 1991 року українська академічна соціологія повністю ігнорувала ЛГБТ-проблематику, наприклад, у жодному із Моніторингів думок населення України не було запитань щодо ставлення до ЛГБТ (ризикну твердити, що повне ігнорування існування мінімум 2% населення зумовлюється стигматизованістю цієї проблематики).

Ситуація в іншій пострадянській країні — Естонії — є аналогічною. Історія опитувань населення Естонії щодо ставлення до гомосексуальності та ЛГБТ починається 1989 року (Kotter, 2002), коли було опитано 180 студентів (середній вік 22 роки) двох найбільших ВНЗ Таллінна. 46% респондентів уважали гомосексуальність за хворобу, половина розглядали гомосексуальність як неприродну форму сексуальності, хоча при тому 74% не погодилися з ідеєю ізолювати гомосексуалів від суспільства (Nogel, 1991). За десять років, у 2000-му було проведено наступне опитування, під час якого зібрано 271 анкету мешканців Таллінна (Kotter, 2002). Згідно із результатами, 58% респондентів можна було назвати такими, що мають високі рівні гомофобії.

Дані наступних років щодо ставлення естонського суспільства до ЛГБТ можна отримати з кількох незалежних джерел — дослідження *Eurobarometer* (2006–2009, 2012, 2015 і 2019 роки), *CRONOS* (перша та п'ята хвили), *World Values Survey* (1996, 2011 і 2018 роки), *European Social Survey* (від другої до десятої хвили) (<https://www.europeansocialsurvey.org>) та регулярні опитування на замовлення Центру з прав людини (назва естонською *Inimõiguste keskus*, <https://humanrights.ee>). Крім даних Центру з прав людини деякі інші результати було отримано на замовлення Фонду «Ліберальний громадянин» (назва естонською *SA Liberaalne kodanik*, <https://salk.ee>). У кожному з них наступність питань, методики та вибіркового сукупностей дає змогу порівняти зміни ставлення до ЛГБТ у часі.

Попри накопичений масив даних про зміни ставлення до ЛГБТ, які відбувалися із плином часу, аналіз їх зводився, як правило, або до констатації змін (наприклад, у звіті КМІСу (Сприйняття ЛГБТ, 2023)), або до крос-секційного розгляду статистичних зв'язків між залежними та незалежними змінними. Такий підхід не є унікальним ані для України, ані для Естонії. До прикладу, дуже детальне дисертаційне дослідження динаміки ставлення до ЛГБТ населення США з 1998 по 2016 рік (Manley, 2018) також базується на серії крос-секційних аналізів національних опитувань.

У цій статті я пропоную інший підхід до аналізу наявних даних про суспільну підтримку ЛГБТ — розглядати суспільство (в нашому випадку українське та естонське) як систему, зміна параметрів якої в часі описується певною математичною моделлю, котра є спрощеним відображенням комплексу реальних процесів.

У такий спосіб системи вивчають у різних сферах знання, а власне математичні моделі є незалежними від того, що саме є предметом вивчення — розпад атомів у фізиці, швидкість перетворення речовин у хімії, популяційна динаміка в екології чи демографії, закономірності розвитку епідемії COVID-19 чи пове-

дінка виборців. Математичне моделювання суспільних процесів було започатковане в Україні академіком М. Амосовим (Паніотто, 2014).

Вихідні дані

Використовувані в міжнародних і національних наукових проектах запитання стосовно ставлення населення до ЛГБТ, а також роки відповідних досліджень систематизовано у табл. 1. Як видно, найбільше даних про ЛГБТ в цілому (інколи ЛГБТ ототожнюється з ЛГБ), тоді як проблематика трансгендерності почала виокремлюватися тільки з 2012 року в опитуваннях *Eurobarometer*. З точки зору охоплюваних тем, для Естонії найбільш різнобічними є дані Центру з прав людини, а для України — Центру «Донбас-СоцПроект». Водночас у плані протяжності найповнішими для Естонії є дані ESS (2004–2020 роки, 9 точок), Центру з прав людини (2012–2023 роки, 6 точок) і *Eurobarometer* (2006–2019 роки, 6 точок), а в Україні лідером є ЛГБТ-центр «Наш світ» (2002–2023 роки, 6 точок) і ESS (2004–2012 роки, 5 точок). Окреме місце в Естонії посідають дані Фонду «Ліберальний громадянин» — попри їхній обсяг (22 повторювані опитування майже 2% населення країни) охоплюваний час є доволі малим (2021–2023 роки).

Таблиця 1

Джерела репрезентативних лонгітюдних даних національного рівня стосовно ставлення населення до ЛГБТ в Естонії та Україні

Дослідження	Запитання ⁽¹⁾	Роки
Естонія		
<i>Eurobarometer</i> ⁽²⁾	Наскільки ви згодні з твердженням: «гомосексуальні шлюби слід дозволити по всій Європі»?	2006, 2015, 2019
	Чи маєте ви друзів або знайомих серед сексуальних меншин (геїв, лесбійок або бісексуальних людей)?	2007–2009, 2012, 2015, 2019
	Чи маєте ви друзів або знайомих серед трансгендерних людей?	2012, 2015, 2019
	Коли компанія хоче взяти когось працювати і має при тому двох рівних кандидатів, то чи буде, на вашу думку, гомосексуальна орієнтація погіршувати шанси одного з них?	2007–2009, 2012, 2015, 2019
	Чи були ви впродовж останніх 12 місяців свідком, коли хтось зазнав дискримінації чи насильства через сексуальну орієнтацію?	2009, 2012, 2015, 2019
	Чи були ви протягом останніх 12 місяців свідком, коли хтось зазнав дискримінації чи насильства через гендерну ідентичність?	2012, 2015, 2019
	Наскільки комфортним для вас було б мати людину із сексуальних меншин (геїв, лесбійок, бісексуальних людей) на найвищій виборній політичній посаді?	2008, 2009, 2012, 2015, 2019
	Наскільки комфортним для вас було б мати трансгендерну людину на найвищій виборній політичній посаді?	2012, 2015, 2019

World Values Survey ⁽³⁾	Наскільки ви згодні з твердженням: «гомосексуальність є виправданою»?	1996, 2011, 2018
	Тут перераховані різні групи людей. Назвіть групи, з представниками яких ви не хотіли б жити по сусідству... Гомосексуали	
European Social Survey ⁽⁴⁾	Наскільки ви згодні з твердженням: «геї і лесбійки вільні жити так, як вони хочуть»?	2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018, 2020
	Соромно мати за близького члена родини гея чи лесбійку	2016, 2018, 2020
	Пари геїв чи лесбійок мають право на адопцію дітей	
Опитування на замовлення Eesti inimõiguste keskus ⁽⁵⁾	Наскільки ви згодні з твердженням: «гомосексуальність є прийнятною»?	2012, 2014, 2017, 2019, 2021, 2023
	Я б не почував себе некомфортно в компанії, де є гей	
	Я б не почував(-ла) себе некомфортно в компанії, де є лесбійка	
	Я б щось купив у продавця, про якого знаю, що він є геєм або вона є лесбійкою	
	Я б віддавав свій голос за кандидата, незалежно від того, чи є він геєм або вона лесбійкою	
	Я б відвідував лікаря, про якого знаю, що він є геєм або лесбійкою	
	Мене не тривожило б, якби я знав, що вчитель дитини є відкритим геєм або лесбійкою	
	Я б дозволив своїй дитині грати в домі друга, чиї батьки є гомосексуалами	
	Я б дозволив своїй дитині дивитись телепрограми чи фільми, де йдеться про гомосексуальні стосунки	
	Моє ставлення до своєї дитини не стало б гіршим, якби він був геєм чи вона була б лесбійкою	
	Я стикався з гомосексуальною людиною	
	Дозвіл одностатевих шлюбів зменшить цінність різностатевих шлюбів	
	Одностатеві партнери в шлюбі чи реєстрованому цивільному партнерстві повинні мати можливість усиновлювати дітей	
	Самотній гей чи самотня лесбійка повинна мати можливість усиновлювати дітей	
	Якщо в одного з партнерів є дитина, то у іншого партнера тої таки статі могло би бути право цю дитину всиновити чи вдовечерити	
	У партнерів однієї статі має бути можливість своє спільне проживання офіційно зареєструвати на підставі закону про спільне проживання	

Опитування на замовлення Eesti inimõiguste keskus ⁽⁵⁾	У партнерів однієї статі (геїв і лесбійок) має бути право одружитись одне з одним	
	Геї та лесбійки повинні мати законодавчий захист проти дискримінації не тільки у сфері праці, але також в освіті, охороні здоров'я, наданні товарів і послуг	2014, 2017, 2019, 2021, 2023
	Публічні заклики до ненависті щодо геїв і лесбійок повинні бути кримінально переслідувані	
Опитування на замовлення SA Liberaalne kodanik ⁽⁶⁾	На мій погляд, держава повинна була б законодавчо уможливити реєстрацію партнерства також для тих пар, які з певних причин не хочуть або не можуть одружитись (напр., для одностатевих пар)	22 опитування протягом 2021–2023 рр.
Україна		
World Values Survey ⁽³⁾	Наскільки ви згодні з твердженням: «гомосексуальність є виправданою»?	1996, 2006, 2011, 2020
	Назвіть групи, з представниками яких ви не хотіли б жити по сусідству... Гомосексуали	
European Social Survey ⁽⁴⁾	Наскільки ви згодні з твердженням: «геї і лесбійки вільні жити так, як вони хочуть»?	2004, 2006, 2008, 2010, 2012
Pew Research Center ⁽⁷⁾	Наскільки ви згодні з твердженням: «гомосексуальність має бути прийнята суспільством»?	2002, 2007, 2011, 2019
Опитування на замовлення ЛГБТ-центру «Наш світ» ⁽⁸⁾	На вашу думку, жителі України, які мають гомосексуальну орієнтацію (з 2022 року — ЛГБТ-жителі України), повинні мати такі ж права, що й інші громадяни нашої країни?	2002, 2007, 2011, 2016, 2022, 2023
	Як ви в цілому ставитесь до людей гомосексуальної орієнтації (з 2022 року — ЛГБТ (гомо/бісексуальних і трансгендерних) людей)?	2016, 2022, 2023
	Підтримуєте ви чи не підтримуєте запровадження реєстрованого партнерства для одностатевих пар, подібного до звичайного шлюбу, але без права на спільне всиновлення дітей?	2016, 2022, 2023
	Чи вважаєте ви, що гомосексуальні пари повинні мати право реєструвати свої відносини подібно до звичайної подружньої пари?	2002, 2007, 2011
	Чи вважаєте ви, що гомосексуальні громадяни мають право виховувати дітей?	2002, 2007, 2011
Опитування ЛГБТ-центру «Донбас-СоцПроект» ⁽⁹⁾	Наскільки ви згодні з твердженням: «гомосексуальність має бути прийнята в суспільстві»?	2013, 2016, 2021
	Наскільки ви згодні з твердженням: «геї, лесбійки, бісексуальні та трансгендерні люди повинні користуватися такими ж правами, як і інші громадяни України»?	
	Наскільки ви згодні з твердженням: «гомосексуальні пари повинні мати право зареєструвати свої стосунки, як і звичайна подружня пара»?	

Опитування ЛГБТ-центру «Донбас-СоцПроект» ⁽⁹⁾	Наскільки ви згодні з твердженням: «гомосексуальні громадяни мають право виховувати та/або всиновлювати дітей»?	2013, 2016, 2021
	Чи маєте ви друзів, знайомих, рідних із числа ЛГБТ?	
	Наскільки ви згодні з твердженням: «гомосексуальність має бути прийнята в суспільстві»?	
	Оцініть, будь ласка, ваше ставлення до людей із числа лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерних людей	
Опитування Національного інституту демократії ⁽¹⁰⁾	Наскільки ви згодні з твердженням: «ЛГБТ+ люди повинні мати такі ж права, як і інші»	Серпень 2022, січень і травень 2023

Примітки:

(1) до таблиці включено тільки ті запитання, які фігурували як мінімум у трьох хвилях задуваних досліджень;

(2) основні дані *Eurobarometer* у вигляді одновимірних розподілів за країнами доступні на сайті: <https://europa.eu/eurobarometer/screen/home>;

(3) масиви даних Світового дослідження цінностей доступні на сайті: <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>;

(4) масиви даних Європейського соціального дослідження доступні на сайті: <https://www.europeansocialsurvey.org>;

(5) звіти про опитування Естонського центру з прав людини з ЛГБТ-проблематики доступні на сайті: <https://humanrights.ee/teemad/vordne-kohtlemine/eesti-elanike-hoiakud-lgbt-teemadel/>;

(6) дані не є публічно доступними. Фонд «Ліберальний громадянин» дозволив автору використувати бази проведених опитувань у пов'язаній з ЛГБТ частині (комунікація з Tarmo Jüristo, <https://www.facebook.com/tarmojuristo>, з 17 по 20 серпня 2023 року);

(7) одновимірні розподіли відповідей у дослідженнях *Pew Research* доступні в публікації (Poushter, Kent, 2020);

(8) одновимірні розподіли відповідей у дослідженнях на замовлення Центру «Наш світ» доступні в публікаціях (Зинченков та ін., 2011; Сприйняття ЛГБТ, 2022; Сприйняття ЛГБТ, 2023; Ставлення, 2016);

(9) аналіз даних всіх трьох опитувань ЛГБТ-центру «Донбас-СоцПроект» див.: (Касянчук та ін., 2022);

(10) одновимірні розподіли відповідей у дослідженнях на замовлення Національного інституту демократії доступні в презентаціях на сайті <https://www.ndi.org/>

У цій статті головну увагу буде приділено даним Центру з прав людини (вони охоплюють період від початку громадського обговорення закону про реєстроване цивільне партнерство і до моменту ухвалення парламентом країни рішення про запровадження ґендерно-нейтрального шлюбу), а також даним ЛГБТ-центру «Наш світ» (вони охоплюють період від розбудови кланово-олігархічної системи, т. з. кучмізму, аж до першого року Великої війни). Дані інших наукових проєктів можуть бути використані для перевірки моделі на альтернативних часових рядах. У таблиці 2 наведено використані вихідні дані для аналізу і побудови математичної моделі.

Таблиця 2

Дані про ставлення населення України та Естонії до рівноправ'я ЛГБТ, % [95% ДІ]

Рік	Україна*	Естонія**
	Жителі, які мають гомосексуальну орієнтацію, повинні мати такі ж права, що й інші громадяни нашої країни	У партнерів однієї статі (геїв і лесбійок) має бути право одружитись одне з одним
2002	42 [40–44]	–
2007	34 [32–36]	–
2011	36 [34–38]	–
2012	–	34 [31–37]
2014	–	30 [27–33]
2016	33 [31–35]	–
2017	–	39 [36–42]
2019	–	38 [35–41]
2021	–	47 [44–50]
2022	64 [62–66]	–
2023	67 [65–69]	53 [50–56]

Примітки: розрахунки виконано автором на підставі даних із відкритих джерел, а саме: * ЛГБТ-центр «Наш світ» (Зинченков та ін., 2011; Сприйняття ЛГБТ, 2022; Сприйняття ЛГБТ, 2023; Ставлення, 2016); ** Inimõiguste keskus (Rünne et al., 2023).

Вибір моделі

Найпростішим прикладом уживаних моделей є лінійна регресія, коли дослідник припускає, що зміна одного параметра моделі пов’язана із пропорційною зміною іншого параметра, причому суто спекулятивно нескінченно велика зміна одного параметра має наслідком іншу нескінченно велику зміну параметра іншого. Очевидно, що в реальних системах зміни обмежені певними границями (наприклад, зміни громадської думки обмежуються інтервалом від 0 до 100% членів досліджуваної сукупності). Саме тому, застосовуючи лінійні моделі, дослідник мусить обов’язково вказати інтервал, у межах якого ця модель має сенс.

Більш поширеними є нелінійні моделі. Водночас їхній математичний апарат є складнішим у зіставленні з лінійними. Нелінійні моделі вимагають також більших зусиль для змістовної інтерпретації отриманих результатів (іншими словами, практично будь-яка сукупність точок на графіку «досліджуваний параметр ~ час» може бути більш чи менш вдало описана якимось математичним рівнянням, інколи дуже екзотичним, проте що саме означає застосоване рівняння і чи можна з його застосуванням щось правдоподібно передбачити, є головною проблемою аналітика).

Процес створення моделі певного процесу може бути як апіорним, так і апостеріорним. У першому випадку на підставі знання про окремі, дрібніші та простіші процеси створюється модель комплексного процесу. Так, якщо ми припускаємо, що групи людей повільно змінюють свою думку, знаємо, що молодь більш ліберально ставиться до ЛГБТ, ніж старші люди, і знаємо, що життя

людини не є нескінченним, то ми можемо припустити, що із плином часу і зміною поколінь ставлення до ЛГБТ буде дедалі ліберальнішим (Jarasiunaite-Fedosejeva, 2022). Так само прикладами апіорного моделювання є прогнози поведінки економічних агентів із застосуванням теорії ігор (Şirbu et al., 2017) або моделювання еволюції суспільних продуктивних сил (Повещенко, Чеховой, 2001).

У випадку апостеріорного створення моделі подібності у поведінці декількох систем дають підставу зробити узагальнення, зокрема застосувати певне математичне рівняння, і в разі його застосовності далі змістовно інтерпретувати окремі компоненти моделі. Прикладом є застосування відомого з популяційної біології рівняння до пояснення закономірностей розвитку епідемії COVID-19 (Lee et al., 2020).

Наявні в Україні та Естонії емпіричні дані про ставлення суспільства до ЛГБТ є доволі обмеженими як через небажання дослідників займатись стигматизованою темою, так і через брак ресурсів для багаторічного і багаторівневого моніторингу стану громадської думки. Це призводить до того, що наявні лонгітюдні дані є відповідями на малу кількість стандартизованих питань, супроводжуваних невеликою кількістю соціально-демографічних даних або навіть без них. Іншими словами, наявні дані зводяться до зміни певного (в кожному науковому проєкті свого) параметра в часі, що за нечисленними винятками не є достатнім для побудови апіорної моделі. Натомість ці дані можуть бути зіставлені як одне з одним (не на рівні відсотків, а саме за характером змін), так і з уживаними в інших царинах людського знання моделями поведінки закритих систем.

З таблиці 2 видно, що в період з 2002 по 2007 рік суспільна підтримка рівних прав для ЛГБТ в Україні значимо знизилася (від 42 [40–44]% до 34 [32–36]%) і потім залишалася стабільною аж до 2016 року. В період з 2016 по 2022 рік відбулося різке зростання (з 33 [31–35]% до 64 [62–66]%), після чого підтримка впродовж року значимо не змінилася. Хоча правомірною видається гіпотеза про те, що таке різке зростання зумовлене як змінами в методиці опитування (2016 рік — *face-to-face* (Ставлення, 2016), 2022 і 2023 роки — *CATI* (Сприйняття ЛГБТ, 2022; Сприйняття ЛГБТ, 2023)), так і змінами у генеральній популяції через початок масштабних бойових дій, втрату територій та міграцію населення, проте порівняння з аналогічними даними опитування Центру «Донбас-СоцПроект», виконаними у 2016 і 2021 роках тільки *face-to-face* (Касянчук та ін., 2022) (24 [20–28]% та 35 [31–39]% відповідно), доводить, що зростання почалося раніше, ніж масштабне військове вторгнення Російської Федерації в Україну. Порівняння з даними *National Democratic Institute* показує, що висока підтримка під час війни рівних прав для ЛГБТ не є випадковим результатом одного дослідження. Так само, порівняння даних 2011 (Зинченков та ін., 2011) та 2016 років (Ставлення, 2016) вказує на те, що ані зміна фірми-виконавиці польового етапу (TNS-Ukraine і КМІС відповідно), ані втрата частини територій після 2014 року і, отже, недоступність частини популяції для дослідження не позначилися на результатах (36 [34–38]% та 33 [31–35]% відповідно).

Відмінності даних різних опитувань, отриманих практично одночасно (на рисунку 2 це дані Центру «Наш світ» та *National Democratic Institute* — 64 [62–66]% і 54 [52–56]% відповідно на початку 2022 року та 67 [65–69]% і 65 [63–67]%

в середині 2023-го, в усіх випадках польовий етап реалізовував КМІС), показують, що справжній діапазон похибок є ширшим, ніж розраховані $\pm 2\%$. Таким чином, спостережуване на початку (між 2002 і 2007 роками) зменшення може бути суто позірним (згідно з даними КМІСу між 1991-м і 2006 роками не змінилася частка згодних із твердженням «Суспільство має ставитися до гомосексуалістів (*sic!* — М.К.), як до всіх інших людей»).

Дані для більш стабільної Естонії (не змінювалися ані територія, ані генеральна сукупність, ані методика, ані фірма-виконавиця польового етапу) демонструють (табл. 2) таку картину — суспільна підтримка права геїв і лесбійок на укладення одностатевого шлюбу з 2012-го по 2019 рік не змінювалася (34 [31–37]% і 38 [35–41]% відповідно), тоді як у період з 2019 по 2021 рік значимо зросла (від 38 [35–41]% до 47 [44–50]%), після чого зміни уповільнилися.

Отже, в обох країнах ми маємо справу із так званими сигмоїдальними кривими, коли період стабільно низької підтримки змінюється нетривалим періодом швидкого її зростання, який у подальшому сповільнюється чи припиняється, і знову підтримка залишається стабільною, але при тому високою.

Сімейство використовуваних у науці сигмоїдальних кривих є дуже широким, а відповідні рівняння відрізняються різною кількістю залучуваних до розрахунків величин (див., приміром, рівняння Бернуллі, Фергульста-Пірла та ін.). Доступні дані указують на чотири параметри, які є мінімально необхідними для моделі — тривалість періоду низької стабільної підтримки, швидкість змін у період інтенсивного зростання, рівень стабільно низької та стабільно високої підтримки. Принагідно зазначу, що рівень стабільно високої підтримки не може бути більшим від 100%. Таким чином, мінімальна математична модель змін описуватиметься рівнянням (1), а зміст його параметрів проілюстровано на рис. 1.

$$y = \alpha + \frac{\beta - \alpha}{1 + e^{\{k \cdot (\delta - t)\}}} \tag{1}$$

де y — значення досліджуваної величини (в контексті цієї статті — суспільної підтримки ЛГБТ) у певний момент часу t ; α і β — відповідно мінімальне та максимальне значення y ; k — швидкість змін у період швидкого зростання підтримки; δ — час від початку вимірювань до початку швидкого зростання підтримки.

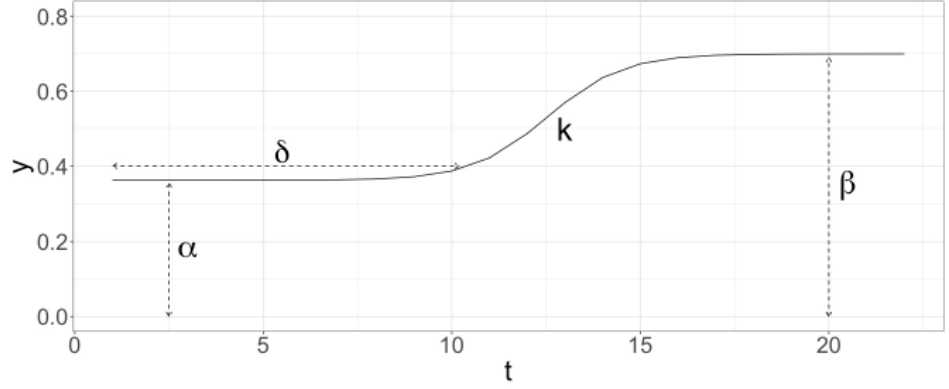

Рис. 1. Загальний вигляд модельної функції та зміст її параметрів

Результати розрахунків та їх обговорення

Статистичні пакети дають можливість знайти теоретичні параметри моделі за відомими емпіричними результатами опитувань (див. табл. 2). Для розрахунків та підготовки ілюстрацій (рис. 2, рис. 3) у цій публікації я використовував статистичний пакет R (R Core Team, 2020).

Із наведених рисунків можна побачити, що дані Естонії на відміну від даних України характеризують середній, нестаціонарний стан — 2015 рік, одразу після ухвалення Парламентом законодавчої основи для реєстрації цивільних партнерств, період (11 років) стабільно низької підтримки права на шлюб завершився (дані вхопили тільки останній його відтинок); далі аж до 2023 року тривала інтенсивна суспільна і політична дискусія, а підтримка рівних прав швидко збільшувалася; одразу після останнього опитування правляча коаліція трьох ліберальних партій змогла не тільки провести через Парламент прикладні акти до Закону про цивільне партнерство (без них цей інститут практично не функціював), а й змінити дефініцію шлюбу на ґендерно-нейтральну (це означає, що з 1 січня 2024 року шлюб можуть укласти двоє повнолітніх мешканців країни незалежно від їхньої статі). Проте оскільки суспільство як будь-яка складна система має певну інерцію, то до повної нормалізації інституту одностатевого шлюбу в суспільній свідомості ще потрібен деякий час, тому на рис. 3 не видно максимуму (66%), який згідно з моделлю буде досягнутий на початку 2030-х років.

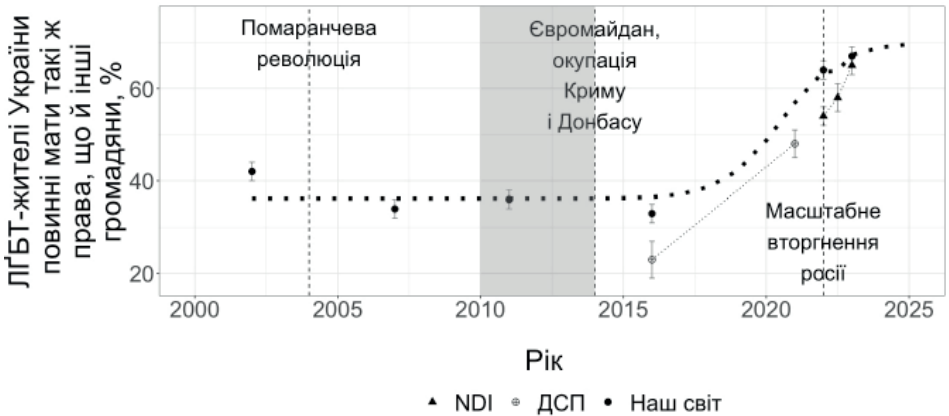

Рис. 2. Зміни в ставленні населення України щодо рівних прав для ЛГБТ відповідно до даних Центру «Наш світ», Центру «Донбас-СоцПроект» (ДСП) та Національного інституту демократії (NDI). Рисунок створено автором. На рисунку: вертикальні переривчасті лінії показують три ключові моменти новішої історії України; період інтенсивних соціальних протестів (Податковий Майдан, Мовний Майдан, заворушення через вбивство Оксани Макар та зґвалтування у Врадіївці та ін.) показано сірою заливкою. Крива відповідає розрахованій за рівнянням (1) моделі ($\alpha = 36\%$, $\beta = 70\%$, $\kappa = 4\%$ на рік, $\delta = 19$ років)

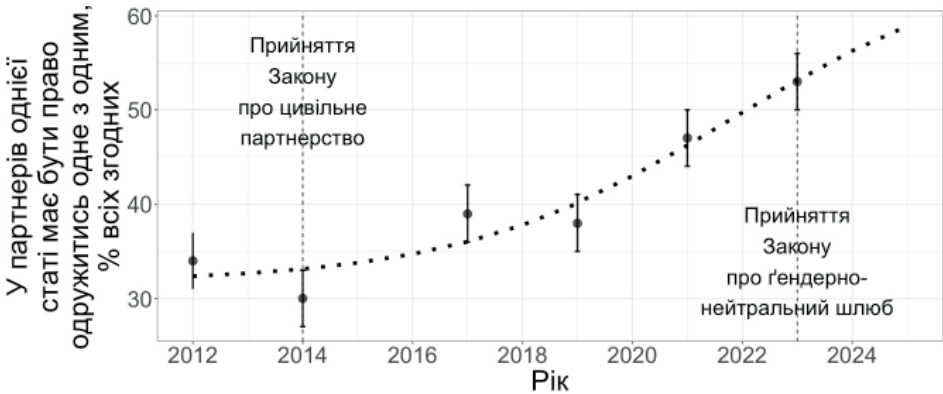

Рис. 3. Зміни в ставленні населення Естонії щодо права геїв і лесбійок укласти одностатевий шлюб відповідно до даних Естонського центру прав людини (точки і відповідні 95% ДІ). Рисунок створено автором. На рисунку: вертикальні переривчасті лінії показують моменти прийняття Парламентом Естонії Закону про реєстроване цивільне партнерство та про ґендерно-нейтральний шлюб. Крива відповідає розрахованій за рівнянням (1) моделі ($\alpha = 32\%$, $\beta = 66\%$, $\kappa = 4\%$ на рік, $\delta = 11$ років)

Дані щодо Естонії, які стосуються періоду до 2012 року, можна отримати з опитувань *European Social Survey*. Вони показують (рис. 4), що з 2004 року (момент вступу країни до Європейського Союзу) до 2014-го (ухвалення Парламентом Закону про реєстроване цивільне партнерство) ставлення населення країни до ЛГБТ незначно коливалося довкола середнього значення за шкалою, тоді як з 2014-го зміни на краще уявилися. Так, стабільний десятилітній період (2004–2014 роки) добре узгоджується з моделлю, яка постулює початковий

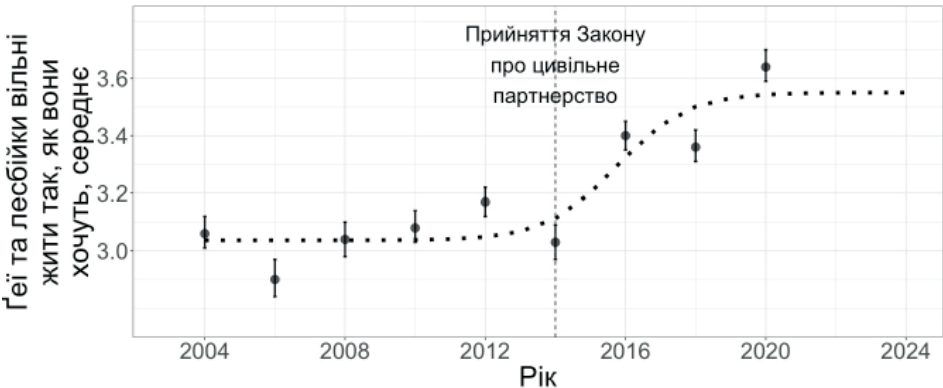

Рис. 4. Середні відповідей жителів Естонії в дослідженні *European Social Survey* на питання «Наскільки ви згодні з тим, що геї та лесбійки вільні жити так, як вони хочуть?» (шкала від 1 — повністю незгоден до 5 — повністю згоден). Рисунок створено автором на основі відкритих даних (ESS, 2004; ESS, 2006; ESS, 2008; ESS, 2010; ESS, 2014; ESS, 2016; ESS, 2020; ESS, 2013). На рисунку: крива візуалізує розраховану за рівнянням (1) модель ($\alpha = 3,04$, $\beta = 3,35$, $\kappa = 1$ пункт на рік, $\delta = 13$ років), а вертикальна переривчаста лінія показує момент прийняття Парламентом Естонії Закону про реєстроване цивільне партнерство

стабільний період, не зафіксований, на жаль, даними Естонського центру з прав людини.

У таблиці 3 наведено результати розрахунків для деяких інших запитань щодо ставлення естонського суспільства до ЛГБТ. Частина запитань з таблиці 1 не увійшла до таблиці 3 із двох причин: а) недостатня (менш як шість) для повноцінного моделювання кількості точкових замірів або нетривалий час, упродовж якого зроблено серію досліджень (тобто в суспільстві не встигли відбутися значимі зміни); б) розкид отриманих у дослідженнях різних років значень є або незначним, що також унеможливило побудову моделі, або таким, що не утворює криву, описувану рівнянням (1).

Таблиця 3

Розраховані параметри рівняння (1) для змін у часі відповідей на окремі запитання досліджень, проведених в Естонії (%)

Запитання	α	β	κ	δ
Наскільки ви згодні... (повністю згоден + радше згоден), опитування на замовлення Центру з прав людини (2012–2019)				
Гомосексуальність є прийнятною	37	57	12	9
У партнерів однієї статі (і лесбійок) має бути право одружитись одне з одним	32	66	4	11
Одностатеві партнери в шлюбі чи реєстрованому цивільному партнерстві повинні мати можливість усиновлювати дітей	25	48	15	9
У партнерів однієї статі має бути можливість своє спільне проживання офіційно зареєструвати на підставі закону про спільне проживання	43	65	19	9
Мене не тривожило б, якби я знав, що вчитель дитини є відкритим геєм або лесбійкою	40	59	18	9
Я б не почував себе некомфортно в компанії, де є гей / лесбійка	47	77	6	10
Я б щось купив у продавця, про якого знаю, що він є геєм або вона лесбійкою	66	80	17	9
Я б віддав свій голос за кандидата, незалежно від того, чи є він геєм або вона лесбійкою	45	64	21	9
Я б дозволив своїй дитині грати в домі друга/подруги, чиї батьки є гомосексуалами	32	63	5	10
Опитування ESS (2004–2020)				
Геї та лесбійки вільні жити так, як вони хочуть (шкала від 1 — повністю незгоден до 5 — повністю згоден)	3,04	3,55	1	13
Опитування Eurobarometer (2007–2019)				
Маю друзів або знайомих серед сексуальних меншин (геїв, лесбійок або бісексуальних людей)?	0	26	4	2

Разом із тим варіанти запитань, які містяться в таблиці 3, характеризують всі три компоненти ставлення до ЛГБТ. Так, когнітивний компонент відображають запитання «у партнерів однієї статі має бути право / можливість...», «геї та ле-

сбійки вільні жити так, як вони хочуть», афективний — запитання «гомосексуальність є прийнятною», «мене не тривожило б, якби я знав, що вчитель дитини є відкритим геєм або лесбійкою», «я б не почував себе некомфортно в компанії, де є гей / лесбійка», а поведінковий — «я б щось купив у продавця, про якого знаю, що він є геєм або вона лесбійкою», «я б віддав свій голос з кандидата, незалежно від того, чи є він геєм або вона лесбійкою», «я б дозволив своїй дитині грати в домі друга/подруги, чиї батьки є гомосексуалами».

З таблиці 3 видно, що початковий період низької стабільної підтримки ЛГБТ (δ) для більшості запитань у середньому становить 11 років, що є зіставним з періодом, який об'єднує одне покоління (приблизно 15 років згідно з (Jarasiunaite-Fedosejeva, 2022)), а між окремими компонентами ставлення (афективним, когнітивним і поведінковим) немає значущих відмінностей між параметрами моделей.

Українські дані охоплюють значно триваліший період (2002–2023, тобто 21 рік), тому вони дають можливість побачити не лише довгий початковий період (19 років), коли суттєвих змін не відбувалося, а й період дуже швидких змін (з 2016-го по 2022 рік), які вочевидь потім сповільнилися. Згідно з моделлю максимум суспільної підтримки рівних прав для ЛГБТ (70%) мав бути досягнутий наприкінці 2020-х років.

Однак інших українських даних, які б охоплювали тривалий період та мали б достатню для розрахунків моделей кількість досліджень, на жаль, немає, так само як немає даних, які б дали змогу побачити окремі компоненти ставлення.

Слід, утім, зазначити, що розроблені моделі мають, так само як будь-які інші моделі, обмеження, головним чином пов'язані з можливістю відкату назад. Якщо для Естонії як економічно і політично стабільної країни з високим рівнем життя населення такий відкат є малоімовірним (навіть у разі перемоги на чергових виборах правопопулістських партій, які декларують намір ввести законодавчі обмеження для ЛГБТ, інерційність суспільства не дасть змоги підтримці впасти дуже швидко), то для України, яка перебуває у стані війни, такий відкат можливий не тільки в разі втрати державності, а й у випадку перемоги, коли на стан громадської думки впливатимуть мешканці нині окупованих територій, які тривалий час перебували під впливом агресивної гомофобної пропаганди, а також нинішні біженці, які будуть змушені підіймати власні міста з руїни.

Питання про те, які саме чинники можуть впливати на зміну громадської думки, далеко виходить за межі пропонованої статті, однак слід зазначити, що таким чинником не може бути чисельність ЛГБТ сама по собі, адже, як показують регулярно виконувані в Україні оцінки чисельності гомо- та бісексуальних чоловіків, а також транс-людей (Касянчук та ін., 2023), вона є стабільною і, відтак, не є статистично пов'язаною зі спостережуваними змінами. Також, як видно з рисунку 2, таким чинником навряд чи є масштабні події, на кшталт тривалої нестабільності та заворушень, революцій, війн тощо.

Одним із можливих чинників може бути збільшення частки людей, котрі мають серед своїх знайомих відкритих ЛГБТ (так звана гіпотеза контакту), принаймні дані, зібрані на рисунку 5, цьому не суперечать — як видно, в Естонії за даними *Eurobarometer* поступово зростала відкритість ЛГБТ, причому зміни до

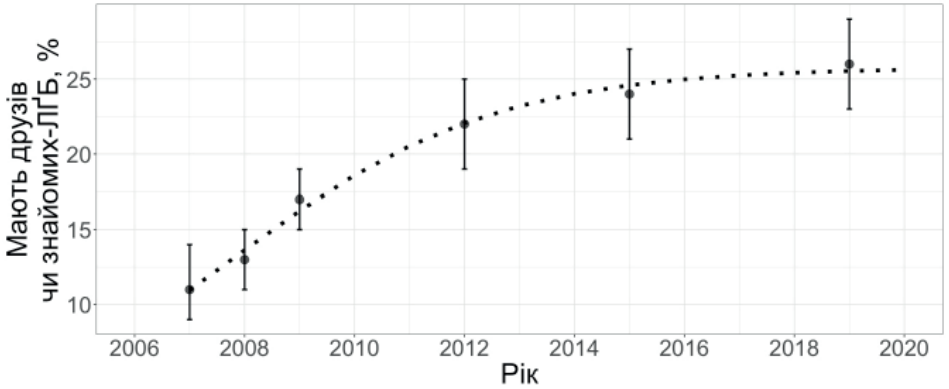

Рис. 5. Наявність друзів чи знайомих-ЛГБ за даними репрезентативних опитувань населення Естонії «Eurobarometer» (2007–2019 рр.). Рисунок створено автором за даними <https://europa.eu/eurobarometer/screen/home> <<https://europa.eu/eurobarometer/screen/home>>. На рисунку: крива візуалізує розраховану за рівнянням (1) модель ($\alpha = 0\%$, $\beta = 26\%$, $\kappa = 4\%$ на рік, $\delta = 2$ роки)

2012 року є значними. До 2012 року, згідно з рисунками 3 і 4, ще триває період стабільно низької підтримки ЛГБТ з боку суспільства, проте вже з 2013-го починається інший період, коли громадська думка швидко змінюється — гіпотетично можна стверджувати, що 2012 року в Естонії було досягнуто необхідного рівня знайомства звичайних людей з ЛГБТ-спільнотою.

Дані, наведені у монографії (Касянчук та ін., 2022), вказують на можливу роль інших чинників, серед яких є збільшення в суспільстві частки соціально активних громадян (себто готових захищати власні порушені права, зокрема через участь у політичних акціях, а також волонтерів).

Насамкінець слід зазначити, яку додаткову цінність має запропонована математична модель. По-перше, вона, як і будь-яка інша, вможливило передбачення принаймні на найближче майбутнє, яке може бути емпірично перевірене у наступних опитуваннях.

По-друге, вона дає змогу звести низку даних різних років до відносно невеликої кількості параметрів застосованого рівняння.

По-третє, оскільки саме рівняння не залежить від формулювання запитань, його можна застосовувати до різних досліджень не тільки всередині однієї країни, а й у різних країнах.

По-четверте, вона дає змогу поставити інші дослідницькі запитання. Наприклад:

Чим саме зумовлюється тривалість початкового періоду стабільно низької підтримки (δ)? (Найочевиднішою гіпотезою тут може бути вплив величини країни — чим більша популяція, тим інертнішою буде система, звісно, можуть бути й інші перевірювані гіпотези.)

Що саме визначає величину швидкості змін громадської думки в період швидкого зростання підтримки (κ)?

Або чим саме визначається максимально високий рівень підтримки (β)? тощо.

І, нарешті, по-п'яте, яка саме змістовна модель інтеракцій між індивідами чи групами може мати наслідком саме такий вигляд моделі математичної? Пріміром, у природничих науках відомо, що процес (2), яким можна зобразити найпримітивніший результат змін переконання однієї людини за прикладом іншої, дає власне сигмоїду, параметри якої визначаються частками A і B до початку взаємодії (в термінах досліджень громадської думки це будуть % у вибірці), а також швидкістю змін (себто наскільки швидко одна людина змінить свої погляди під впливом іншої людини).

$$A + B \leftrightarrow 2B \quad (2)$$

Оскільки було показано (Jarasiunaite-Fedosejeva, 2022), що погляди людей на ЛГБТ-проблематику хоч і змінюються з часом, проте це відбувається настільки повільно, що вможливорює виокремлення відмінностей між поколіннями, то одним із чинників, які варті досліджень, є кількісний вплив на суспільну підтримку ЛГБТ міжпоколінної динаміки.

Висновки

Вивчення стану громадської думки щодо ЛГБТ є новою для української академічної соціології проблематикою, чому стоїть на заваді як її стигматизованість, так і розрізненість наявних кількісних даних. Дані про динаміку цього процесу є ще менш доступними, адже різні наукові проекти або використовують непорівнювані формулювання запитань, або не надають достатньої кількості порівнюваних у часі даних. Водночас ця проблематика має не тільки прикладне значення як чинник розроблення політики протидії стигмі та дискримінації, але становить також теоретичний інтерес, позаяк засвідчує складні зміни в суспільстві, визначає чинники мікро- (зміна установок окремої людини) та макрорівня (вплив окремих спільнот, зміна поколінь, масштабні історичні процеси).

Ґрунтуючись на корпусі отриманих на цей час даних міжнародних і національних досліджень, проаналізовано зміни громадської думки щодо ЛГБТ у двох пострадянських країнах. Як в Естонії, так і в Україні початковий період стабільно низької підтримки прав ЛГБТ, який тривав від моменту відновлення Незалежності після радянської окупації до другої половини другої декади ХХІ століття, змінився періодом відносно нетривалого, але інтенсивного покращення ставлення суспільства до ЛГБТ-проблематики, а досягнута на початку 2020-х років висока підтримка знову стабілізувалася.

На підставі опублікованих даних репрезентативних національних опитувань населення Естонії та України різних років стосовно ставлення до ЛГБТ запропоновано апіорну математичну модель зміни громадської думки у двох країнах. Показано, що вона не суперечить іншим наявним дослідженням. Цінність запропонованої сигмоїдальної моделі полягає не тільки в можливостях екстраполяції на найближче майбутнє, а й у тому, що вона дає змогу кількісно досліджувати динаміку суспільних процесів на підставі розрізнених даних і має значний евристичний потенціал, що полягає у вивченні механізмів, які лежать

в основі нелінійних змін громадської думки з приводу гострих суспільних проблем, а також можливих відмінностей між суспільствами різних країн.

Обмеженість даних щодо ставлення громадськості двох країн до ЛГБТ (особливо це стосується України) на разі внеможливе формулювання емпірично обґрунтованих висновків стосовно чинників, які зумовлюють саме такий характер динаміки громадської думки, проте окремі дані дають підстави припустити, що зміна поколінь та зміни в суспільній репрезентації самих ЛГБТ відіграють значну роль. Водночас зіставлення динаміки змін із відомими масштабними суспільними процесами (революції, війни тощо) чи змінами законодавства (ухвалення більш ліберальних щодо ЛГБТ законів), вказує або на відсутність прямого зв'язку зі змінами ставлення до ЛГБТ, або на слабкі кореляції.

Джерела

Зинченков, А.А., Касянчук, М.Г., Кравчук, А.В., Маймулахин, А.Ю., Остапенко, А.И., & Шеремет, С.П. (2011). *Шаг вперёд, два назад: Положение ЛГБТ в Украине в 2010–2011 гг.* Київ: Центр «Наш світ».

Касянчук, М., Маліков, В., Рокицька, О., Трофименко, О., Шестаковський, О., & Шеремет, С. (2022). *Українське суспільство та ЛГБТ напередодні великої війни: Національне дослідження ставлення населення України до лесбійок, геїв, бісексуальних і трансгендерних людей.* Київ: ІС НАНУ, ЦСЕС, ЕГЗП-Україна, ГО «Асоціація ЛГБТ «ЛІГА», Донбас-СоцПроект.

Касянчук, М., Титар, І., Сальников, С., & Огороднік, С. (2023). *Оцінка чисельності чоловіків, які мають секс з чоловіками, та трансгендерних людей в Україні станом до початку великої війни (2021): Аналітичний звіт за результатами дослідження.* Київ: Центр громадського здоров'я МОЗ України.

Паніотто, В. (2014). Амосов і моделювання соціальних процесів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 199–205.

Повещенко, Г. & Чеховой, Ю. (2001). Математическая модель структурной эволюции общественных производительных сил. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 3, 41–59.

Привалов, Ю., Трофименко, О., Рокицька, О., & Касянчук, М. (2013). *Звіт за результатами дослідження: «Опитування громадської думки для визначення суспільного сприйняття ЛГБТ та шляхів його поліпшення».* Київ: Центр соціальних експертиз ІС НАН України.

Сприйняття ЛГБТ людей та їх прав в Україні: травень 2022 року: аналітичний звіт. (2022). Взято з: https://gay.org.ua/publications/AReport_NashSvit_May2022.pdf

Сприйняття ЛГБТ людей та їх прав в Україні: травень–червень 2023 року. Аналітичний звіт. (2023). Отримано з: <https://gay.org.ua/blog/2023/06/15/spryiniattia-lhbt-liudei-ta-ikh-prav-v-ukraini-traven-cherven-2023-roku-analitychnyi-zvit/>

Ставлення до людей гомосексуальної орієнтації: лютий 2016. (2016). Отримано з: <https://gay.org.ua/publications/soc-poll2016.pdf>

Шестаковський, О., Трофименко, О., Касянчук, М., & Вознесенський, М. (2016). *Післяреволюційна Україна: толерантність чи ухил вправо.* Київ: ЛГБТ-центр «Донбас-СоцПроект».

Annual Review of the Human Rights Situation of Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex People in Europe and Central Asia: 2022. (2022). Retrieved from: <https://www.ilga-europe.org/report/annual-review-2022/>

ESS Round 2: European Social Survey Round 2 Data. (2004). *Data file edition 3.6.* (2004). Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, Norway - Data Archive and Distributor of ESS Data for ESS ERIC. <https://doi.org/10.21338/NSD-ESS2-2004>

ESS Round 3: European Social Survey Round 3 Data. (2006). *Data file edition 3.7.* (2006). Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, Norway - Data Archive and Distributor of ESS Data for ESS ERIC. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.21338/NSD-ESS3-2006>

ESS Round 4: European Social Survey Round 4 Data. (2008). *Data file edition 4.5.* (2008). Sikt -

Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, Norway - Data Archive and Distributor of ESS Data for ESS ERIC. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.21338/NSD-ESS4-2008>

ESS Round 5: European Social Survey Round 5 Data (2010). Data file edition 3.4. (2010). Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, Norway - Data Archive and Distributor of ESS Data for ESS ERIC. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.21338/NSD-ESS5-2010>

ESS Round 7: European Social Survey Round 7 Data. (2014). Data file edition 2.2. (2014). Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, Norway - Data Archive and Distributor of ESS Data for ESS ERIC. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.21338/NSD-ESS7-2014>

ESS Round 8: European Social Survey Round 8 Data (2016). Data file edition 2.2. (2016). Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, Norway - Data Archive and Distributor of ESS Data for ESS ERIC. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.21338/NSD-ESS8-2016>

ESS Round 10: European Social Survey Round 10 Data (2020). Data file edition 3.1. (2020). Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, Norway - Data Archive and Distributor of ESS Data for ESS ERIC. <https://doi.org/https://dx.doi.org/10.21338/NSD-ESS10-2020>

ESS6-2012. (2013). <https://doi.org/10.21338/NSD-ESS6-2012>

ESS9-2018. (2020). <https://doi.org/10.21338/NSD-ESS9-2018>

Herek, G.M. & McLemore, K.A. (2019). Attitudes Toward Lesbians and Gay Men Scale. In: R. Milhausen, J.K. Sakaluk, T.D. Fisher, C.M. Davis, & W.L. Yarber (Eds.), *Handbook of sexuality-related measures*, 4th ed. (pp. 637-639). Routledge.

Herek, G.M. & McLemore, K.A. (2013). Sexual Prejudice. *Annual Review of Psychology*, 64(1), 309-333. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-113011-143826>

Jarasiunaite-Fedosejeva, G. (2022). Generational attitudes towards homosexuality across Europe: Why individual and country-related factors matter? *Global Journal of Sociology: Current Issues*, 12(1), 12-30. <https://doi.org/10.18844/gjs.v12i1.7354>

Kotter, L. (2002). *Sexual Orientation Discrimination in Lithuania, Latvia and Estonia*. Retrieved from: <https://www.lgl.lt/assets/Sexual-Orientation-Diskrimination-2002-ENG.pdf>

Lee, S.Y., Lei, B., & Mallick, B. (2020). Estimation of COVID-19 spread curves integrating global data and borrowing information. *PLOS ONE*, 15(7), e0236860. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0236860>

Manley, S.P. (2018). *Public Opinion regarding LGBT Policies: Determinants, Dynamics, and Consequences of Attitudes in the United States and Europe* [PhD]. The University of Texas at Dallas.

Nogel, I. (1991). Facts about Homosexuality in Soviet Russia and current Estonia. In *Sexual Minorities and Society: the Changing Attitudes toward Homosexuality in the 20th Century Europe* (pp. 115-121). Ajaloo Instituut.

Poushter, J., & Kent, N.O. (2020). *The Global Divide on Homosexuality Persists*. Retrieved from: https://www.pewresearch.org/global/wp-content/uploads/sites/2/2020/06/PG_2020.06.25_Global-Views-Homosexuality_FINAL.pdf

R Core Team. (2020). *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing. Retrieved from: <https://www.R-project.org/>

Rünne, E., Grünberg, L., Merusk, K., Pohl, R., & Oblikas, A. (2023). *LGBT (04/2023)*. Retrieved from: https://humanrights.ee/app/uploads/2023/05/2023-04-LGBT-aruanne_avaldamine.pdf

Sirbu, A., Loreto, V., Servedio, V.D.P., & Tria, F. (2017). Opinion dynamics: Models, extensions and external effects. In: *Understanding Complex Systems* (Issue 9783319256566). https://doi.org/10.1007/978-3-319-25658-0_17

Steffens, M.C. & Preuß, S. (2020). Measuring Attitudes Toward LGBT Individuals: Theoretical and Practical Considerations. In: *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.1176>

Отримано 09.10.2023

References

Annual Review of the Human Rights Situation of Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex People in Europe and Central Asia: 2022. (2022). Retrieved from: <https://www.ilga-europe.org/report/annual-review-2022/>

- Attitudes towards people of homosexual orientation: February 2016.* (2016). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://gay.org.ua/publications/soc-poll2016.pdf> [=Ставлення 2016]
- ESS Round 2: *European Social Survey Round 2 Data* (2004). *Data file edition 3.6.* (2004). Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, Norway - Data Archive and Distributor of ESS Data for ESS ERIC. <https://doi.org/10.21338/NSD-ESS2-2004>
- ESS Round 3: *European Social Survey Round 3 Data* (2006). *Data file edition 3.7.* (2006). Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, Norway - Data Archive and Distributor of ESS Data for ESS ERIC. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.21338/NSD-ESS3-2006>
- ESS Round 4: *European Social Survey Round 4 Data* (2008). *Data file edition 4.5.* (2008). Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, Norway - Data Archive and Distributor of ESS Data for ESS ERIC. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.21338/NSD-ESS4-2008>
- ESS Round 5: *European Social Survey Round 5 Data* (2010). *Data file edition 3.4.* (2010). Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, Norway - Data Archive and Distributor of ESS Data for ESS ERIC. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.21338/NSD-ESS5-2010>
- ESS Round 7: *European Social Survey Round 7 Data* (2014). *Data file edition 2.2.* (2014). Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, Norway - Data Archive and Distributor of ESS Data for ESS ERIC. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.21338/NSD-ESS7-2014>
- ESS Round 8: *European Social Survey Round 8 Data* (2016). *Data file edition 2.2.* (2016). Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, Norway - Data Archive and Distributor of ESS Data for ESS ERIC. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.21338/NSD-ESS8-2016>
- ESS Round 10: *European Social Survey Round 10 Data* (2020). *Data file edition 3.1.* (2020). Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, Norway - Data Archive and Distributor of ESS Data for ESS ERIC. <https://doi.org/https://dx.doi.org/10.21338/NSD-ESS10-2020>
- ESS6-2012. (2013). <https://doi.org/10.21338/NSD-ESS6-2012>
- ESS9-2018. (2020). <https://doi.org/10.21338/NSD-ESS9-2018>
- Herek, G. M. & McLemore, K.A. (2019). Attitudes Toward Lesbians and Gay Men Scale. In: R. Milhausen, J.K. Sakaluk, T.D. Fisher, C.M. Davis, & W.L. Yarber (Eds.), *Handbook of sexuality-related measures*, 4th ed. (pp. 637-639). Routledge.
- Herek, G.M. & McLemore, K.A. (2013). Sexual Prejudice. *Annual Review of Psychology*, 64(1), 309-333. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-113011-143826>
- Jarasiunaite-Fedosejeva, G. (2022). Generational attitudes towards homosexuality across Europe: Why individual and country-related factors matter? [In Ukrainian]. *Global Journal of Sociology: Current Issues*, 12(1), 12-30. <https://doi.org/10.18844/gjs.v12i1.7354>
- Kasianczuk, M., Malikov, V., Rokytska, O., Trofymenko, O., Shestakovskii, O., & Sheremet, S. (2022). *Ukrainian society and LGBT on the eye of the great war: National study of the attitude of the population of Ukraine towards lesbians, gays, bisexual and transgender people.* [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine, CSEP, EGHR-Ukraine, LGBT Association LIGA, Donbas-SocProject. [=Касянчук 2022]
- Kasianczuk, M., Titar, I., Salnikov, S., & Ohorodnik, S. (2023). *Population size estimation of men who have sex with men and transgender people in Ukraine as of the beginning of the great war (2021): Analytical report on the results of the study.* [In Ukrainian]. Kyiv: Public Health Center of MoH of Ukraine. [=Касянчук 2023]
- Kotter, L. (2002). *Sexual Orientation Discrimination in Lithuania, Latvia and Estonia.* Retrieved from: <https://www.lgl.lt/assets/Sexual-Orientation-Diskrimination-2002-ENG.pdf>
- Lee, S.Y., Lei, B., & Mallick, B. (2020). Estimation of COVID-19 spread curves integrating global data and borrowing information. *PLOS ONE*, 15(7), e0236860. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0236860>
- Manley, S.P. (2018). *Public Opinion regarding LGBT Policies: Determinants, Dynamics, and Consequences of Attitudes in the United States and Europe* [PhD]. The University of Texas at Dallas.
- Nogel, I. (1991). Facts about Homosexuality in Soviet Russia and current Estonia. In: *Sexual Minorities and Society: the Changing Attitudes toward Homosexuality in the 20th Century Europe* (pp. 115-121). Ajaloo Instituut.

- Paniotto, V. (2014). Amosov and modeling of social processes. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 199-205. [=Паніотто 2014]
- Poushter, J. & Kent, N. O. (2020). The Global Divide on Homosexuality Persists. Retrieved from: https://www.pewresearch.org/global/wp-content/uploads/sites/2/2020/06/PG_2020.06.25_Global-Views-Homosexuality_FINAL.pdf
- Poveshchenko, G., & Chekhovoy, Yu. (2001). Mathematical model of structural evolution of public productive forces. [In Russian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 41-59. [=Повещенко 2001]
- Privyalov, Yu., Trofymenko, O., Rokytskaya, O., & Kasianczuk, M. (2013). *Report on the results of the study "Public opinion survey to determine the public perception of LGBT people and ways to improve it"*. [In Ukrainian]. Kyiv: Center for Social Expertises of Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Привалов 2013]
- Perception of LGBT people and their rights in Ukraine: May 2022: analytical report*. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://gay.org.ua/publications/AReport_NashSvit_May2022.pdf [=Сприйняття 2022]
- Perception of LGBT people and their rights in Ukraine: May-June 2023. Analytical report*. (2023). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://gay.org.ua/blog/2023/06/15/spryiniattia-lhbt-liudei-ta-ikh-prav-v-ukraini-traven-cherven-2023-roku-analitychnyi-zvit/> [=Сприйняття 2023]
- R Core Team. (2020). *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing. Retrieved from: <https://www.R-project.org/>
- Rünne, E., Grünberg, L., Merusk, K., Pohl, R., & Oblikas, A. (2023). *LGBT (04/2023)*. Retrieved from: https://humanrights.ee/app/uploads/2023/05/2023-04-LGBT-aruanne_avaldamine.pdf
- Sirbu, A., Loreto, V., Servedio, V.D.P., & Tria, F. (2017). Opinion dynamics: Models, extensions and external effects. In: *Understanding Complex Systems* (Issue 9783319256566). https://doi.org/10.1007/978-3-319-25658-0_17
- Steffens, M.C. & Preuß, S. (2020). Measuring Attitudes Toward LGBT Individuals: Theoretical and Practical Considerations. In: *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.1176>
- Zinchenkov, A.A., Kasianczuk, M.H., Kravchuk, A.V., Maimulakhin, A.Yu., Ostapenko, O.I., & Sheremet, S.P. (2011). *One step forward, two steps back: The situation of LGBT people in Ukraine in 2010–2011*. [In Ukrainian]. Kyiv: Center «Nash svit». [=Зинченков 2011]
- Shestakovskiy, O., Trofymenko, O., Kasianczuk, M., & Voznesenskiy, M. (2016). *Post-revolutionary Ukraine: tolerance or leaning to the right*. [In Ukrainian]. Kyiv: LGBT-Center "Donbas-SocProject". [=Шестаковський 2016]

Received 09.10.2023

МАКСИМ КАСЯНЧУК

Нелінійні зміни громадської думки стосовно ЛГБТ в Естонії та Україні

Упродовж кількох останніх десятиліть становище лесбійок, геїв, бісексуальних і трансгендерних людей (ЛГБТ) суттєво покращилося, а ставлення до цих упосліджених соціальних груп стало більш сприятливим, проте дискримінація ЛГБТ, мова ворожнечі та злочини на ґрунті ненависті залишаються поширеними. Ґрунтуючись на корпусі отриманих упродовж 1991–2023 років даних повторюваних репрезентативних міжнародних і національних досліджень, проаналізовано зміни громадської думки щодо ЛГБТ у двох пострадянських країнах. Показано, що попри численні відмінності естонського та українського суспільства, різне законодавче поле та інші чинники, динаміка ставлення до ЛГБТ-проблематики в обох країнах має чимало спільних рис (початковий період стабільно низької суспільної підтримки ЛГБТ змінюється швидким її зростанням, що, своєю чергою, переходить у період стабільно високої підтримки), а процес змін громадської думки в часі може бути описаний логістичним рівнянням. Описаний

у статті характер змін громадської думки є властивим більшості розглянутих даних, а тривалість початкового періоду стабільно низької підтримки (у середньому 11 років для Естонії та близько 20 років для України) є зіставною з періодом, що розділяє два покоління. Застосована математична модель дає підстави прогнозувати, що максимум суспільної підтримки ЛГБТ може бути досягнутий в Естонії наприкінці 2020-х років, а в Україні — на початку 2030-х. На жаль, суспільна стигматизація ЛГБТ-проблематики суттєво обмежує доступність даних, які можуть стати підґрунтям для аналізу. У статті обговорено деякі можливі чинники змін суспільної підтримки ЛГБТ-проблематики (чисельність та відкритість ЛГБТ, нестабільність у відповідних суспільствах / державах тощо), а також окреслено евристичну цінність запропонованої моделі та напрями подальших розробок.

Ключові слова: ЛГБТ, громадська думка, динаміка змін, Естонія, Україна

MAKSYM KASIANCZUK

Non-linear changes in public opinion on LGBT in Estonia and Ukraine

Over the past few decades, the situation of lesbian, gay, bisexual and transgender (LGBT) people has improved significantly and attitudes towards these vulnerable social groups have become more favorable, but discrimination, hate speech and hate crimes based on sexual orientation and gender identity remain widespread. Based on the corpus of data obtained during 1991–2023 from series of representative international and national studies, changes in public opinion about LGBT people in two post-Soviet countries were analyzed. It is shown that despite the numerous differences between Estonian and Ukrainian societies, different legislative fields and other factors, the dynamics of attitudes towards LGBT issues in both countries have many common features (namely, the initial period of stable low public support for LGBT is replaced by its rapid growth, which, in turn, passes into a period of stable high support), and the process of changes in public opinion over time can be described by a logistic equation. The nature of changes in public opinion described in the article is applied to most of the considered data, and the duration of the initial period of stable-low support (on average, 11 years for Estonia and about 20 years for Ukraine) is comparable to the period separating two generations. The applied mathematical model gives grounds for predicting that the maximum of public support for LGBT may be reached in Estonia at the end of the 2020s, and in Ukraine at the beginning of the 2030s. Unfortunately, social stigmatization of LGBT issues significantly limits the availability of data that can become basis of the analysis. The article discusses some possible factors of changes in public support for LGBT issues (the number and openness of LGBT people, instability in the respective societies / states, etc.), and outlines the heuristic value of the proposed model and directions for further development.

Keywords: LGBT, public opinion, dynamics of changes, Estonia, Ukraine

ЮРІЙ ПРИВАЛОВ,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціальних експертиз Інституту соціології Національної академії наук України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

YURI PRYVALOV,

PhD, Senior Research Fellow at the Department of Social Expertise, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

csep@csep.kiev.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0935-5265>

Життєві цінності¹

«Життєві цінності» як предмет філософської та соціологічної рефлексії в історії цих наук здобувалися різних тлумачень та підходів. Однак емоційна забарвленість сьогоденних поглядів на цей предмет засвідчує, як зауважив би класик, кризу самого жанру. Криза жанру, якщо розглядати це визначення у системі науки, є ніщо інше, як криза методологічних настановлень щодо предмета дослідження. В нашому випадку то є криза класичної методологічної наукової парадигми — рефлексійної. Парадоксність і якийсь «таємний сенс» ситуації полягає в тому, що сам предмет наукового дослідження виник і вможливився як предмет лише по набутті рефлексійного методологічного настановлення класичного, завершеного вигляду.

За часом, як на європейську наукову культуру, цей факт можна віднести приблизно до межі XVIII–XIX століть. Під цей момент, на думку дослідників, стався фундаментальний поділ буття: до первинних (сутнісних) та вторинних (речевих) атрибутів додається третій стан — поціновувальний. Іншими словами, виникає «значущість-для-індивіда» різних шарів буття, що надає можливості увести «ціннісний шар» до онтологічної структури світу. (Тут ми не претендуємо на однозначну часову інтерпретацію факту. Позаяк, наприклад, за менш жорстких історичних передумов можна говорити про виникнення в культурі «третього шару» вже з моменту задомінування християнства в Європі. З достатньою часткою впевненості тут можна стверджувати лишень те, що виокремленість цього шару як предмета наукової рефлексії сталася по випрацюванні належних філософських та загальнонаукових процедур і понять.) Але запровадження «поціновувального шару буття» до предметової ділянки науки від

¹ Публікація присвячена пам'яті професора Юрія Саєнка.

самого початку спричинило неподоланні методологічні труднощі. Полягали вони в тім, що за предмет наукового розгляду на цей випадок правила ситуація «значущості» буття для суб'єкта (момент, що засадничо не надається до логічного аналізу через свою ситуативність та абсолютно особистісний зміст).

Саме з цим «моментом» і пов'язана методологічна криза. Для з'ясування «парадоксовості» зазначимо, що на індивідуальному рівні механізм рефлексії — самосвідомість — є настільки необхідним, що видається абсурдною заява про його кризу як методу. Однак йдеться про одну із складових рефлексії — предмет її відношення, який у випадку із суб'єктивною значущістю (цінністю) втрачає соціально-культурне підґрунтя, тобто «зовні виражену», верифіковану та вимірювану наукову форму.

Здавалося б, що для соціології всі оці метафізичні витлумачення «методу» не є суттєвими, позаяк її предмет відпочатково й завбачувався як пересічно-статистичний коефіцієнт значущості будь-якої події у світі (чи їхньої сукупності) для індивіда. Але «таємний сенс» ситуації полягає в особливій якості всезагальної перетвореної форми духовності рефлексії, яку образно можна було б визначити як ефект «троянського коня». «Розв'язуючи» проблему впровадження кількісно невизначеного предмета як предмета науки, загальнонаукове методологічне настановлення саму соціологію як науку ставило перед нерозв'язаною проблемою: абсолютно специфічний предмет науки може виникнути лише на абсолютно специфічному підґрунті. Однак наука і як феномен (на онтологічному рівні), і як ноумен (на рівні соціальному), будучи соціальним інститутом (спосеред інших), має спільне підґрунтя та спільну природу, тобто є однозначно визначеною, за умови її існування у статусі науки, у будь-якій культурі. Звідси — висліди наукового спостереження за кожним, навіть «найказковішим», предметом матимуть наукові характеристики, до яких, розуміючи всю умовність таких класифікацій, ми залічуємо: «зовнішню», просторово-часову спостережуваність; тотожність собі у просторово-часовім континуумі спостереження; сенсову інваріантність мови вимірювання (опису) як стосовно систем, так і стосовно процесів перетворення.

Спробуємо коли й не подолати, то певною мірою пом'якшити гострину вище позначеного міфологічного сюжету для соціології цінностей. Досить побіжного ретроспективного погляду на аксіологічні теорії, аби переконатися, що їхній змістовий план рухається за контуром старої античної дилеми поміж Богом і Світом, де людина є лише копія, проекція гри космічних первнів. Логіка цього руху, як і в інших випадках, призводить до того, що зміст теорії аксіології стає предметом наукового розгляду; над реальною мовою реальних цінностей вибудовується метамова; цінність більше не є визначним духовним зусиллям, а завдається через набір певних теорій, що описують механізм функціонування (М. Вебер); і врешті-решт сама цінність починає поставати як методологічний інструмент аналізу буття (соціального, зокрема).

Змістова нез'ясненість «значущісного шару» (труднощі, пов'язані із цим на методологічному рівні, можуть перетворюватися і перетворюються через плюралізм як самих цінностей, так і способів їх аналізу (Дильтей, Парсонс). Можливо, це й так, але логіка реальних (а не теоретичних) подій вказує на тен-

денцію звуження кількісних параметрів ціннісного шару буття до кількох фундаментальних сенсових настановлень, значущих принаймні для більшості соціальних систем нетрадиційного типу. Коректніше, отож, було б говорити про коливання певного набору цінностей довкола значущого «ядра» на достатньо тривалих часових інтервалах. Процеси, що перебігають у самому «ядрі», під сьогодні ще мало вивчені й можуть стати темою спеціального дослідження. Але простежується (і то достатньо виразно) от що. По-перше, зміст значущого «ядра» на рівні, який фіксується у понятті «цінність», набуває перетвореної форми (за Мамардашвілі), і будь-яка цінність у культурі має певну символічну природу. Звідси — «віяло» культурних цінностей є, образно кажучи, не більш як цивілізований «опакунок», і дія на значуще ядро через цінність як її перетворену форму може бути різною й непередбачуваною і найчастіше до самого ядра може взагалі не доходити. По-друге, у стані криз (екологічної, соціально-політичної, економічної тощо) «радіус» ядра звужується до найпростіших онтологічно значущих сенсів. (Загальна кількість їх, одначе, ніколи не дорівнює нулеві.) У структурі особистості різноманітність культурних ціннісних зорієнтовань звужується до «найпростіших», зменшуючи не лише їхню «номенклатуру», а й кількість можливих комбінацій.

Наш підхід у розгляді життєвих цінностей ґрунтується на останній заувазі. Не аналізуючи всіх причин постання цього підходу, зазначимо лише дві, на нашу думку, істотні. Одна з них є принциповою для етносів, що утворювали колишній Союз, і може бути розглянута як катастрофічне буття. Друга причина закорінена у глобальних процесах, які останнім часом набувають, за опінією низки авторів, катастрофічного характеру (енергетика, екологія...). І в тому, і в тому випадку йдеться, власне, про саме існування людини, що у площині нашої розмови може розглядатися в термінах «виживання».

Візьмемо за вихідне, що виживання під сьогоднішню пору є одним з онтологічно значущих настановлень, і спробуємо простежити процес пошуку кількісних показників, корельованих (певною мірою та за припустимих похибок) із ділянкою онтологічно значущих сенсів, ядром цінностей індивіда.

За вихідний пункт нашого дослідження візьмемо індивідуальне переживання. Індивід чуттєво переживає світ. Одначе ми уводимо умовину, за якої світ переживається — це настановлення «виживання» і, отже, вже у вихідному пункті переживання світу є неадекватним реально заіснуваному за змістом. На кожний момент переживання відпочатково «додано» якість «захищеності» або «незахищеності» індивіда. Трохи прояснімо цей термін. Захищеність — не є онтологічною характеристикою світу. То є стан переживання світу суб'єктом за умовин виживання суб'єкта переживання. Світ у цьому разі може перебувати у будь-якому зі своїх станів, тобто бути невизначеним, але стан суб'єкта є обмеженим відпочатково, і його переживання, внаслідок цього, мають особистісний характер, що і фіксується поняттям «захищеність». Іншими словами, світ назавжди «байдужий» до себе, позаяк не має просторово-часової «фігури», тоді як будь-яке із його локальних, індивідуальних утворень передбачає як фундаментальну свою просторово-часову вираженість, тобто «обмеженість». Остання, на нашу думку, і є онтологічним підмурком емоційного, особистісного ставлення

до світу. Від самого початку оцей особистісний коефіцієнт переживання структуриє всю сукупність переживання на певний момент по осі між пунктами: (а) переживання себе у світі як захищеного і (б) переживання себе у світі як незахищеного. Стан (а) ми розглядаємо як тотожний поняттю «цінність» за сенсом. Однак чергування переживань, їхній порядок укорінений як в індивіді, так і у світі. Ця укоріненість зумовлена тим, що на фундаментальнім рівні світ є упорядкованим, структурним. Ми умовно приймаємо тривірневу структуру світу: а) речевий рівень, де світ фіксується як такий, що складається з окремих частин, які є зовні вираженими й надаються до спостереження та вимірювання «цілком і без решти»; б) соціальний рівень, де світ постає як система взаємодій та відносин (стосунків), що підлягає фіксації у плані виникнення якості «кооперативності», або «цілого»; в) духовний рівень: світ виявляє себе сам як єдине ціле із власною метою; прості відносини тут поступаються місцем рефлексійним, що й засвідчує виникнення цілості. Зрозуміло, що захищеність індивіда «зав'язана» на фундаментальну структуру світу. Понад те, захищеність індивіда залежить від сенсу кожної із фундаментальних структур. Отож, захищеність може бути розглянута як міра адекватності життєвих настановлень індивіда щодо фундаментальних структур. Спробуймо зафіксувати сенси фундаментальних структур, якщо за основу взяти самоцінність та абсолютність переживання індивіда; іншими словами — його життя. Світ переживається за умовини, що живе індивід і живе світ.

У такому разі для світу загалом його сенс є його засада, тобто те, на чому він є ґрунтований. На нашу думку, сенс за цієї ситуації може бути виявлений у диалектиці «життя — не-життя».

Структурованість сенсів відбувається відповідно до структур світу, що їх розглянуто вище, і становить таку систему:

а) речевий рівень: сенсовий стрижень будь-кого на цім рівні фіксується у понятті «існувати»;

б) соціальний рівень: сенсовою домінантою тут є формальна рівність існування будь-кого стосовно будь-кого іншого, — або свобода, проста, але необхідна умова функціонування цілого;

в) духовний рівень: існування на цім рівні означене не як просто вільне, але цілісне, або як стан «бути-в-цілому».

Таким чином зафіксуємо сенсову структуру світу, беручи до уваги та постійно враховуючи, що це є не різні сенси, але структура сенсу світу, сенсова структура «життя — не-життя»: існування, свобода, цілісність. На індивідуальнім рівні така, сенсова організація виявляє себе у скерованості та кодифікації його відповідно до означених рівнів:

а) на речевому рівні механізм захищеності скерований всередину предмета або організму; ціннісне — це все те, що підтримує функціонування мене як ось такого; існувати означає перебувати у просторово-часовій тождасності. Захищеність тут розглядається як механіка природної ідентифікації, що є вищою цінністю цього рівня;

б) на кооперативному (соціальному) рівні цінність будь-кого як «предмет» його власної діяльності перебуває поза його «природною оболонкою», його

мета, засада його існування — формальна рівність частини цілому. Захищеність тут трансформується у механізм культурної ідентифікації за вектором: традиція — норма — право (наразі ці терміни витлумачувано радше як соціаль-но-практичні, а не юридичні);

в) на духовному рівні життєва цінність індивіда як його захищеність тотожна «захищеності» світу як цілості. Світ є самоціннісний, а точніше, абсолютною цінністю є «Я-у-світі» — цілісність. За механізм ідентифікації тут, на нашу думку, править такий «орган» душі, як совість.

Отже, механіка захищеності може бути розглянута як механізм ідентифікації індивіда із базовими сенсами структури світу. Сама процедура ідентифікації, одного разу здійснена, набуває загальнозначущого характеру та вигляду символу. Звідси: ідентифікація на різних рівнях та у різних базових структурах може розглядатися через сукупність символів. Значущість символу і може бути виражена величиною, бо сам символ є сталість — пропорція ідентифікації. Символ є константа ідентифікації, позаяк незалежно від його кількісних параметрів (більше чи менше значущих) ідентифікація індивіда із базовими сенсами відбувається постійно й упродовж усього життя. Символ заступає собою процес ідентифікації і термін «цінність» означає тут лише кількісні (а точніше, логічні) параметри — кількість часу, витраченого індивідом на ідентифікацію із сенсами базових структур. Потрібно зауважити, що час тут — константа, бо йдеться не про астрономічний час, а про кількість індивідуальних зусиль, витрачених на той чи інший сенс. Кількість ця зостається для індивіда незмінною пропорцією, за допомоги чого він проникає до онтологічно значущого сенсу.

Який же прагматичний, а не метафізичний сенс усіх оцих розмірковувань для соціології цінностей. Наші міркування стосовно цього можна звести до таких тез, розгорнений виклад яких може бути змістом наступної праці. На підставі викладеного вище:

1. Ми пропонуємо ймовірнісний підхід у визначенні поняття «життєва цінність», що виражається фіксацією «цінності» як символу ідентифікації — «перетвореної фігури» онтологічно значущого ядра людської духовності.

2. Кількісні параметри символу ідентифікації — підґрунтя інструментарію соціології цінностей. Момент принциповий та принципово суперечливий через кількісну неоднозначність суб'єкта значень можуть бути розглянуті у двох варіантах:

а) «локус» (за Мамардашвілі) духовного життя — відносно тривке утворення, фіксоване досить невиразним поняттям «час духовного зусилля». Термін «темпоральність» тут є двосенсовим, позаяк (як зазначено вище) то не є тривалість, а є духовна константа, у внутрішнім просторі якої «триває» життєва цінність. Час її існування є тотожним часові її утворення: незмінюваний духовний еталон, щодо якого постійно витрачаються величезні життєві та духовні сили індивіда;

б) просторово-часовий фокус символу:

— вимірність символу, різні способи знаходження цінності;

— часова локалізація символу, різні способи вимірювання «сили» цінності; частота розподілу символу на життєвій осі, різність кінцевих та вихідних життєвих настановлень і т. ін.

3. Зі співвідношення символу та онтологічно значущого ядра за ймовірнісного способу їхнього зв'язку можливі принаймні три апріорowo встановлювані закономірності:

а) чим значущішим є символ, тим менша онтологічна та практична ймовірність його реалізації;

б) за будь-якої катастрофи (що передбачає знак «мінус») кількість символів не дорівнює нулеві;

в) зникнення перетвореної форми (символу) або межовий випадок уможливаються за спрощення значущого ядра до дихотомічної домінанти, наприклад, «життя — смерть».

Отримано/received 29.05.2023

ЮРІЙ ПРИВАЛОВ

Життєві цінності

У пропонованій статті зроблено спробу ймовірнісного підходу до розгляду поняття «життєві цінності», що знайшло відображення у розумінні «цінності» як механізму ідентифікації індивіда із базовою структурою світу.

«Цінність» фіксується автором як символ ідентифікації — «перетворена фігура» онтологічно значущого ядра людської духовності.

Символічна природа ідентифікації, на думку автора, з одного боку, вказує на спільне (з усіма духовно значущими утвореннями) для «цінності» культурне підґрунтя, яке, з іншого боку, дає змогу застосовувати соціологічні методи до спостереження та опису даного феномену.

Ключові слова: ідентифікація, поціновування, цінність, значущість, цілісність, свобода

YURII PRYVALOV

Life values

The proposed article attempts to consider the concept of «life values» using a probabilistic approach, which finds its reflection in understanding of «value» as a mechanism for identifying an individual with the basic structure of the world.

The author defines «value» as a symbol of identification, a «transformed figure» of ontologically significant core of human spirituality.

According to the author, the symbolic nature of identification, on one hand, indicates a common cultural foundation (shared with all spiritually significant formations) for «value,» and on the other hand, allows for the application of sociological methods to observe and describe this phenomenon.

Keywords: identification, assessment, value, significance, integrity, freedom

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

РЕФЕРАТИВНИЙ ОГЛЯД ВИДАНЬ

ОЛЬГА ІВАЩЕНКО,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12); доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (03127, Київ, просп. Академіка Глушкова, 4Д)

OLHA IVASHCHENKO,

Candidate of Sciences in Philosophy, Senior Research Fellow at the Department of Social Structures, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021); Associate Professor at the Department of Social Structures and Social Relations, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4D Academician Hlushkov Ave., Kyiv, 03127)

olgivash@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7070-2134>

Про війну та суспільство у науковій періодиці України за умов повномасштабного вторгнення рф в Україну (2022–2023)

2022 рік ввійшов в історію України як перший рік воєнного стану після повномасштабного вторгнення, рік суспільного випробування на стійкість у тривалій боротьбі за Незалежність. Як відобразився цей рік і події воєнного стану в суспільно-політичній думці, які аспекти набули вагомості та розвинулися наступного 2023 року, як тематично формувалися числа наукових журналів, — усе це потребує окремого викладу не лише як інтелектуальної рефлексії в рамках суспільствознавства у критичний момент історії, а й як документального віддзеркалення стану українського суспільства у часи екзистенційної кризи. Не всі редакції змогли впоратися з викликом, щоб вчасно зреагувати на події воєнного стану, проте більшість провідних видань стоїчно продовжили свою видавничу діяльність, тим самим згуртовуючи наукову спільноту в доведенні свого бачення та розуміння воєнної теми до ширших професійних кіл та небайдужої громадськості. Звісно, час наукових інтерпретацій ще попереду, позаяк воєнний стан пролонговується, але певні суспільні зміни та навіть їхня динаміка вже

Цитування: Іващенко, О. (2023). Про війну та суспільство у науковій періодиці України за умов повномасштабного вторгнення рф в Україну (2022–2023). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 134–155, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.134>.

відстежуються з огляду на актуалізацію зусиллями наукових та дослідницьких інституцій та організацій, що відображається в поточних числах наукових видань.

* * *

Першим поміж суспільствознавців відреагувало на воєнну тему фахове видання *Український соціум* публікацією О. Балакіревої та Д. Дмитрука «Війна в Україні: сприйняття населенням та її вплив на якість життя» на базі результатів загальнонаціонального соціологічного онлайн-опитування методом CAWI дорослого населення України, проведеного ГО «Центр “Соціальний моніторинг”» у співпраці з ГО «Інститут когнітивного моделювання» та агенцією «Перша рейтингова система». Вибіркова сукупність репрезентативна за основними соціально-демографічними показниками населення і дорівнює 2000 респондентів у 24 областях України, крім непідконтрольних територій. Опитування проводили 4–6 березня 2022 року. Це була остання публікація соціолога Ольги Балакіревої, добре відомої в країні та за її межами своєю дослідницькою невтомною діяльністю. Професійний досвід її та навіть важка хвороба не дали часу на перерву, і термінове опитування за новим інструментарієм було здійснено і перші матеріали були опубліковані в № 1 за 2022 рік (Балакірева, Дмитрук, 2022). В означеному дослідженні вперше вивчалися питання внутрішньої та зовнішньої міграції, психологічні резерви населення та його відчуття підтримки і сприйняття перспектив перемоги. Отже, станом на самий початок березня 2022 року 49% опитаних проживали там, де й до війни, змінили місце проживання в межах області 28,9%, переїхали до іншої області 11,5%, за кордон — 2,8%. Готові були терпіти заради майбутнього миру на умовах України «скільки необхідно» 43,6% опитаних, а місяць і більше — до 10%. Відчували захист з боку ЗСУ понад 70%, підтримку родичів і друзів — понад 40%, 37% з боку ТРО і до 20% — з боку волонтерів. Абсолютна більшість опитаних (80%) повідомили, що вірять у Перемогу, стільки ж надавали певну допомогу ЗСУ, ТРО та волонтерам, найменше таких виявилось серед громадян України, котрі проживають за кордоном (49%). Через тиждень після початку бойових дій кардинально змінилося ставлення до Президента України В. Зеленського: від 27,2% у грудні 2021 року на початок березня 2022-го довіра зросла до 75%. Розподіл відповідей за статтю, віком та типом поселення не виявив статистично значимих відмінностей (doi.org/10.15407/socium2022/01/116).

У наступних числах *Український соціум* продовжив рухатися за вектором пріоритету воєнної тематики, намагаючись всебічно відображати суспільні проблеми в контексті воєнного стану, не збавляючи інтересу й у 2023 році. З початком військових дій серед соціологів найбільша увага приділялася проблемі зовнішньої міграції, масштабам та структурі, а от феноменології переміщення осіб присвячена лише стаття І. Руценка «Великий вихід українського народу (феномен переміщених осіб 2022 року)» в № 2 за 2022 рік (Руценко, 2022). Починаючи з історичного досвіду вивчення displaced persons (DP), автор подає свою візію вимушеного міграційного процесу в Україні 2022 року, сутнісно

виокремлюючи п'ять хвиль біженців війни, починаючи від першої 24.02.2022 до четвертої хвилі останньої надії та п'ятої — як післякупаційного повернення на підконтрольну Україні територію. Важливим дослідницьким здобутком автора-харків'янина є структурний аналіз тієї частини цивільного населення, яка залишалася «до останнього» і потім по-різному переселялася або поближче, або подаль. Питоною рисою «великого виходу» українців було те, що він здійснювався в інформаційну епоху, де найкраще спрацював соціальний капітал, завдяки чому було уникнуто непоправного для України хаосу та руйнації об'єднаної Європи, що на них розраховував ворог. Автор наголошує історичну виправданість такого «великого виходу» не лише у плані зменшення воєнних жертв, а й для покращення гуманітарної ситуації у кризових зонах, уможливлення ефективного управління забезпеченням населення на підконтрольних уряду України територіях. Рекомендації щодо передбачення форс-мажорних ситуацій, побудови комп'ютерної моделі такого роду «виходу» у термінах цивільної безпеки, вочевидь, потрібно брати до уваги на майбутнє як урядовцям, так і науковцям, зважаючи на неспростовний чинник «поганої географії» (doi.org/10/15407/socium2022/02/155).

* * *

Справді, міграційна тема стосовно визначення розмірів зовнішньої міграції українців після 24.02.2022 постійно перебуває у фокусі демографів і соціологів, майже регулярно надаючи нові дослідницькі дані вже в порівняльному вимірі. Проте першою вагомою тематичною публікацією була стаття провідних спеціалістів Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Е. Лібанової, О. Позняка та О. Цимбала «Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії російської федерації» в журналі *Демографія та соціальна економіка* (2022, № 2). Стаття присвячена оцінюванню масштабів та наслідків вимушених зовнішніх та внутрішньодержавних міграцій унаслідок активної фази російсько-української війни, зважаючи на необхідність наукового осмислення міграційних тенденцій, сформованих після 24 лютого 2022 року, і відсутність аналітичних досліджень з проблематики міграцій населення в цей період. Окрім реальних на той час і прогнозованих оцінок розмірів вимушеної міграції визначалися їхні соціально-економічні наслідки та рекомендації щодо їх регулювання. Було встановлено, що активний виїзд населення з України спостерігався в перші тижні відкритої фази війни, після чого кількість вибулих уповільнилася. За оцінками ІДСД імені М.В. Птухи НАН України, які спираються на дані Держприкордонслужби, кількість утікачів від війни з України становила на кінець березня 3,1–3,2 млн осіб, однак наголошувалася ризик значного збільшення їх. Зазначалося, що можливі обсяги необоротних міграційних втрат залежно від дії військових та економічних чинників становитимуть від 600–700 тис. до 5,0–5,5 млн осіб, що й дістало підтвердження з часом. Валідація інформації здійснених оцінювань стане можливою лише після проведення повноцінного перепису населення України (Лібанова та ін., 2022) (doi.org/10/15407/dse2022.02.037).

Темі біженців та внутрішньо-переміщених осіб в Україні присвячено статтю харківських соціологів М. Бірюкової, І. Руценка, Н. Ляшенко та С. Григорєвої «Біженці і внутрішньо-переміщені особи російсько-української війни. Соціальні характеристики й практики» у науково-теоретичному альманасі *Грані*, в № 6 за 2022 рік (Бірюкова та ін., 2022). Автори також вдалися до аналітичного опису соціальних характеристик і практик, що їх здійснювали біженці та внутрішньо переміщені особи від початку російсько-української війни 2022 р. Висновки зроблено на підставі результатів соціологічного дослідження, яке проводилося у червні — липні 2022 року науковцями кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». За даними Інтернет-опитування ($N = 1170$ осіб) схарактеризовано біженців і ВПО як стійку соціальну групу й надано оцінку впливу соціального капіталу на вибудовування стратегій і тактик при прийнятті рішення про переміщення, визначення мотивів стримування від'їзду. До консолідувального чинника, що згуртував опитаних у стійку соціальну групу, було віднесено готовність респондентів ідентифікувати себе як українців, майже з однаковими реакціями на події, що пов'язані з початком військової агресії РФ, та схожими соціальними практиками при розв'язанні проблем евакуації незалежно від регіону проживання, віку, освіти та матеріального становища. Встановлено, що більшість опитаних є представниками середнього класу, які мають родину та дітей, із вищою освітою, котрі зайняті в різних галузях із перевагою освітян і науковців. Представники ІТ-сфери та сфери послуг, а також самозайняті та власники бізнесу з високим рівнем економічного капіталу (власне житло, автомобіль, купівельна спроможність). Головним мотивом до термінової евакуації була тривога за життя дітей, онуків, близьких і власне життя. Зафіксовано чотири хвили евакуації. Напередодні військової агресії евакуювалися приблизно 3% опитаних, у перший день і впродовж першого тижня військової агресії кількість зросла до чверті серед опитаних. Найбільша частина респондентів евакуювалися у березні 2022 року і впродовж наступних місяців через події на фронті (doi.org/10.15421/172282).

Порівняльний підхід до вивчення теми вимушеної міграції під час воєнного стану був ефективно застосований у розлогій статті Т. Бондар і О.Ганюкової «Зовнішня міграція українців до та після повномасштабної агресії (порівняльний аналіз)» в журналі *Український соціум*, у № 2 за 2023 рік. Порівняння у статті поточного періоду воєнного стану зроблено стосовно довоєнного періоду з детальним аналізом переважно напрацювань ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» та дослідницьких результатів вивчення причин та обставин міграції кожного періоду в міграційному процесі (релокація, адаптація, інтеграція), умов проживання та особливостей повсякдення мігрантів, реалізації права на працю у пошуках працевлаштування, проблем догляду за дітьми та шкільної освіти, родинних зв'язків та відносин, формування соціальних мереж у спільнотах мігрантів. Поряд із запропонованими рекомендаціями щодо забезпечення прав і реалізації потреб мігрантів важливим результатом порівняльного дослідження авторів є аналіз типових відмінностей мігрантів та членів їхніх сімей у сприйнятті та плануванні власного май-

бутнього. Якщо головною причиною довоєнної міграції було досягнення вищого рівня життя і вона позначалася як трудова, то у 2022–2023 роках головним мотивом виїзду за кордон була безпека і своїх дітей, і старших родичів, і себе самих. Структура біженців саме цих воєнних років загалом має три групи, першу з котрих утворюють ті, хто возз'єднався з уже працюючими за кордоном батьками та чоловіками, друга група — жінки з дітьми, котрі не мали жодних зв'язків у країні, куди переїхали, і третю становлять ті, хто постійно переміщається між країнами у пошуку кращих умов проживання чи працевлаштування. Усі ці групи переживали різні адаптаційні проблеми через нагальні потреби, а вже за півтора року майже всі перебувають на третьому інтеграційному етапі міграційного процесу, пов'язаному із довгостроковою перспективою проживання у країні перебування. Європейські уряди економічно зацікавлені в тому, щоб українські громадяни залишилися в країнах перебування, адже українці активно інтегруються в міжнародний ринок праці та сплачують податки. З огляду на демографічну кризу в Україні, зважаючи на падіння народжуваності та масовий виїзд жінок працездатного віку з дітьми, завдання міграційної політики в Україні дуже ускладнилися з вимогою, перш за все, розроблення нової стратегії повернення мігрантів. І це завдання вже набуло національного значення. Термінового розв'язання очікують питання соціального захисту українських громадян за кордоном як воєнних біженців, проблеми забезпечення житлом та освітою в Україні, створення умов працевлаштування на внутрішньому ринку праці задля стимулювання повернення мігрантів додому після закінчення війни (Бондар, Ганюкова, 2023) (doi.org/10.15407/socium2023.01.032).

Гендерний аспект у публікаціях

Зважаючи на абсолютну більшість серед біженців жінок з дітьми цілком слушним є звернення до гендерного підходу у вивченні воєнної міграції, про що свідчить стаття Ю. Калагіна та О. Шанідзе «Гендерний аналіз соціальних практик українських біженців 2022 року» в часопису *Грані* (2023, №3) (Калагін, Шанідзе, 2023). У часи потужних соціальних потрясінь, якими, беззаперечно, вважаються війна та бойові дії, а також ті наслідки, до яких призводить війна, коли сталий, звичний соціальний порядок різко змінюється, наростають кризові суспільні явища. Особливо вразливою групою населення виявилися жінки, котрі мусили стати біженцями та ВПО, прийнявши на себе тягар боротьби за виживання своїх дітей і сімей. У статті наводяться результати соціологічного дослідження із застосуванням методу гендерного аналізу соціальних практик українських біженців 2022 року, здійсненого соціологами Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» у червні–липні 2022 року ($N = 1170$). Проведено соціологічний аналіз із застосуванням гендерного підходу до соціальних практик задоволення базових потреб під час війни, інших соціальних практик, здійснено класифікацію їх з урахуванням конкретних дій біженців та внутрішньо переміщених осіб. Було визначено три типи соціальних практик з огляду на активність: інноваційна, традиційна та патерналістська. Висновки, наведені авторами, свідчать, що українці, які через ті чи інші причини

стали біженцями та внутрішньо переміщеними особами, надають перевагу активному характеру соціальних практик — усі вони прийняли складне рішення про обрання стратегії активної поведінки, що свідчить про реальну зміну всього способу життя особистості в умовах ризику й невизначеності, причому виявлено, що жінки здебільшого демонструють соціальні практики інноваційного та традиційного типів (doi.org/10.15421/172349).

Досить інноваційним є звернення авторів журналу *Український соціум* до теми висвітлення образів військовослужбовців в українських медіа у період російсько-української війни; матеріали такого дослідження опубліковано у № 2 за 2023 рік (Храбан, Самойленко, 2023). Метод контент-аналізу, застосований для типологічного структурування образів військовослужбовців в українських медіа від листопада 2020-го до травня 2023 року, дав можливість відстежити зміни щодо подальшого просування гендерної рівності у ЗСУ та збільшення чисельності жінок в їхніх лавах. Медіа пропонують два типи образів: консервативний на базі гендерних стереотипів і контрстереотипний образ. Консервативна типізація постає як демонстрація стурбованості суспільства виконанням бойових завдань поза межами традиційного гендерного поділу (маскулінність / фемінінність), оспорожуючи перспективу безпосередньої участі жінок у бойових діях. Гендерно-стереотипні образи, як-от кохана, мати, красуня в погонах, модель для глянцю тощо, є проявами доброзичливого сексизму стосовно жінок з трьома складовими: патерналізм, гендерна диференціація та гетеросексуальна близькість. Контрстереотипна типізація в образі професіоналки та бунтарки з акцентуванням маскулінності, навпаки, сприяє подоланню стереотипізації жінок у сучасному суспільстві як нездатних чи слабких, натомість наголошуючи право власного вибору з метою самореалізації у війську. Втім, попри зростання чисельності військовослужбовців, у медіа сучасна українська армія сприймається й подається як мілітарний інститут, а стереотипні та контрстереотипні образи, на думку авторок, можуть створюватися суто для реалізації певних комерційних інтересів (doi.org/10.15407/socium2023.02.145).

Вивчення феномену міграції

Зважаючи на актуалізовану тему воєнної міграції у наукових виданнях, видається доречним і корисним нагадати про методологічні та методичні засади коректного вивчення феномену міграції, ґрунтовний опис яких надав фаховий дослідник міграційних процесів В. Гнатюк у розлогіх статті «“Історія мігранта”: форми збору даних та способи їх представлення у наукових публікаціях» у рубриці «Політична соціологія» в журналі *Політичні дослідження* (2023, № 1) (Гнатюк, 2023). У статті висвітлено питання комплексного розгляду трьох форм збирання даних з міграційних історій переміщених осіб та чотирьох способів їх презентації у наукових публікаціях. Підкреслено, що сьогодні найбільш уживані серед науковців формати — це звичайні анкети, календарі історії життя та графіки історії міграції, які методично можуть використовуватися альтернативно один щодо одного як самостійні інструменти або взаємодоповнюватися у процесі збирання даних. Також вирізнено аналітичні ситуації, за яких доречно

апробовувати ці форми, а саме: 1) звичайні анкети ефективні тоді, коли треба зафіксувати невелику кількість фактів про історію міграції індивіда, а сама інформація є кількісною за природою збирання; 2) календарі історії життя оптимальні для формування повної міграційної історії, будучи інструментарієм, що спрямований на висвітлення різноманітних сфер життя однієї особи за весь час її існування; 3) графіки історії міграції більш цінні, коли фокус уваги сконцентрований на довготривалих міжособистісних зв'язках (як правило, родинних стосунках) у просторовому та хронологічному охопленні. Додатково зроблено акцент на питанні відмінностей кожної форми збирання, які мають відповідні наслідки для аналізу отриманих даних. Автором розглянуто чотири шляхи реалізації даних з історій міграції у наукових працях, зокрема такі: 1) тематичне дослідження; 2) база для виявлення і класифікації закономірностей; 3) агрегація кількісних даних; 4) інформаційна довідка, що не є чітко вираженою в тексті. Акцент зроблено на ідеї того, що історії мігрантів набули нового значення, оскільки останніми роками вони сприймаються не суто як первинний матеріал для аналітичної роботи дослідника, що потребує подальшого вторинного осмислення, аби набути пізнавальної цінності як ключове джерело, на підставі якого роблять вагомі висновки. Наголошується, що «історії мігрантів» завдяки концептуальній наближеності до ідеї «усної історії» можуть стати потужною доказовою базою в політичному дискурсі та в рамках міжнародного права застосовно до скоєних окупантами злочинів проти людства, що актуалізує науково та прагматично ставлення до «українського питання» в усьому світі, зважаючи на військову агресію РФ в Україні у 2022–2023 роках (doi.org/10.53317/2786-4774-2023-1-7).

Висвітлення соціальних проблем

Поряд з матеріалами вивчення масштабної воєнної міграції заслуговують на увагу і гострі соціальні проблеми українського суспільства, актуалізовані війною 2022–2023 років. Так, ідеться про зміни пріоритетів житлової політики з означенням найважливіших напрямів, починаючи із 2014 року. Причому ця політика набула надважливого організаційного змісту 2022 року через масштабні руйнування житлової та соціальної інфраструктури, що нагально вимагає нових державних підходів для розв'язання проблем. Ця тема опинилася в центрі уваги науковців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України А. Реут та Ю. Когатько у статті «Житлова проблема в Україні на тлі війни 2022 року» в журналі *Демографія та соціальна економіка*, в № 3 за 2022 рік (Реут, Когатько, 2022). Зосередившись на визначенні найбільш прийнятних для України антикризових дій та рішень у житловій сфері під час військової агресії, автори надають оцінку ефективності застосування широкого міжнародного досвіду дієвих практик щодо забезпечення населення житлом у кризових умовах, що має стати фундаментом при формуванні державної житлової політики у повоєнні роки. У статті викладено дослідницькі результати, одержані на базі застосування методів якісного порівняльного аналізу, статистичного і розрахункового методів для визначення масштабів втрат житлового фонду та інфра-

структури, насамперед у регіонах, де відбувалися активні бойові дії; це необхідно для визначення основних шляхів забезпечення доступу до тимчасового та постійного житла для населення, яке зазнало майнових втрат унаслідок війни. Підтверджено, що найдоречнішим підходом до забезпечення населення тимчасовим житлом є застосування технологій швидкого будівництва, зокрема модульних будиночків. На підставі моделювання оцінено здатність населення з регіонів, де точилися чи й досі тривають бойові дії, самостійно забезпечити собі житло через оренду або купівлю нерухомості в більш безпечних регіонах з урахуванням обмежених фінансових можливостей більшості громадян України, незалежно від регіону проживання, щодо спроможності самостійно розв'язати житлове питання без підтримки держави (doi.org/10.15407/dse2022.03.123).

Проблеми української сім'ї під час війни

Не минули увагою науковці й проблеми української сім'ї під час війни. Зокрема про це йдеться у статті відомої української дослідниці Л. Слюсар «Українська сім'я в умовах війни» в журналі *Демографія та соціальна економіка*, в № 2 за 2023 рік (Слюсар, 2023). Базова соціальна інституція в умовах війни, розпочатої росією проти України, переживає непрості часи, коли від збереження її функціональності залежить і збереження людського потенціалу країни. Використання в опитуваннях методів порівняльного аналізу дало змогу вийти на певні загальні та фахові висновки з акцентуванням уваги на zdeформованих процесах підтримки та природного відтворення життєдіяльності й розвитку української сім'ї у воєнний час. В останні десятиліття розвиток сім'ї в Україні відбувався в тому ж напрямі, що і в інших європейських країнах. Війна росії проти України деформувала характер цих процесів. Великі людські втрати, руйнація необхідного для життєдіяльності середовища (житла, соціальної і економічної інфраструктури, природного середовища), призвели до вимушеної масової міграції, що вкрай ускладнило реалізацію основних специфічних функцій сім'ї (дітонародження, виховання та утримання дітей), натомість активізувало її захисну функцію. Сімейні практики у цей час свідчать про напруженість сімейних зв'язків і водночас доводять особливу вагомість їх у кризовий період, коли за умов війни та викликаної війною соціально-економічної дезорганізації сім'я стає опорою: сімейна солідарність, взаємодопомога, турбота, обмін діяльністю та матеріальними ресурсами між членами сім'ї дає можливість налагодити життєдіяльність, а іноді й урятувати життя. Наслідком повномасштабної війни стали зменшення і деформація шлюбного потенціалу країни та негативні зміни шлюбної й сімейної структури населення через збільшення кількості овдовілих, однобатьківських сімей та сімей, де діти живуть без батьків із родичами, а також самотніх людей найстаршого віку. Зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (чії батьки загинули, перебувають у полоні, примусово депортовані, знаходяться невідомо де тощо) є одним із найтяжчих наслідків війни. Ослаблення подружніх зв'язків через мобілізацію й інтенсивну міграцію із ґендерними перекосами у майбутньому може призвести до зростання розлучень, до одинокості серед сімей із дітьми, що й у довоєнні

роки становило проблему, але з'ясувати комплексно зміни в українській сім'ї можна буде лише після закінчення війни з плином часу (doi.org/10.15407/dse2023.02.003).

Пенсіонери в умовах війни

Звісно, під час війни загострюються всі соціальні проблеми, особливо це позначається на незахищених верствах населення, які не в змозі виїхати через хвороби чи вік і тому продовжують жити в надскладних умовах, поглиблюючи свій тривалий досвід виживання на межі й поза нею, і це — українські пенсіонери. На вивченні їхнього соціально-економічного становища в поточний воєнний період зосередилися автори С. Полякова та Ю. Когатько у статті «Бідність українських пенсіонерів: довоєнна ситуація і вплив війни» в журналі *Демографія та соціальна економіка*, в № 2 за 2023 рік (Полякова, Когатько, 2023). Метою статті було визначення рівня бідності українських пенсіонерів, оцінки нестатків та злиднів у різних типах поселень, прогнозування зростання масштабів монетарної бідності. Для вивчення рівня бідності пенсіонерів в Україні автори вдалися до комплексу спеціальних і загальнонаукових методів: монографічного методу, бібліометрії та контент-аналізу, прогнозування та моделювання. До війни 26,3% міських та 29,2% сільських домогосподарств пенсіонерів належали до категорії бідних за відносним критерієм, коли в середньому по країні бідними були 23,4% домогосподарств. Рівень бідності за ознаками депривації в різних типах поселень (частка домогосподарств, які потерпають від 4 і більше депривацій) 2020 року в сільській місцевості був у 2,6 раза вищим за аналогічний показник у містах. У статті надано прогнозні оцінки бідності українських пенсіонерів на підставі абсолютного критерію за витратами, нижчими від фактичного прожиткового мінімуму. Згідно з даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, у 2023 році проти 2021-го частка населення, яке проживає за кошти, менші за фактичний прожитковий мінімум, збільшиться в 1,7 раза і сягне 67,8%. Загалом рівень бідності серед пенсіонерів, включно зі старшими віковими когортами, з року в рік істотно перевищує середні показники бідності по країні, відтак більшість літніх людей — 76,4% у містах і 83% у сільській місцевості — потраплять до категорії бідних (doi.org/10.15407/dse2023.02.092).

Сьогодення і перспективи розвитку української соціології за умов російсько-української війни

Поряд з актуалізованими в періодичних наукових виданнях України соціальними та соціально-економічними проблемами надзвичайною вагомістю вирізняються авторські статті про особливості стану та перспектив розвитку української соціології на тлі російсько-української війни. Власне з такими роздумами через журнал *Український соціум* звернулася до професійної спільноти професорка кафедри соціології ЛНУ, віце-президентка САУ Н. Черниш. Статтю написано за матеріалами її виступу на XXII Міжнародній онлайн-конференції

пам'яті О. Якуби «Соціологія на війні: місія та соціальна відповідальність науки», що відбувалася 3–4 листопада 2022 року в Харкові (Черниш, 2022). Стаття Н. Черниш, як і її виступ насправді є програмними, де окреслено здобутки української соціології за довгий пострадянський період з виокремленням поодиноких праць із соціологічного теоретизування, становить непересічний інтерес не тільки для соціологів. Авторка акцентує увагу на певних проявах подолання фобії до теоретизування, залученні новітніх методів дослідження та відході від квантифікації для вивчення тих нових структурних соціальних утворень у складі внутрішньо переміщених осіб та біженців, масштаби яких уже не відповідають термінам «група» чи «групування». Воєнний стан не тільки актуалізував застарілі проблеми, а й призвів до колосальних змін у самому українському суспільстві, завдяки його консолідації перед екзистенційною загрозою, що засвідчило факт формування осердя нової української політичної нації та сильного і відповідального громадянського суспільства, позбуття вікопомного комплексу меншовартості. Починає виокремлюватися нова галузь соціологічного знання середнього рівня — соціологія війни, якій раніше дуже рідко приділяли увагу. Н. Черниш наводить лише три тематичні праці соціологів, які стосуються браку концептуалізації війни як соціального явища; цей напрям вочевидь буде поступово розвиватися, незважаючи на складність інтелектуальної рефлексії під час війни. Російсько-українська війна — це війна двох світоустроїв, перебіг військових дій і зафіксованих воєнних злочинів — лише підтвердження цього, війна вийшла за межі локального і становить уже глобальну загрозу. І саме сьогодні, як запевняє Н. Черниш, українська соціологія демонструє дедалі рішучішу відмову від радянської наукової спадщини, увиразнюючи специфіку національної школи соціології, виводячи її зі стану «навздогінної» щодо світової академічної соціології із перспективою розвитку з усіма своїми особливостями історичного становлення під час відкритої гарячої фази російсько-української війни (doi.org/10.15407/socium2022.04.009).

У продовження теми зазначеного матеріалу слід згадати статтю Т. Лапан, О. Химович, Н. Черниш «Російсько-українська війна: теорія та практика соціологічного осмислення», опубліковану як запрошення до дискусії у виданні *Український соціум* (2022, № 3), й наголосити важливе і слушне твердження у вступі до неї стосовно того, що питання війни актуалізується лише тоді, коли розпочинається реальна війна, а не коли існує її потенційна загроза (Лапан та ін., 2022). Автори обґрунтовують необхідність розмежування двох гілок соціологічного знання мілітарної тематики — соціології війни та соціології армії на базі адаптації чотирирівневої моделі соціологічного аналізу Н. Сметзера, що передбачає конкретизацію теоретичного та емпіричного інструментального змісту. У статті подано аналіз результатів реалізованих провідними соціологічними центрами України емпіричних досліджень з початку повномасштабної агресії РФ із висновками про переважання макrorівня і домінування кількісних методів. Проте з появою нових соціальних структур у складі переміщених осіб слід звертатися до новітніх методів якісної соціології, й до прикладу автори згадують матеріали міжнародних проєктів із вивчення та оцінювання рівня допомоги українським біженцям. Вагомим внеском у дослідницьку історію повно-

масштабної війни, безперечно, є порівняльні дані здійснюваних паралельно опитувань в Україні та росії, що надають дзеркальну картину громадської думки в Україні та в країні-агресорці. Війна є надзвичайно складним явищем, особливо в гарячій фазі, що утруднює дослідження та інтелектуальні рефлексії, залишаючи на майбутнє спроби соціологічних інтерпретацій, проте перші емпіричні дослідження 2022–2023 років уже закладають емпіричну базу для цього (doi.org/10.15407/socium2022.03.028).

* * *

Слід зауважити, що львівські соціологи загалом швидко й активно включилися в соціологічний дискурс війни, виступивши в численних часописах з цікавими публікаціями, і однією з перших була стаття А. Кудринської, Т. Лапан, О. Химович «Мілітарна проблематика: соціологічний дискурс» у № 5 за 2022 рік (Кудринська та ін., 2022). Автори наголошують, що саме від соціології як науки залежить об'єктивна оцінка ситуації, розуміння й осмислення соціальної реальності під час війни 2022–2023 років, наслідки якої важливі не лише для України, а й для міжнародної спільноти. Адже фахове безпосереднє спостереження за подіями в сучасних українських реаліях дає неоціненний досвід для соціолога в межах певної дослідницької стратегії, коли мілітарна проблематика розглядається крізь призму мікро-, мезо-, макро- та мегарівневого підходів. Окреслений авторами дослідницький вектор простежується у багатьох емпіричних дослідженнях від початку широкомасштабного вторгнення рф. Зокрема, йдеться про низку досліджень, проведених такими дослідницькими агенціями, як соціологічна група «Рейтинг», Info Sapiens, KMIC, Український центр економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, Factum Group Ukraine та ін. У статті зроблено висновок про те, що більшість досліджень, проведених в Україні впродовж 2022 року, розкривають лишень окремі аспекти проблематики війни, обмежені радше ситуативним і навіть точковим визначенням ситуації, аніж її комплексним вивченням. У висновках вказано на брак якісних соціологічних досліджень, котрі б уможливили ґрунтовніший аналіз означеної проблематики для теоретичних узагальнень (doi.org/10.15421/172261). Першою спробою здійснення такого дослідження можна вважати матеріали статті Т. Лапан і О. Химович «“Соціальний інстинкт” vs “національне самозбереження” як феномен українського суспільства під час сучасної російсько-української війни» у виданні *Грані*, в № 2 за 2023 рік (Лапан, Химович, 2023). Російсько-українська війна порушила питання не стільки психологічного інстинкту виживання та порятунку життя кожного індивіда окремо, скільки соціального інстинкту спільного виживання українців як нації. Спираючись на інстинктивістський підхід В. Макдугала, його визначення інстинктів не лише як психологічного поняття, а й у його соціологічній інтерпретації, що наближає розуміння індивідуальних інстинктів до соціальних, автори розуміють під соціальними інстинктами складні форми/моделі поведінки спільноти і суспільства загалом. Це дало змогу визначити феномен існування, а точніше — виживання сучасного українського суспільства за умов повномасштабної агресії. У статті проаналізовано різні

типи інстинктів: втеча чи страх, неприйняття, допитливість, агресивність, самоприпинення, самоствердження, інстинкт творення соціальності (стадності) та виживання/самозбереження. Під інстинктом самозбереження автори розуміють сукупність вроджених форм поведінки соціальної спільноти, що проявляються у ситуаціях загрози для виживання; до них належать активні (втеча та напад) і пасивні (завмирання, неприйняття, самоприпинення) форми поведінки. Потрапляючи у ситуацію неможливості задоволення своїх базових потреб, соціальна спільнота нерідко сприймає це як загрозу своєму способу життя і намагається змінити травматичну ситуацію, перебуваючи у стані обурення, страху чи роздратування. При цьому соціальна спільнота може діяти по-різному. У статті зроблено спробу проаналізувати проведені в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну сучасні соціологічні дослідження стосовно інстинктів самозбереження українців як соціальної та національної спільноти. Аналіз емпіричних спостережень засвідчує, що об'єднання та згуртованість людей дають більше шансів на виживання і самозбереження. Автори статті роблять висновки про те, що українці сьогодні живуть в умовах підвищеної консолідації, відстоювання інтересів та цінностей, базованих на інстинкті виживання (doi.org/10.15421/172322).

* * *

Науковий колектив Інституту соціології НАН України, провідної академічної соціологічної інституції в країні, приділив темі війни найбільшу увагу, підготувавши спеціальне видання соціологічного моніторингу «Українське суспільство в умовах війни. 2022», де було викладено результати соціологічних спостережень за змінами в українському суспільстві та його підсистемах унаслідок агресії РФ. Розглянуто глобальні та локальні аспекти війни, трансформації інституціональної та соціально-групової структури, зсуви в настроях, очікуваннях, ціннісних орієнтаціях громадян, соціально-психологічному стані населення. Емпіричною базою стали дані моніторингу Інституту соціології НАН України за роки, що передували 2022-му, окремих порівняльних міжнародних досліджень, ініціативних опитувань у мережі та інтерв'ю, що їх виконали співробітники Інституту соціології, дані Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) та соціологічної групи «Рейтинг». Колективна монографія містить 38 авторських статей, об'єднаних у семи підрозділах, де розглянуто аспекти суспільного життя за воєнного стану в термінах соціології надзвичайності, соціально-психологічні та соціально-економічні проблеми, соціоструктурні зміни, порівняльну соціальну динаміку воєнного та довоєнного часу, адаптаційні практики виживання та копінгу в кризовому соціумі (Українське суспільство, 2022).

У фаховому часопису *Соціологія: теорія, методи, маркетинг* (2022, № 4) привертає увагу публікація мовою оригіналу статті-міркування Джорджа Геллапа «Наскільки важливою є громадська думка у воєнний час?» за матеріалами його історичної доповіді 25 квітня 1942 року на зборах Американського філософського товариства у розпал Другої світової війни і вступу до неї США 7 груд-

ня 1941 року. Дж. Гелап як соціолог, директор створеного ним у 1935 році Інституту громадської думки доводить необхідність опитувань та значущість громадської думки у воєнний час. На його переконання, громадська думка не перестає бути «пульсом демократії» і за умов війни (Gallup, 2022). У 2023 році журнал продовжив соціологічний дискурс війни на своїх сторінках, відкривши перше число публікацією тексту виступу професора Пьотра Штомпки «Світлий бік трагедії: про ненавмисні та непередбачені наслідки варварської агресії», присвяченого осмисленню подій та наслідків російсько-української війни. Ці суспільні, політичні та соціокультурні наслідки, наразі часто несповна передбачувані, П. Штомпка інтерпретує як «корисні функції», у термінології Л. Козера, або суспільні надбання будь-якого конфлікту. Вчений виокремлює десять таких «яскравих спалахів світла серед темряви війни» для України, серед яких: утвердження та зміцнення української національної ідентичності, підйом та мобілізація громадянського суспільства, новий рівень легітимності держави та армії, переконливі зразки суспільної стійкості, визначення чітких розмежувань між ворогами і друзями українського народу, зміцнення європейського та євроатлантичного цивілізаційного вибору країни, глобальне визнання та підтримка суверенітету та територіальної цілісності України, широке міжнародне засудження та ізоляція агресивної держави-терористки і санкції проти неї, а також глибинна консолідація Європейського Союзу та НАТО в утвердженні цінностей свободи, самовизначення націй, демократії та миру. З точки зору соціолога П. Штомпки, українське суспільство вже здобуло важливу моральну перемогу в цій битві, а в перспективі воно відродиться, стане ще сильнішим, буде вільним, незалежним і демократичним (Sztopka, 2023).

Важливою публікацією цього числа також стала стаття О. Стегнія «Антропоцентрична парадигма ведення сучасної війни», де на підставі теоретичних положень нової екологічної парадигми в соціології та методологічних підходів екології військових дій проаналізовано екологічні ефекти ведення сучасної війни. Зазначається, що антропогенний тиск на довкілля під час ведення бойових дій повертається суспільству у вигляді «віддачі довкілля». Стверджується, що ведення сучасної війни створює загрозу перевищення витривалості довкілля, трансформації останнього з нейтралізатора шкідливих речовин у їх виробника. Пропонується розглядати поняття «ведення війни» в широкому контексті військової активності. Детально розглядається особливість впливу на довкілля військових інфраструктурних об'єктів у передвоєнний період. Окремо аналізуються екологічні наслідки різних типів активних бойових дій, а також негативні екологічні ефекти використання сучасних видів важкого озброєння і техніки на прикладі російсько-української війни. Наголошується, що повоєнні екологічні ефекти безпосередньо пов'язані із виснаженням природних ресурсів, втратою біорізноманіття, включно з випадками екоциду, а також широкомасштабним забрудненням повітря, ґрунту та води. Негативний вплив війни на екосистеми внеможливіє відновлення попередніх житлових та екологічних умов проживання на постраждалих територіях у короткостроковій перспективі (Стегній, 2023) (doi.org/10.15407/sociology2023.01.024).

Набувають особливого значення соціологічні рефлексії стосовно війни, про що свідчить стаття С. Макеєва «Апологетика культури як апологетика війни: випадок Вернера Зомбарта» у цьому ж числі журналу (Макеєв, 2023). Зосередившись на тому, що ставлення відомого німецького соціолога В. Зомбарта до Першої світової війни характеризується як вкрай націоналістичне, адже вона призвела до радикального перевороту сприйняття ним процесів у світовій цивілізації, Зомбарт у новому висвітленні побачив головний конфлікт епохи — конфлікт національних світоглядів, а разом з ним мету і смисли всесвітньоісторичної місії народу Німеччини. Війна становить явище, яке чинить стресовий вплив на її учасників, перетворює почуття й умонастрої, наказово приписуючи зверхню авторитетність крові, ґрунту, корінням, а інтелектуали бувають до таких приписів украй чутливими. Однак націоналізм, навіть у мінімальних дозах внесений у мовлення і письмо, виводить вимовлене і тексти за рамки науковості, перетворюючи їх на пропагандистське висловлювання. Ось і книгу 1915 року «Торгаші та герої. Роздуми патріота» відносять до пропагандистського жанру, що є апологією війни. У ній найвідоміший економіст і соціолог свого часу виправдовує війну з боку Німеччини тим, що розвиток економіки, культури, комунікації, який зумовлений і просувається ринковим капіталізмом, обертається наслідками, які руйнують самі підстави існування людства. Головним чином — зростання егоїстичного індивідуалізму, прагнення комфорту та якнайповнішого задоволення повсякденних потреб та бажань. Війна німецьких «героїв» проти «торгашів», уособлюваних англійцями, наблизить, на думку автора, рід людський до визнання першорядної важливості високих ідеалів духовної культури. Це апіорно введенне вихідне розрізнення уточнюється набором дихотомічних опозицій: «ми — вони», «високе — низьке», «сакральне — профанне», «добро — зло», «загальне — індивідуальне». Розмова з радикально націоналістичної перспективи перетворює апологетику культури на апологетику війни, у результаті чого війна уподібнюється до тих доволі рідкісних подій, які міфологізуються і містифікуються найрадикальніше, коли духовна значущість війни затуляє і маргіналізує біль, страждання, втрати й руйнування, які її супроводжують (doi.org/10.15407/sociology2023.01.024).

Дуже потрібна і важлива стаття про ставлення європейців до сучасної війни рф і України суттєво розширює не лише контекст, а й ареал воєнної тематики сьогодення у викладі авторки Л. Малиш «Війна в Україні у сприйнятті населення країн ЄС» (Малиш, 2023). Розгляд сприйняття російсько-української війни мешканцями країн ЄС та його крос-культурних особливостей ґрунтується на масиві даних соціологічного опитування «Відповідь ЄС на війну в Україні», проведеного компанією Ipsos European Public Affairs на замовлення Європейської Комісії у квітні 2022 року. Генеральну сукупність дослідження становлять громадяни 27 країн-членів ЄС віком 15 років та старші ($N = 26053$). Дослідниками виокремлювалися інформаційний та діяльнісний аспекти: перший включав індикатори інформаційного залучення (частоти пошуку та обговорення інформації про події в Україні) та довіри до різних джерел інформації (національних владних органів, європейських владних органів, громадських організацій, журналістів, соціальних медіа), а другий містив показники під-

тримки заходів ЄС (економічних санкцій проти РФ та російських олігархів, фінансової підтримки України, військової та гуманітарної допомоги, заборони мовлення в ЄС державних російських ЗМІ, прийому біженців з України) та схвалення реакцій окремих акторів (національних органів влади, ЄС, НАТО, ООН, США, громадян власної країни). Спільними характеристиками сприйняття війни у країнах ЄС були висока активність пошуку інформації про війну в Україні; доволі активне її обговорення з оточенням; помітний рівень підтримки ключових заходів ЄС, спрямованих на підтримку України; значна задоволеність реакціями з боку ключових діячів. Довіра до різних джерел інформації була неоднаковою та помітно варіювала між країнами. Найбільш авторитетними джерелами виявилися владні органи, яким поступалися громадські організації та журналісти, а соціальні медіа здебільшого не викликали довіри. При цьому головними патернами довіри до різних джерел були, з одного боку, поєднання недовіри до соціальних медіа з доволі високою довірою до інших джерел, а з іншого — недовіра до більшості або й до всіх джерел (doi.org/10.15407/sociology/2023.01.010)

Філософський дискурс війни у вітчизняних виданнях

Утім, реферативний огляд соціологічного дискурсу, розпочатого 2022 року в наукових періодичних виданнях України після розгортання повномасштабної агресії РФ, буде неповним без звернення до філософського дискурсу війни в часопису *Філософська думка*. Третє число 2022 року мало за ключову тему «Філософські дискурси війни»; крім матеріалів дискусій круглих столів (зокрема «Війна як соціокультурний феномен», «Україна і світ після 24.02.2022») вміщено статті та есеї науковців Інституту філософії НАН України з відповідної тематики. Першою чергою привертають увагу тексти відповідей українських філософів німецькому філософу Юргену Габермасу, чий допис «Війна і обурення» (Krieg und Empörung) був оприлюднений у газеті *Süddeutsche Zeitung* у квітні 2022 року і став політичним та інтелектуальним викликом, який українська філософська спільнота прийняла і на який зреагувала з гідністю. Філософські відповіді директора ІФ НАНУ академіка А. Єрмоленка «Спротив замість перемовин» (Єрмоленко, 2022), де сама назва є красномовною, і стаття науковців Є Бистрицького та Л. Ситніченко «Філософія і дискурс війни: конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса» вже набули світової вагомості. Позиція Габермаса становить свідоме послання відповідального громадянина, яке має своїм підґрунтям його теоретичний доробок. У статті спершу викладено головні аргументи газетного допису філософа щодо його рекомендацій компромісу та партнерських переговорів з агресором де факто за рахунок втрат української сторони, а потім висвітлюються найважливіші передумови комунікативної філософії Габермаса, що демонструє принципову обмеженість її пояснювальної сили для такого типу радикальної незгоди, якою є війни. Перевисім це стосується ідеї пацифікації у міжнаціональних відносинах, яка формує інтелектуальний настрій після Другої світової війни та дістає філософський

вираз у відкритті апіорних засад розуміння (Апель, Габермас) та ідеях побудови формальної прагматики комунікації. Авторам вдалося продемонструвати, як послідовна аналітика апіорних (контрфактичних) умов комунікації розглядається Габермасом насамперед в історичній перспективі позитивних вимірів соціальної інтеграції — демократичної рівності, свободи, справедливості для учасників комунікативної взаємодії. Статтю завершує детальний аналіз місця і значення поняття життєвого світу, що є, за Габермасом, аналогом понять «форми життя» та «культура» як базове поняття комунікативної теорії. Автори доводять, що ідея творення єдиного для всіх життєвого світу в процесах комунікації є засадничою для праць філософа. Наприкінці статті автори формулюють висновок, що уявлення про єдиність світу як засадниче онтологічне припущення комунікативної теорії становить межу її пояснювальної здатності у ситуації війни як зіткнення різних культурних світів (Бистрицький, Ситніченко, 2022). Тема цієї статті була продовжена Є. Бистрицьким і наступного, 2023 року у публікації «До онтології війни: чому військові дії, а не мирні перемовини?», де висвітлювалося філософське дослідження підстав/причин війни та базове визначення російсько-української повномасштабної війни як непримиренного екзистенційного зіткнення «руського мира» з національним світом України. Особливостями статті є опертя на повсякденний досвід помежевої ситуації війни для визначення культурного світу та культурної ідентичності як понять, що мають екзистенціальне значення. Потенціал філософії використовується для прояснення головного для сьогодишнього дискурсу війни питання про те, чому сторони конфлікту налаштовані на військові дії, а не на розв'язання конфлікту через мирні перемовини. Пошук відповіді розгортається на шляху порівняння онтологій світу в комунікативній теорії дії Ю. Габермаса та фундаментальній онтології М. Гайдегера, на яких ґрунтуються альтернативні концепції розуміння і, відповідно, засади концепцій істини. Розгляд пояснювального потенціалу обох підходів здійснюється через зіставлення загальних визначень двох понять світу. Зазначається, що комунікативна теорія спирається на регулятивну ідею єдності об'єктивного світу як кінцевої гарантії досягнення соціального консенсусу. Натомість приклади концепцій Ч. Тейлора і Ж.-Л. Нансі допомагають спробі довести, що фундаментальна онтологія може бути реінтерпретована у термінах плюральності онтологій культурних світів. Звідси взаємодія представників різних культурних ідентичностей за певних політичних умов і відповідної пропаганди здатна перетворюватися на радикальну незгоду екзистенційно відмінних розумінь буття і світу, яку не можна подолати суто перемовинами. Стаття завершується питанням про пошуки шляхів об'єднання зазначених онтологічних концепцій (Бистрицький, 2023).

Безсумнівно цікавою і вагомою для соціологів з огляду на актуалізацію проблеми соціальної політики буде стаття В. Фадеєва «Старі та нові відмінності: соціальна (ре)інтеграція після війни» у журналі *Філософська думка* (2023, № 2). У статті йдеться про завдання соціальної (ре)інтеграції в Україні, що актуалізувалися під час російсько-української війни у 2014–2022 роках. Першу частину статті присвячено розгляду теоретичних питань, пов'язаних з концептуалізацією соціальної інтеграції у суспільних науках і ролі держави у підтриманні та

відтворенні соціальних відносин. Зазначено, що впродовж останніх десятиліть відбулася переорієнтація держави на політику включення, тобто адресної допомоги найуразливішим соціальним верствам та підтримання їх, а також створення сприятливих умов для інтеграції мігрантів і біженців у нове соціальне середовище. Увага дослідників дедалі більше зосереджується на аналізі процесів установалення соціальних зв'язків та на подоланні асиметрії у соціальних відносинах. Другу частину статті присвячено проблемам соціальної інтеграції мігрантів та біженців під час війни в Україні. Досліджено, зокрема, зміни у ставленні громадян до власної ідентичності, мови, держави та мешканців інших країн. Автор доходить висновку, що збройне протистояння та катастрофічні наслідки, які воно викликало, посприяли загальнонаціональній консолідації українців і нейтралізували певні соціокультурні відмінності, що тривалий час були причиною політичних розбіжностей та електоральних розмежувань. Натомість тривале перебування частини території та громадян України під окупацією в умовах репресій і пропагандистського тиску, насильницька мобілізація громадян до збройних сил самопроголошених республік та участь у військових діях на боці окупантів оприявнили нові розмежування між українцями, котрі опинилися по різні боки лінії фронту. Ці розмежування вочевидь стануть на заваді успішній реінтеграції українців після деокупації, що вимагатиме від державної влади виваженої та обережної інтеграційної політики під час повоєнної відбудови (Фадєєв, 2023).

Статті провідних науковців-релігієзнавців Л. Филипович, В. Титаренко та О. Гаркуші «Контекстуалізація як один із головних методологічних підходів релігієзнавчого дослідження в період російсько-української війни» (Филипович та ін., 2023) і А. Колодного та Л. Филипович «Свобода релігії в Україні: виклики в часі російсько-української війни» (Колодний, Филипович, 2023) актуалізують методологію релігієзнавчих досліджень, розставляючи акценти в рамках теми «Війна та релігія». Автори пропонують поглибити й розширити класичні методологічні принципи, сформульовані українським академічним релігієзнавством у довоєнний час, обґрунтовуючи це необхідністю контекстуалізації як одного із головних методологічних підходів у вивченні сучасних релігійних процесів. Адже переосмислення потребують не лише універсальність і дієвість певних дослідницьких методів за нових обставин російсько-української війни, а й засадові принципи через необхідність акцентування саме контекстуальності. Автори нагадують про ті контекстуальні небезпеки для життєвого світу України, що існують в релігійному його сегменті, виділяючи зовнішні та внутрішні чинники, які не можна ігнорувати в аналізі сучасної релігійної ситуації в Україні та світі. Трагічні зміни контексту життя українців — мовного, культурного, інформаційного, релігійного — коригують експертну нейтральність, об'єктивність, незаангажованість вимагаючи звільнення від безстороннього, неупередженого, позаконтекстуального настановлення.

Важливим аспектом дослідницького погляду не лише з культурологічної, а й із соціологічної позиції на суспільні процеси в Україні періоду воєнного стану стала стаття у часопису *Філософська думка* (2022, № 2) відомої культурологині Н. Кривди «Війна і українська культура: місійність та мережевість горизонталь-

них зв'язків», в якій авторка, базуючись на фаховому знанні історико-культурних процесів, нагадала, що українські громади завжди трималися на горизонтальних зв'язках, позаяк упродовж віків не мали своєї держави, коли вибудовувані владні (державні, політичні) вертикалі, особливо після 1654 року, сприймалися як імперські, тобто зовнішні, чужі, ба й ворожі. Саме тому, що насправді йшлося не про пристосування до системи, а про виживання і побудову власної громади, будинку, школи, ідентичності, люди об'єднувалися у громади за горизонталлю (Кривда, 2022).

* * *

Загалом слід зазначити, що тема війни під час військової агресії рф в Україні активізувала і давні проблемні зони суспільствознавчого дискурсу, утворені ще на початку часів Незалежності, та виявила нові, над якими почала замислюватися академічна спільнота, як над такими, що потребують нових дослідницьких підходів для їх розв'язання у повоєнний час, про що свідчать численні публікації в наукових виданнях за 2022–2023 роки, презентовані у цьому реферативному огляді. Доробок виявився не таким вже і скромним, адже більшість науковців без вагань долучилися до соціологічного та філософського дискурсів війни, демонструючи фаховість і високий рівень наукової та громадянської відповідальності перед суспільством у контексті солідарності в період російсько-української війни 2022–2023.

Джерела

Балакірева, О., Дмитрук, Д. (2022). Війна в Україні: сприйняття населення та її вплив на якість життя. *Український соціум*, 1(80), 116–122.

Бірюкова, М., Рущенко, І., Ляшенко, Н., Григорєва, С. (2022). Біженці і внутрішньо переміщені особи російсько-української війни: соціальні характеристики й практики. *Грані*, 6(25), 143–156.

Бистрицький, Є. (2023). До онтології війни: чому військові дії, а не мирні переговори? *Філософська думка*, 2, 74–98.

Бистрицький, Є., Ситніченко, Л. (2022). Філософія і дискурс війни: конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса. *Філософська думка*, 3, 64–82.

Бондар, Т., Танюков, О. (2023). Зовнішня міграція українців до та після повномасштабної агресії. *Український соціум*, 1(84), 32–53.

Гнатюк, В. (2023). «Історія мігранта»: форми збору даних та способи їх представлення в наукових публікаціях. *Політичні дослідження*, 1, 123–143.

Ермоленко, А. (2022). Спротив замість переговорів. *Філософська думка*, 3, 59–63.

Головаха, Є. (ред.), Макеев, С. (ред.). (2022). *Українське суспільство в умовах війни 2022*. Київ: Інститут соціології НАН України. Отримано з: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografivse.pdf>

Калагін, Ю., Шанідзе, О. (2023). Гендерний аналіз соціальних практик українських біженців 2022 року. *Грані*, 3(26), 62–68.

Колодний, А., Филипович, Л. (2023). Свобода релігії в Україні: виклики в часі російсько-української війни. *Філософська думка*, 1, 111–130.

Кривда, Н. (2022). Війна і українська культура: місійність та мережевість горизонтальних зв'язків. *Філософська думка*, 3, 125–131.

Кудринська, А., Лапан, Т., Химович, О. (2022). Мілітарна проблематика: соціологічний дискурс. *Грані*, 5(25), 53–61.

Лапан, Т., Химович, О. (2023). «Соціальний інстинкт» vs «національне самозбереження» як феномен українського суспільства під час сучасної російсько-української війни. *Грані*, 2(26), 25–30.

Лапан, Т., Химович, О., Черниш, Н. (2022). Російсько-українська війна: теорія та практика соціологічного осмислення. *Український соціум*, 3, 28–51.

Лібанова, Е., Позняк, О., Цимбал, О. (2022). Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії російської федерації. *Демографія та соціальна економіка*, 2(48), 37–57.

Макеєв, С. (2023). Апологетика культури як апологетика війни: випадок Вернера Зомбарта. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 42–55.

Малиш, Л. (2023). Війна в Україні у сприйнятті населення країн ЄС. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 10–23.

Полякова, С., Когатько, Ю. (2023). Бідність українських пенсіонерів: довоєнна ситуація і вплив війни. *Демографія та соціальна економіка*, 2, 92–109.

Реут, А., Когатько, Ю. (2022). Житлова проблема в Україні на тлі війни 2022 року. *Демографія та соціальна економіка*, 3(49), 123–144.

Рущенко, І. (2022). Великий вихід українського народу (феномен переміщених осіб 2022 року). *Український соціум*, 2(81), 155–168.

Слюсар, Л. (2023). Українська сім'я в умовах війни. *Демографія та соціальна економіка*, 2, 3–20.

Стегній, О. (2023). Антропоцентрична парадигма ведення сучасної війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 24–41.

Фадєєв, В. (2023). Старі та нові відмінності: соціальна (ре)інтеграція після війни. *Філософська думка*, 2, 99–116.

Филипович, Л., Титаренко, В., Горкуша, О. (2023). Контекстуалізація як один із головних методологічних підходів релігієзнавчого дослідження в період російсько-української війни. *Філософська думка*, 1, 7–25.

Храбан, Г., Самойленко, К. (2023). Висвітлення образів військовослужбовців в українських медіа в період російсько-української війни. *Український соціум*, 2(85), 145–167.

Черниш, Н. (2022). Особливості розвитку української соціології в умовах російсько-української війни. *Український соціум*, 4, 9–27.

Gallup, G. (2022). How important is public opinion in time of war. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 173–178.

Sztompka, P. (2023). The bright side of a tragedy: on the unintended and unanticipated consequences of the barbaric aggression. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 6–9

Отримано 18.09.2023

References

Balakireva, J., Dmytruk, D. (2022). War in Ukraine: perceptions of inhabitants and their influence on the quality of life. [In Ukrainian]. *Ukrainskyi sotsium*, 1(80), 116–122. [=Балакірева, Дмитрук 2022].

Biriukova, O., Rushchenko, I., Liashenko, N., Grigorieva, S. (2022). Refugees and internally displaced persons of the russian-ukrainian war: Social characteristics and practices. [In Ukrainian]. *Grani*, 6(25), 143–156. [=Бірюкова та ін. 2022]

Bondar, T., Haniukov, O. (2023). External migration of Ukrainian before and after full-scale aggression (comparative analysis). [In Ukrainian]. *Ukrainskyi soetsium*, 1(84), 32–53. [=Бондар 2023]

Bystrytskyi, Ye. (2023). To the ontology of war: Why warfare but not peaceful negotiations. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought*, 2, 74–98. [=Бистрицький 2023]

Bystrytskyi, Ye., Sytnichenko, L. (2022). Philosophy and discourse of war: Conflict of worlds as the limit of Jurgen Habermas's Communicative Theory. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought*, 3, 64–82. [=Бистрицький 2022]

- Chernysh, N. (2022). Development Specifics of Ukrainian sociology under the Russian-Ukrainian war. [In Ukrainian]. *Ukrainskyi sotsium*, 4, 9–27. [= Черниш 2022]
- Fadeev, V. (2023). Old and new differences: social (re)integration after the war. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought*, 2, 99–116. [=Фадеев, 2023]
- Fylypovych, L., Tytarenko, V., Horkusha, O. (2023). Contextualization as one of the main methodological approaches of religious studies research during the Russian-Ukrainian war. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought*, 1, 7–25. [= Филипович 2023]
- Gallup, G. (2022). How important is public opinion in time of war. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 173–178.
- Golovakha, Ye., Makeev, S. (Eds.). (2022). *Ukrainian society in the war conditions 2022*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. Retrieved from: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf> [=Українське суспільство 2022]
- Hnatiuk, V. (2023). “History of migrant”: forms of data collection and ways of presenting them in scientific publications. [In Ukrainian]. *Political Studies*, 1, 123–143. [= Гнатюк 2023]
- Kalahin, Yu., Shanidze, O. (2023). Gender analysis of social practices of Ukrainian refugees. [In Ukrainian]. *Grani*, 3(26), 62–68. [= Калагін 2023]
- Khraban, T., Samoilenko, K. (2023). Representations of Servicewomen in the Ukrainian media during the Russian-Ukrainian war. [In Ukrainian]. *Ukrainskyi sotsium*, 2, 145–167. [=Храбан 2023]
- Kolodnyi, A., Fylypovych, L. (2023). Freedom of Religion in Ukraine: Challenges during the Russian-Ukrainian War. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought*, 1, 111–130. [= Колодний 2023]
- Kryvda, N. (2022). War in Ukrainian culture: Missionaryness and networking in the structure of horizontal connections. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought*, 3, 125–131. [=Кривда 2022]
- Kudrynska, A., Lapan, T., Khymovych, O. (2022). Military issues: Sociological discourse. [In Ukrainian]. *Grani*, 5(25), 53–61. [=Кудринська 2022]
- Lapan, T., Khymovych, O. (2023). “Social instinct” vs “national self-preservation” as a phenomenon of Ukrainian society during the current Russian-Ukrainian war. [In Ukrainian]. *Grani*, 2(26), 25–30. [=Лапан 2023]
- Lapan, T., Khymovych, O., Chernysh, N. (2022). The Russian-Ukrainian war: Theory and practice of sociological understanding. [In Ukrainian]. *Ukrainskyi sotsium*, 3, 28–51. [=Лапан 2022]
- Libanova, E., Pozniak, O., & Tsymbal, O. (2022). Scale and consequences of forced migration of the population of Ukraine as a result of armed aggression of the Russian Federation. [In Ukrainian]. *Demography and Social Economy*, 2(48), 37–57. [=Лібанова 2022]
- Makeev, S. (2023). Apologetics of culture as an apologetics of war: the case of Werner Sombart. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 42–55. [=Makeev 2023]
- Malysh, L. (2023). EU population’s perception of the war in Ukraine. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 10–23 [=Малиш 2023]
- Poliakova, S., Kohatko, Yu. (2023). Poverty of the Ukrainian pensioners: Pre-war situation and influence of the war. [In Ukrainian]. *Demography and Social Economy*, 2(52), 92–109. [=Полякова 2023]
- Reut, A., Kohatko, Yu. (2022). Housing problem in Ukraine on the background of war 2022. [In Ukrainian]. *Demography and Social Economy*, 3(49), 123–144. [=Рейт 2022]
- Rushchenko, I. (2022). The Great Exodus of the Ukrainian people (the phenomenon of displaced persons in 2022). [In Ukrainian]. *Ukrainskyi sotsium*, 2, 155–168. [=Рущенко 2022]
- Slusar, L. (2023). The Ukrainian family in the conditions of war. [In Ukrainian]. *Demography and Social Economy*, 2(52), 3–20. [=Слюсар 2023]
- Stehni, O. (2023). Anthropocentric paradigm of modern warfare. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 24–41. [=Стегній 2023]
- Sztompka, P. (2023). The bright side of a tragedy: on the unintended and unanticipated consequences of the barbaric aggression. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 6–9.
- Yermolenko, A. (2022). Resistance instead of negotiation. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought*, 3, 59–63. [=Єрмоленко 2022]

Received 18.09.2023

ОЛЬГА ІВАЩЕНКО

Про війну та суспільство у науковій періодиці України за умов повномасштабного вторгнення рф в Україну (2022–2023)

У статті викладено реферативний огляд найвагоміших тематичних публікацій у суспільствознавчих періодичних виданнях України з огляду на актуалізацію соціальних проблем, спричинених повномасштабним вторгненням рф в Україну, — зокрема вимушеної зовнішньої та внутрішньої міграції громадян України, а також пов'язаних з цією проблемою питань (демографічний та гендерний аналіз переміщених осіб, прогностичні оцінки та соціальні наслідки найбільшої за всю пострадянську історію міграції у порівняльній перспективі). Вперше приділено особливу увагу феноменології війни в соціологічному та філософському дискурсах, так само як стану і розвитку української соціології у воєнний та повоєнний періоди з урахуванням актуальності пошуку релевантних теоретичних і методологічних підходів, про що свідчать статті соціологів та філософів країни в академічних періодичних виданнях, як-от: «Український соціум», «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», «Демографія та соціальна економіка», «Політичні дослідження», «Філософська думка», «Грані».

У статті подано аналіз того, як тематично формувалися числа наукових часописів — не лише з погляду інтелектуальної рефлексії з боку суспільствознавства у критичний момент історії, а й як документальне віддзеркалення стану українського суспільства за часів екзистенційної кризи. Не всі редакції змогли впоратися з таким викликом та вчасно зреагувати на події воєнного стану; утім, більшість провідних видань стоїчно продовжували свою видавничу діяльність, у такий спосіб зуртовуючи наукову спільноту в доведенні свого бачення та розуміння воєнної теми до якнайширших професійних кіл і небайдужої громадськості. На особливу увагу заслуговує спеціальний випуск соціального моніторингу ІС НАН України під назвою «Українське суспільство в умовах війни. 2022». Це колективна монографія, що містить 38 авторських статей у семи розділах, де розглянуто різні аспекти суспільного життя за воєнного стану в термінах соціології надзвичайності, зокрема соціально-психологічні та соціально-економічні проблеми, соціоструктурні зміни, порівняльну соціальну динаміку довоєнного та воєнного часу, а також адаптаційні практики виживання та копінгу в кризовому соціумі.

Ключові слова: соціологія надзвичайності, феноменологія війни, вимушена міграція, практики виживання та копінгу

OLHA IVASHCHENKO

On the war and society in Ukrainian scholarly periodicals in conditions of Russia's full-scale invasion of Ukraine (2022–2023)

The paper presents a selected review of the most valuable thematic publications in Ukrainian journals for social sciences in view of the emergence and exacerbation of social problems owing to the Russian full-scale invasion of Ukraine, such as forced external and internal migration of Ukrainian citizens. A number of related issues are also taken into consideration, such as demographic and gender analysis of displaced persons, prognostic evaluations and social consequences of the greatest migration throughout the post-Soviet history in a comparative perspective. For the first time, special attention is given to the phenomenology of war in sociological and philosophical discourses, as well as to the state and development of Ukrainian sociology during and after the war — with regard to the importance of search for relevant theoretical and methodological approaches, which is shown in articles submitted by both leading and early-career sociologists and philosophers to academic periodicals such as “Ukrainian Society”, “Sociology: Theory, Methods, Marketing”, “Demography and Social Economy”, “Political Studies”, “Philosophical Thought” and “Grani” (“Facets”).

The paper analyses how the journal issues were prepared and thematically shaped — not only in regard to the intellectual reflection of social science at a critical moment in the country's history but also as a document “mirroring” the state of Ukrainian society in times of an existential crisis. Not all editorial boards were able to cope with such a challenge and promptly respond to the wartime events; however, the majority of leading scholarly periodicals stoically continued their publishing activities, thereby consolidating the research community and communicating their vision and understanding of military topics to broader professional circles and committed citizens. In this context, a special issue of social monitoring by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine deserves particular attention. The issue titled “Ukrainian society in wartime. 2022” is a collective monograph consisting of 38 original articles grouped into seven chapters, which consider various aspects of societal life in wartime in terms of the sociology of emergency, for example socio-psychological and socio-economic problems, socio-structural changes, comparative social dynamics before and during the war, as well as adaptive survival and coping strategies in the crisis-ridden society.

Keywords: sociology of emergency, phenomenology of war, forced migration, survival and coping strategies

УСНА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

МИКОЛА ШУЛЬГА,

член-кореспондент НАН України, доктор соціологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

MYKOLA SHULGA,

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Principal Research Fellow at the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

chebrec@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7763-7195>

ОЛЕКСАНДР ШУЛЬГА,

доктор соціологічних наук, директор Інституту конфліктології та аналізу Росії (03186, Київ, вул. Авіаконструктора Антонова, 5)

OLEKSANDR SHULGA,

Doctor of Sciences in Sociology, Director of the Institute for Conflict Studies and Analysis of Russia (5, Aviakonstruktora Antonova St., Kyiv, 03186)

o.shulga@ikar-thinktank.org

<https://orcid.org/0000-0002-1416-1775>

Діалог соціологів двох поколінь

Наприкінці вересня головному науковому співробітнику Інституту соціології НАН України, доктору соціологічних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України Миколі Олександровичу Шульзі виповнилося 80 років. Редакція вітає ювіляра!

Ми запропонували йому поглянути ретроспективно на свій шлях до соціології та в соціології в діалозі із сином як представником молодого покоління соціологів — доктором соціологічних наук Олександром Миколайовичем Шульгою.

Олександр Шульга: Твоя кругла дата дала гарну нагоду поговорити у формі діалогу про прожите, зокрема, про десятиліття, які ти присвятив соціології. Ти не заперечуєш проти такої форми нашої розмови?

Микола Шульга: Класичний античний діалог передбачає спростування позиції співрозмовника. Навряд чи наша розмова буде побудована за таким

Цитування: Шульга, М., Шульга, О. (2023). Діалог соціологів двох поколінь. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 156–166, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.156>.

Микола Олександрович Шульга

зразком. Оскільки приводом для нашої бесіди став мій ювілей та п'ятдесятиріччя мого перебування в Академії наук України, то наш діалог радше буде схожим на розмову, яка, втім, не заважає дискутувати із співрозмовником, як і спростовувати його постулати. Ти погоджуєшся з такими умовами?

О.Ш.: Погоджуюсь. У нашій розмові так чи інакше висвітляться два пласти уявлень та відбитків картин світу двох поколінь у цілому, а конкретніше — ще й двох поколінь соціологів. Адже твоє і моє покоління по-різному приходили до соціології. У зв'язку з цим у мене до тебе такі запитання: Як у тебе зароджувався інтерес до соціології? Чому тобі захотілося стати соціологом? Які мотиви тобою рухали — адже ти закінчував історичний факультет?

М.Ш.: Розпочну здалека. Я з дитинства був вкрай допитливий. Мені хотілося докопатися до причин усього. Спочатку мене цікавив світ механізмів, машин, і я хотів у них розібратися, а потім ще їх освоїти, ставши по черзі шофером, льотчиком. Але життя мене поправило, і, зрештою, я став техніком-будівельником. Потім, мірою накопичення практичного досвіду, емпіричних знань, читання художньої та суспільно-політичної літератури, мені дедалі більше хотілося зрозуміти, як влаштоване суспільство, а також поринути в таємницю особистості. Коли я починав вникати у щось, занурюватись у його сутність, то не заспокоювався, доки не знаходив першопричину його функціонування, а далі виникало нове питання стосовно неї... Зазвичай я не міг обмежитися найближчими рамками того, чим цікавився. Мене не задовольняла фрагментарність. Мені хотілося зрозуміти місце явища у системі його відносин із середовищем.

Щодо устрою суспільства я частково задовольнив свій інтерес на історичному факультеті. Але цього виявилось замало, тому я домігся, щоб мені дозволили в університеті одночасно займатися й філософією. Тож тема мого університетського диплома була не історичною, а філософською — «Соціальна природа пізнання». Ну а особистістю я впритул зайнявся в аспірантурі із соціальної психології, підготувавши дисертацію «Класова типологія особи». Як відомо, існує психологічний напрям соціальної психології (у психологів) і соціологічний (у соціологів). Таким чином, через останній напрямок я й опинився в соціології.

Це трапилося в ті роки, коли в державі соціологія легітимувалася як наука. Зрозуміло, що в попередні роки у вишах не існувало соціологічних факультетів, не готувалися спеціалісти за таким фахом. От у цей час в соціологію пішли люди різних спеціальностей. Перш за все, звісно, туди потягнулися фахівці із суміжних спеціальностей — філософи, історики, психологи, економісти. Але не тільки вони. Прийшли математики, фізики, педагоги, філологи, інженери, тобто представники найрізноманітніших професій. Кожен із них по-різному опановував ази соціології. Мені пощастило, оскільки соціологію я почав опановувати з перших днів навчання в аспірантурі. І до цього дня її й пізнаю і щось сам продукую. Адже з роками моя допитливість не згасла. Навпаки. Сьогодні, коли у квартирі мене оточують кілька тисяч книг, коли в інтернеті можу увійти на сайти з десятками тисяч монографій та статей, моє прагнення дізнатися більше нового призводить до того, що постійно відчуваю дефіцит часу. Потрібно ж розібратися, наприклад, з інформацією, яка з'явилася днями про розміри нашого Всесвіту. Виявляється, що він зовсім «маленький»: його межі — лише за 46 млрд світлових років від нас (<https://t4.com.ua/science/vcheni-znajshly-svidchennya-nevelykyh-rozmiriv-vsесvitu/>). А що за цими межами? Та й цікаво було б дізнатися, як там все було до Великого вибуху.

Ось так би я пояснив свій шлях до соціології. А тепер твоя черга. Розкажи, чому ти обрав соціологію?

О.Ш.: З дитинства мене оточувала наукова література. У нас у квартирі не тільки на полицях, а й на столах, а часто й на стільцях і навіть на підлозі нагромаджувалися стоси книг. Моїм побутовим тлом були дискусії дорослих на світоглядні, моральні та політичні теми. Річ у тому, що нашими гостями були переважно філософи, соціологи, а нерідко й чинні політики. Тому цей дискурс був для мене, так би мовити, своїм, звичайним.

Багатьох соціологів я знав з дитинства, не підозрюючи, що це відомі вчені. Уже студентом соціологічного факультету я усвідомив, з ким знайомий і як мені в цьому плані пощастило. Наприклад, я часто консультувався з Наталією Вікторівною Паніною. Особливо з питань технології проведення соціологічних досліджень. Та й жила вона в будинку навпроти і знала мене з коляски. Заразом, будучи в гостях у їхній сім'ї, можна було щось спитати й у Євгена Івановича Головахи. А після закінчення аспірантури я працював чотири роки у фірмі «Социс». Там отримав неоціненний досвід проведення польового етапу емпіричних досліджень під керівництвом Миколи Миколайовича Чурилова. Та й багатьох викладачів соціологічного факультету університету я також знав ще зі шкільних років.

Тому повною мірою можу вважатися спадковим соціологом, який не просто пішов по стопах своїх батьків, а зробив це майже не замислюючись. Адже соціологи та їхні розмови про соціологічні проблеми були частиною моєї природної настанови, чимось таким, що сприймалося як даність. Напевно, я б дуже здивувався, якби потрапив у гості до представників інших професій і вони, наприклад, почали б говорити про таксидермію або, радше, про футбол. «Хвилиночку, — спитав би я, — про що ви взагалі?» Може не такими словами, але мені було б дуже некомфортно.

Микола Олександрович з колегами

Ми з тобою, хоча й присвятили себе одній і тій самій професії, однак зробили це абсолютна за різних умов. Ти — дитина війни, яка народилася на хуторі на Луганщині в дуже непростих умовах, в сім'ї максимально далекій від науки. Про це дуже докладно і справді цікаво ти пишеш у своїй автобіографічній книзі «Терпкий запах полини». Лейтмотив книги — твоя, я б сказав, якась неприродна жага до знання, якою ти проклав собі такий успішний шлях. Я, нато-мість, — дитина Перебудови, яка нічого іншого з дитинства, як наука соціологія, і не знала.

До речі, повернімося до твого шляху до соціології. От ти кажеш, що коли захоплюєшся якоюсь проблемою, то не можеш зупинитися, доки не зрозумієш смисл досліджуваного феномену та місце, яке він посідає серед інших явищ. А в чому тобі вдалося, як ти кажеш, розібратися? Які із таких проблем тобі най-більше запам'яталися?

М.Ш.: Теоретичних проблем, в які мені доводилося глибоко занурюватися було чимало. Однією з тих, якою я докладно займався в період навчання в аспірантурі, була тема класифікації, типологізації, типізації. Власне, ці теми обговорюються в соціології постійно. Оскільки це базові категорії. Я до них звернувся тому, що моя кандидатська дисертація була присвячена класовій типології особистості. В ній акцент зроблено на методологічних питаннях. Потім наш відділ соціальної психології взявся до вивчення способу життя. Це широка соціологічна категорія, яку вивчали тоді різні відділи Інституту філософії в різних ракурсах. У мене виникла ідея, що для соціальної психології більш конкретною і змістовною була б тема стилю життя. І ми з Є. Головахою розробили і запропо-нували відділові структуру монографії, присвяченої стилям життя особистості.

У ній я прагнув з'ясувати, в чому полягає відмінність між способом і стилем життя особистості. В наступних працях я поглиблював цю тему, зосереджуючи увагу на плюралізації способів життя сучасної особистості, на явищах цілісності особистості й повноти її життя. Ці напрацювання, а також ситуація, що склалася наприкінці 1980-х років у суспільстві, підштовхнули мене до розроблення проблем етнічної самоідентифікації особистості. Це стало темою докторської дисертації. У ній я запропонував розглядати як самостійний аспект соціалізації особистості її етнізацію, тобто освоєння людиною етнічної культури народу. Останній процес є складним і насиченим. Я вирізнив у ньому осердя, яке визначив як етнічну компетентність особистості. Кожна людина має індивідуальний рівень етнічної компетентності. Її супроводжують такі явища, як етнічна маргіналізація, етнічний конформізм, почуття етнічної мегаломанії чи меншовартості тощо. Важливим аспектом цього явища є процес утримання етнічної ідентичності в умовах перебування особистості в середовищі іншої культури.

Явища акомодатії, асиміляції особистості безпосередньо пов'язані з міграцією. Так склалося, що мої наукові інтереси збіглися з тим, чим я займався на державній службі — питаннями міжетнічних відносин і питаннями міграції. Об'єднавши накопичені знання в теорії з практичним досвідом, я написав монографію «Велике переселення». У ній узагальнено процеси переміщення людей в Україну і з України впродовж десятиріччя — 1990–2000 років. З темою міграції пов'язана й тема простору життя особистості. Ми з колегами з відділу соціальної психології підготували книгу «Соціальний ареал життя особистості».

Взагалі, в житті доволі щільно все пов'язано. Практика часто наштовхує на нерозв'язані теоретичні питання. Мої позанаукові посади надихнули мене підготувати наукові статті, присвячені елітам. Не перераховуватиму всі інші наукові теми, які довелося розробляти. Їх було чимало. У кожній із цих тем я намагався як поглибити їхнє теоретичне наповнення, так і внести пропозиції, корисні для практики.

О.Ш.: Озираючись на прожиті роки, який період у своєму житті ти б назвав найкомфортнішим для наукової роботи?

М.Ш.: Напевно, такими були для мене 1976–1980 роки. Я міг увесь час віддавати науковій роботі, міг цілими днями поринати в обмірковування, осмислення якоїсь проблеми, підходити до неї з різних боків, підбираючи широкий спектр наукових праць, які могли б несподівано наштовхнути на нову ідею. Я занурювався не лише в наукові праці, а й у художні твори, особливо любив ознайомлюватися із товстими літературно-мистецькими журналами. На той час я вже мав досвід роботи на виробництві, п'ятирічний досвід армійської служби, до якої мене призивали двічі. Тому я насолоджувався умовами перебування в академічному інституті: тільки два обов'язкові дні для відвідування, весь час у твоєму розпорядженні, тебе оточують розумні, ерудовані співрозмовники, в колективі панує атмосфера творчого пошуку. Тоді у матеріальному плані ми жили вже відносно благополучно. Не заможно, але грошей вистачало і на харчування, і на книги, і на кіно з театром, і на передплату журналів, книжок і

газет, і на літній відпочинок. Я отримував зарплату спочатку молодшого, а потім старшого наукового співробітника в Інституті філософії, крім того, погодинно вів заняття у ВНЗ, читав публічні лекції по лінії товариства «Знання», які непогано оплачували. Напевно, це спосіб життя, про який може мріяти людина, захоплена наукою. На жаль, такий спосіб життя можливий не лише тоді, коли в установі встановлено досить вільний режим роботи, коли надається багато часу для занять у бібліотеках, а ще й за наявності іншої умови — гідної зарплати.

О.Ш.: А чим тобі не подобалися інші роки?

М.Ш.: На жаль, в інші роки мені доводилося, як то кажуть, «розриватися» між службовими обов'язками та науковою роботою. Після закінчення університету я працював відповідальним секретарем міського товариства охорони пам'яток історії та культури. Воно розміщувалося поряд із університетською бібліотекою. Відпрацювавши робочий день у своєму офісі, одразу ж ішов до читального залу бібліотеки. На той час я намагався остаточно вибрати тему кандидатської дисертації та готувався до складання кандидатських іспитів. Однак рік по тому всі мої плани розсипалися на порошок — мене призвали вдруте до армії. Щоправда, до цього моменту мені вдалося скласти кандидатський іспит з англійської мови. Ну, а далі служба на кордоні у Забайкаллі. На службі офіцерові важко знайти впродовж доби часовий «зазор», де можна було б зайнятися наукою. Але якщо виявляти волю і наполегливість, то все ж таки можна десь викроїти півгодини-годину. А якщо пощастить, то й більше. Наприклад, до кандидатських іспитів я готувався під час бойових чергувань на державному кордоні. Там у замаскованому бліндажі із шістьма солдатами раз на місяць упродовж тижня я вів спостереження за прилеглою територією суміжної країни. Цей пост спостереження було винесено вперед майже на кілометр від контрольно-слідової смуги. Зайти за контрольно-слідову смугу ніхто не мав права. Через таку локацію та секретність, жоден «контролер», жоден старший начальник не міг туди потрапити й перешкодити мені конспектувати праці класиків філософії.

Докторську дисертацію я писав, коли перебував на державній службі, яка, як відомо, має ненормований робочий день. Тому над дисертацією доводилося працювати вечорами, у вихідні дні та під час відпусток. У таких ситуаціях важливо змусити себе працювати систематично та цілеспрямовано. Якщо почнеш себе жаліти, давати послаблення, то вже за кілька тижнів забудеш, що читав раніше, які ідеї в тебе з'являлися. Довелося б розпочинати все наново.

О.Ш.: Так, я пам'ятаю, як ти вечорами після роботи сидів і працював. Згадую, як важко було допроситися, щоб у неділю хоча б кілька годин ми провели разом. Але вихід ми все ж таки знайшли. У робочі дні ти возив мене автобусом у садочок від вулиці Просвіти до Маріїнського парку. Весь шлях займав близько півгодини. Ти розповідав мені дуже цікаві історії. Я їх запам'ятовував, а потім переказував у своїй садковій групі. Це створювало мені авторитет серед малюків. Та й вихователька мене поважала — під час моїх довгих оповідань вона спокійно покидала гурт.

М.Ш.: Щоб завершити думку про найсприятливіший час для наукової творчості, хочу сказати, що зайняття адміністративних посад, навіть в академічному

інституті, актуалізує проблему часу — скільки його ти можеш витратити на себе, щоб залишатися вченим, дослідником, а скільки, грубо кажучи, «на того дядька». Для того, щоб науковці могли комфортно творити, тобі як адміністраторові треба створити для них необхідні умови: подбати про своєчасну виплату зарплати, про комплектування бібліотеки періодикою і свіжими працями вітчизняних та зарубіжних учених, щоб у приміщеннях було тепло і в них працювали світильники, а дах очищали від снігу і він не протікав... Перелік цих повсякденних турбот можна продовжувати й продовжувати. До речі, багато часу забирала й громадська робота. Разом з академіком В. Вороною ми доклали чимало зусиль, щоби реанімувати роботу Соціологічної асоціації України, президентом якої я був сім років. До середини 1990-х вона припинила подавати ознаки життя. Нам вдалося її відродити, відновити обласні відділення, поживити їхню роботу, залучити до нашої професійної спільноти нових індивідуальних та колективних членів, започаткувати систематичні конференції з певних наукових напрямів тощо.

Сьогодні більшості академічних вчених доводиться «розриватися» з іншої причини — через низький рівень зарплат. Тієї платні, яку вони отримують в інститутах, насилу вистачає на нормальне існування однієї людини. А якщо ви маєте дітей, то прогодувати сім'ю вже не зможете. Немає можливості купувати зарубіжні журнали та книги. За доступ до них в інтернеті теж треба платити чималі гроші, якщо співвіднести їхню вартість і рівень наших доходів. А про перспективи заробити кошти на квартиру годі й говорити. Тому науковець змушений шукати додаткову роботу, додаткові джерела існування. Вони забирають дуже багато часу. Пошук ґрантів не розв'язує проблеми. По-перше, їх мало, на всіх не вистачає. По-друге, вони короткочасні й можуть бути нетривалою підмогою.

Із цього випливають два наслідки. Перший — що за обставин, які в нас склалися, до академічної соціології не йде молодь. Другий — вченим зрілого віку, змушеним бігати у пошуках приробітку, практично, майже не залишається часу для творчості.

Будемо сподіватися, що в майбутньому ситуація виправиться. Адже наука в сучасному світі справді є тією чарівною паличкою, яка може зробити і людину, і суспільство щасливими.

О.Ш.: Виходить, що ти займався лише теоретичними розробками? А емпіричними дослідженнями тобі доводилось займатися?

М.Ш.: Доводилось, доводилось. Здається, на другому курсі аспірантури мене та Є. Головаху запросила до себе наша завідувачка відділу, вона ж і наша наукова керівниця, професор Л. Сохань. Вона познайомила нас із головним інженером Південно-Західної залізниці Б. Олійником, який звернувся до Інституту філософії із проханням вивчити причини високої плинності робочої сили в колективах залізничників. От ми з Євгеном Івановичем і зайнялися дослідженням цієї проблеми. Ми зустрілися й провели бесіди з провідниками вагонів, машиністами тепловозів, змащувачами колісних пар та іншими працівниками. Потім розробили анкету, провели опитування, все підраховували, проаналізували й підготували звіт і рекомендації. На початку 1970-х у соціолога, який проводив ем-

Під час виступу

піричне дослідження, під рукою були тільки паперова анкета та ручка. Первинні дані переносили на величезні ватманські листи, розкреслені відповідно до запитань анкети, а підсумовували їх за допомоги арифмометра, а іноді навіть і дерев'яної рахівниці з кісточками. До речі, за виконану роботу ми отримали почесні грамоти, підписані керівництвом залізниці.

Природно, що це було не єдине в моєму житті емпіричне дослідження. Був період, коли я працював у відділі, який проводив таку ж роботу на знаменитому Чорноморському суднобудівному заводі, де виготовляли авіаносці. Там було дуже цікаво працювати, хоча і складно. Про час, проведений там, варто було б написати окрему статтю. Ну і, ясна річ, слід сказати про інститутський моніторинг «Українське суспільство», в організації та проведенні якого я брав участь з 2001 по 2021 рік. А взагалі я брав участь у багатьох емпіричних дослідженнях.

Сьогодні молоді соціологи успішно опановують сучасні методи емпіричних досліджень, володіють новими інструментами вимірювання соціальної реальності, які дають змогу більш точно фіксувати її різні аспекти, відтінки, смисли. Я спостерігаю, що інколи вони так захоплюються цим боком справи, що забувають, заради чого вони все це роблять.

О.Ш.: У твоїх словах я відчув певну упередженість щодо захоплення молодих соціологів сучасними методами емпіричних досліджень. Що ти маєш проти такого роду досліджень?

М.Ш.: Не зовсім так. Це не старече буркотіння. Звичайно, я погоджуюсь, що такі роботи є важливим кроком у пізнанні суспільства. Але якщо дослідження на цьому зупиняється, то, на мою думку, залишається нерозкритим значний потенціал того, що могла б розповісти соціологія. На жаль, нині дослідницький соціологічний простір перенасичений саме такими дрібномасштабними роботами. Я вважаю, що потрібно зацікавити дослідників, хоча б частину з них, до наступних кроків, до узагальнень, які допоможуть зрозуміти місце цих деталей у великому цілому. І тут без концепцій, які пояснюють довготривалі періоди життя суспільства, не обійтися. Звичайно, одній людині впоратися з такою роботою буває не під силу. Тут потрібні колективні зусилля.

Я тільки хочу висловити тривогу, занепокоєння масовим захопленням дослідженням дрібних соціальних проблем на шкоду вивченню масштабних.

Мені здається, що навіть удосконалюючи методи та техніку емпіричних досліджень, які дають змогу досить точно відображати мікрофрагменти дійсності, все ж таки ми емпіризуємо знання, а не теоретизуємо його. Я чудово розумію, що не можна протиставляти ці невіддільні складові соціології, але якщо друга, теоретична, складова «усихає», то втрачає сенс і перша. Здавалося б, big data за рівнем узагальненості вже досягає рівня макропроцесів і вже не потрібна жодна теорія макрорівня. Однак навіть невеликий досвід використання результатів цієї методики показав, що без макрорівневої соціологічної теорії, без філософсько-соціологічної концепції вона недостатня.

Моя стурбованість сьогоднішньою поширеністю мікродосліджень пов'язана ще й із тим, що моє покоління соціологів було зорієнтоване на пошук істини. Тепер такі зусилля намагаються назвати марними. Вважаю, що це крайність. Не вдаючись у конкретику, зазначу, що, розділивши поняття істини на абсолютну і відносну в пізнанні світу, зокрема й соціальної дійсності, ученим вдавалося досягати багато чого. Я розумію пошук істини як прагнення отримати відносно достовірне знання, якого на сьогодні ми можемо досягти. Взагалі для 1960–1970-х років провідним трендом у суспільних науках у Радянському Союзі була методологічна, гносеологічна тематика, розроблення наукових способів та прийомів, що допомагають здобувати достовірні знання.

О.Ш.: У зв'язку із дискусійністю питання про істину, хотів би поставити ще одне дискусійне запитання. Як ти ставишся до великих проєктів бачення суспільства?

М.Ш.: Я стою на тій позиції, що соціологія — це наука про суспільство як систему, знання про органічне ціле. Без цього вона нагадує свого роду комору, в якій накидано безліч речей. На жаль, таку невпорядковану сукупність речей зазвичай називають мотлохом. Щоб перетворити масу розрізненої інформації на систему знань, потрібні принципи, за якими її класифікують, знаходять у ній зв'язки, типи взаємодії тощо. Отже, потрібні мегатеорії. Раніше вчення такого типу, тобто мегатеорії, містили філософсько-світоглядні постулати, сукупність методологічних принципів пізнання, систему уявлень про суспільство, а також

його уможгливий проєкт, реалізація якого має стати метою всього соціуму. Такі теорії називали мегапроєктами. Пізніше вони зазнали жорсткої критики. Противники мегапроєктів постаралися подати їх як щось віджиле, як рудимент. Інакше висловлюючись, вони постаралися приховати їх змістовну частину, а виставити напоказ лише негативи. У результаті, мегатеорії постали, вибачте за каламбур, як мегатирії. Якщо перекласти з грецької, то слово мегатирії означає величезних звірів. Вікіпедія визначає їх так: «вимерлий рід гігантських лінивців, що існував у пліоцені та плейстоцені від 2 млн до 12 тис. років тому...».

О.Ш.: Я думаю, що треба розрізняти мегапроєкти та теоретичне дослідження суспільства на макрорівні. Все ж мегапроєкти — це плани перебудови суспільства за пропонованим зразком, а теорії макрорівня відображають соціальні реалії, що склалися. Ну, можливо, вказують на тенденції їхнього розвитку. Щодо розуміння цієї проблеми мені пощастило. Я працював в архіві А. Шюца в університеті в Констанці, в Німеччині, коли виграв піврічний грант у ДААД, а потім стажувався там кілька разів у наступні роки впродовж місяця-двох. На той час там ще викладав Т. Лукман. Крім того, в університетському середовищі високо цінували спадщину А. Шюца. Можна сказати, що там ширяв його дух. Невипадково учні та послідовники цих відомих соціологів продовжували займатися розробленням макротеорії суспільства. Знайомство з їхніми працями, вся обстановка місцевої соціологічної спільноти вплинула на мене, на мої інтереси, на захоплення феноменологією. Це дістало відображення в моїй кандидатській дисертації.

М.Ш.: Тобто ти хочеш сказати, що те середовище посприяло визріванню у тебе ідеї підготовки докторської, в якій питання феноменології розглядалися б на рівні макросоціологічної теорії?

О.Ш.: Насправді феноменологія має ще більш амбітні завдання, адже згідно з постулатом Едмунда Гусерля вона закінчує своє пізнання там, де соціологія його починає. Феноменологічний метод, іншими словами, є основою справді наукового пізнання соціальної реальності. Утім, що для мене було конче важливим і одразу мене вразило, — це дуже глибока зосередженість на гносеологічних та епістемологічних питаннях. Цей фокус аналізу зі студентських лав прищепив мені видатний представник української теоретичної соціології — Валентин Іванович Тарасенко. Мені пощастило, що мої бакалаврська й магістерська роботи та кандидатська дисертація були написані під його керівництвом. Він був консультантом і під час написання моєї докторської дисертації, однак хвороба передчасно обірвала його життя. Він жодним чином не належав до феноменологічної парадигми як такої. Проте йому була притаманна глибока впевненість, що без чіткого та внутрішньо несуперечливого категоріально-поняттєвого апарату справжнє пізнання неможливе. Цього принципу дотримувалися і в Архіві соціальних наук імені Альфреда Шюца Університету Констанці. А ще це було місце, де ти на сто відсотків займаєшся наукою, не турбуючись більше ні про що. Тільки ти, бібліотека на три мільйони книг і можливість доступу до будь-якої праці з наукових бібліотек Німеччини, а також справжні спеціалісти у своїй галузі, які завжди можуть надати консультацію, обговорити чи покритикувати твій матеріал і наштовхнути на нові ідеї.

М.ІІІ.: Завершуючи нашу розмову, хотів би підкреслити, що більша частина мого життєвого шляху була пов'язана із соціологією. Склалися різні ситуації у наукових колективах, де я працював, в українському соціологічному середовищі в цілому. Були радісні моменти, були й прикрі. Без цього в житті не буває. Тим паче, що моє життя припало на період докорінного зламу суспільного ладу, зміни державного устрою. В ці роки я був занурений не тільки в академічну діяльність, а й у політичну. Тож є ще багато сюжетів, які могли б стати темою для продовження нашого діалогу.

Отримано 20.10.2023

«Українське суспільство й соціологи перед викликами війни та повоєнного розвитку»: роботи учасників конкурсу «Кращий молодий соціолог року»

10 грудня — особлива дата в житті вітчизняної соціологічної спільноти. Це річниця від дня народження Наталії Паніної (1949–2006), однієї з найвидатніших постатей в історії соціологічної думки незалежної України. Доробок Н. Паніної потужний і різноманітний: від розроблення/адаптації низки методик для дослідження соціальних процесів і явищ у перехідному суспільстві до публікації посібника з опитувань громадської думки, а також побудови вибірки, репрезентативної для дорослого населення України.

Як ініціаторці та керівниці багаторічного загальнонаціонального дослідницького проєкту («Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві. Соціологічний моніторинг») Наталії Паніній було присуджено (на жаль, посмертно) Державну премію в галузі науки і техніки. А відданість справі та активна громадянська позиція дали їй підстави очолити Комісію з професійної етики Соціологічної асоціації України. Н. Паніній також належить ідея проведення конкурсу творчих робіт серед молодих соціологів. Такий захід, на думку Паніної, стимулював би в молодих дослідниках дух пошуку та мотивував би їх ділитися результатами своїх розвідок.

Відаючи данину Наталії Паніній, Інститут соціології Національної академії наук України організує конкурс есеїв та щорічну наукову конференцію (відому як Міжнародні соціологічні читання), на якій оголошують переможців та призерів конкурсу. Рішенням Конкурсної комісії почесне звання «Кращий молодий соціолог року» присвоюють авторові найкращого твору. Роботи всіх конкурсантів публікуються або в окремому розділі матеріалів Соціологічних читань, або як самостійна стаття в часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг».

У пропонованій читачам добірці міститься шість есеїв, надісланих на конкурс «Кращий молодий соціолог року — 2023».

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ

(заступник голови Конкурсної комісії),

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR STEHNIJ

(Vice Chair of the Contest Jury),

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

o.stegniy@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7829-127X>

Переднє слово

Тема цього річного конкурсу — «Українське суспільство й соціологи перед викликами війни та повоєнного розвитку» — суголосна переживанням за майбутнє нашої країни. На думку конкурсантів, ключовою вимогою до українського суспільства воєнного часу є стійкість та мобілізація всіх ресурсів заради перемоги, під якою в першому наближенні слід розуміти відновлення територіальної цілісності. Але цілком очевидно, що збереження національного суверенітету зовсім не означатиме припинення боротьби.

Окупація значної частини території України актуалізує неформальність питання про ареал існування нашого соціуму як певної цілісності. Тому **Олександр Вольський** цілком слушно розмірковує над тим, у яких саме кордонах застосовне поняття «українське суспільство» — лише на підконтрольній українському уряду території чи також на окупованих територіях, де продовжують перебувати наші громадяни. Окремо постає питання про численних біженців від російсько-української війни, змушених полишити свої домівки та виїхати за кордон. Вочевидь, конкурсанти не беруть під сумнів власне існування українського суспільства як функційної цілісності з певними специфічними ознаками, з чим і пов'язаний практичний сенс існування вітчизняної соціології.

Перебіг подій на фронті вказує на високу ймовірність тривалого характеру цієї війни, що передбачає перевірку стійкості суспільства стосовно різноманітних негараздів та небезпек воєнного часу. З огляду на це вельми актуальним та соціально значущим видається дослідження проблеми національної резильєнтності (*resilience*) наших громадян. **Руслана Москотіна** пропонує різноманітні сучасні методичні підходи для вимірювання зазначеного соціального феномену, які можуть стати в пригоді відповідним державним органам.

У воєнний період першорядним завданням для соціологів є створення умов, за яких вони матимуть не тільки об'єкт для дослідження, а й можливість влас-

ного фізичного існування завдяки своїй професійній активності. Тому, як зауважує **Микола Бондаренко**, сьогодні головний виклик для соціологів — продовжити бути соціологами, не втрачати себе та своїх професійних навичок, необхідних для аналізу суспільних процесів воєнної доби.

Украї важливою для обороноздатності країни, мобілізації наявних людських ресурсів є консолідація українського суспільства. Тому на окрему увагу вітчизняних соціологів заслуговує проблема потенційних суспільних зламів, які можуть призвести до відчутних внутрішніх конфліктів. У зв'язку з цим **Юлія Германова** виокремлює небезпеку соціальної напруженості між різними категоріями населення, насамперед між залученими до оборони країни й тими, хто самоусунувся.

Значні руйнування соціальної інфраструктури, житлового фонду та втрата майна актуалізують вивчення матеріальних об'єктів та соціоматеріальних умов проживання в дослідженні суспільства воєнного часу. На думку **Ганни Куровської**, через ситуацію війни відбувається позбавлення базових благ, оскільки руйнується звичне середовище існування та змінюються повсякденні практики.

Окремим викликом для українського суспільства та вітчизняних соціологів у повоєнний період стане просторова і соціальна інклюзивність, створення умов для співіснування різних досвідів переживання війни. Суттєве збільшення числа фізично постраждалих унаслідок широкомасштабних бойових дій, як наголошує **Інга Козлова**, потребує становлення інклюзивного суспільства в інклюзивному фізичному міському просторі.

Молоді науковці визнають, що повоєнний період, найімовірніше, буде міжвоєнним. Проблема істотного скорочення населення країни, зокрема через значну кількість біженців, які не повернуться, надзвичайно загострить питання відновлення працездатного населення. Можливий приплив іноземних трудових мігрантів зумовить актуальність формування спільної ідентичності, необхідної для інтеграції в українське суспільство. А що стосується майбутнього соціологічної науки, то тут конкурсанти передбачають створення нових соціальних умов, які визначатимуть нові форми та способи функціонування соціології як соціальної практики. У ситуації вкрай обмежених можливостей бюджетного фінансування соціальних наук молоде покоління вітчизняних соціологів має насамперед опанувати ті професійні навички, які будуть потрібні у повоєнному суспільстві.

Лейтмотивом спільного погляду конкурсантів на завдання соціологічної науки воєнного часу є відповідальність соціологів за формування громадської думки, напрямів та пріоритетів повоєнного розвитку. Соціальна діагностика організму українського суспільства воєнного часу дуже важлива для перспектив відбудови та відновлення в мирний час. Як свідчить негативний досвід окремих країн Центральної та Східної Європи, не виявлені вчасно патології суспільної свідомості, передовсім симптоми всеохопного популізму, можуть відкрити шлях до хибної траєкторії суспільного розвитку, далекої від моделі держави загального добробуту та демократичних цінностей.

**Есеї учасників конкурсу
«Кращий молодий соціолог року – 2023»**

МИКОЛА БОНДАРЕНКО,

PhD із соціології, асистент кафедри галузевої соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (03127, Київ, просп. Академіка Глушкова, 4Д)

MYKOLA BONDARENKO,

PhD in Sociology, Assistant Lecturer at the Department of Branch Sociology, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4D, Academician Glushkov Ave., Kyiv, 03127)

nickybond@knu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6043-6357>

**Приречені на соціологію, або Нелінійна
інструкція про те, як не розгубити хист, зміст
і фокус у часи нестабільності**

Інколи хочеться поговорити про все, як є — тож спершу окреслімо рамки цього монологу, що має шанс перерости у відкладений діалог.

Яка форма подання? Академічні статті та тези найчастіше вимагають від науковців анотацій, теоретичної бази, професійно виокремленої мети, переліку використаних матеріалів і методів, пронумерованих висновків. У дисертацій та монографій є автореферати й abstract'и. Разом з ними лишається і «затверджена» структура, що передбачає обсяги, стандарти й відповідне оформлення. Тут формальності стали вже звичною справою. А от есеї — це відсутність обмежень для роздумів і рефлексій. Це (певного роду) свобода, тому в цій розвідці я намагатимуся використати її сповна.

Якими будуть персонажі цієї постановки? Або ж, як ми звикли казати, яка цільова аудиторія? Домовмося: цей текст — від соціолога до соціологів. На це вказує і сам конкурс, і його назва, і, звісно, шановна комісія з відповідних фахівців, що матиме змогу ознайомитися з моїм письмом. Що це означає? Це означає, що фокусом запропонованої (поки односторонньої) розмови постанемо саме ми з вами, колеги. Це також означає, що багато метафор, жартів, «референсів» на авторів чи цитат здебільшого будуть зрозумілими без пояснень. Це полегшує комунікацію.

Суспільство як організм, система, механізм чи соціальний елемент завжди поруч з нами. Ми — соціологи — його частина, але, за нашим же «улюбленим» визначенням, ми покликані (або ж приречені) вивчати його та бути від-

повідальними за статус «науки про суспільство». А це передбачає той самий погляд збоку, згори чи з іншого ракурсу, який може пропонувати триангуляція, «призма» соціології або дослідницький підхід.

Однак про соціум як такий (соціетальний, економічний, політичний, культурний — у кращих традиціях Талкота Парсонса) ми говоримо завжди: на кожній прес-конференції, лекції чи у фаховій книзі. Який в українського суспільства наразі — під час війни — ключовий виклик? Якщо коротко — стійкість, життя та перемога, а також усі похідні від них та до них. Гадаю, ви погодитеся, що така думка в Україні превалює. Попри те, що подібне можна сказати іншими словами, я спиратимуся саме на це положення про спільність наших із вами ідей. Певна річ, у суспільстві мільйонів людей можуть проступати полярні думки. Але, мені здається, що в такому разі дуже вдало працюватиме «спіраль мовчання» Елізабет Ноель-Нойман; отже, вести дискусію про альтернативи тут не настільки суттєво. Малуватим буде їхній «публічний» відсоток — у межах похибки. Та й говорити про таке зовсім не хочеться, насправді.

Тож якщо думки щодо суспільного курсу у нас збігаються... То, пишучи есей на тему «Українське суспільство й соціологи перед викликами війни та повоєнного розвитку», я волів би поговорити саме про соціологів. І, відверто, трохи потішити нас же самих.

Мені довго думалося, який же сьогодні (та й загалом у часи суспільних зрушень, криз, проблем і, на жаль, воєн) у соціологів виклик? Відповідь на це запитання видається дуже простою, але й складною водночас. Теперішній виклик соціологів — *(продовжити) бути соціологами*. Це означає не втрачати себе, своїх навичок і складу розуму, що дозволяють нам аналізувати, розбиратися й, бажано, перетворювати світ на краще місце.

Водночас, неодноразово, десь так із першого курсу університету ми чуємо: «Соціолог? Це хто?», «А що таке соціологія?» Тож розберімося, *хто ми такі* та «з чим нас їдять». Жартую. З чим нас їдять, розбиратися не будемо, бо й так зрозуміло: соціологія — той ще фрукт.

На запит «Хто такий соціолог?» Google видає першим лінком статтю Даяни Данилюк для видання “Bazilik.Media”. Вже у вступному абзаці ми бачимо, що соціолог — це фахівець, який аналізує, описує та оцінює проблеми, факти і явища, що відбуваються в суспільстві, окремих групах і спільнотах. Тобто соціологи дивляться на «все суспільне», досліджують його, розкладають на частинки, занотовують, роблять свої висновки та надають рекомендації. Отже, соціолог завжди поруч і завжди окремо, завжди всередині структур і завжди зовні. Ми *між двох вогнів*. Або трьох і більше. І це не «зручні вогні-одноміркі», навіть якщо їх декілька. Це багатовимірні різнорівневі вогні, деякі з яких навіть факторним аналізом не побачиш і не загасиш. Але ж у тому й річ. Ми завжди «між», але ми це вміємо.

Це ж закладено в ДНК соціології! Нагадую, «соціологія — мультипарадигмальна наука». Академічно, *ми живемо поміж різних підходів*. І різні школи наукової думки цієї дисципліни доволі вдало співіснують уже впродовж десятиліть. Послугуватися одними теоріями, додавати до них інші, об'єднувати,

формулювати нові підходи та створювати нове знання — це і є шлях розвитку нашого напрямку.

З таким поєднанням соціолог дивиться на реальність — тут нам допоможе П'єр Бурдьє — одразу крізь *кілька різних соціальних полів*. Ми можемо аналізувати і політичні режими, і економіку, і абсолютно «нішеві» зміни, залежно від інтересу та цілей. Так само ми й поміж різної інформації та медіаконтекстів. А коли маєш ворогів, то стикаєшся ще й з пропагандою та фейками, котрі, кому, як не соціологові, необхідно «відловлювати», опрацьовувати та викорінювати, щоби допомагати своїм людям, за словами авторки Оксани Мороз, «не стати овочами».

Як учать нас класики та як кажуть нам рекламники, існує чотири «правди», на які слід дивитися, розроблюючи будь-яку стратегію — дослідницьку, брендову, комунікаційну. Це правда людини (аудиторії), правда категорії (нашого проекту, аналітики), правда альтернатив (інших думок, поглядів, ідей, парадигм) та правда культури. Так-от соціолог — це та людина, що може пов'язати ці правди в єдиний сенс і побачити певну картину світу, що склалася. Виходить, що соціологи — це своєрідні перекладачі між мовами однієї людини, груп, культури та соціуму загалом.

Соціологи завжди між *публічним і приватним*. Це і прагнення донесення важливого доробку до широкої публіки, як те пропонує робити Майкл Буравой, і NDA¹ від замовника, якщо ви працюєте над закритим проектом. Потрібно розуміти баланс між власним і суспільним, «сокровеним» і доцільним для висвітлення знанням, а також пам'ятати про різницю форм, якщо таке знання має передаватися.

Тож соціолог завжди перебуває між *науковим та публіцистичним* стилями. Що важливіше: написати виважений текст чи у довільній формі принести «на стіл» дієву пропозицію? Різним завданням та аудиторіям — різні продукти.

Соціологи завжди між *історією та сучасністю*. У кожний теперішній момент. Уміти пов'язати попередній досвід, те, «що маємо», і додати футурологію — це до снаги далеко не всім. А ще й зробити з цього низку рекомендацій, і не абияких, а ефективних, дієвих — тут потрібно попрацювати.

Вочевидь, соціологи завжди між *теорією та практикою*. Без одного не буде іншого — потрібен синтез (під час зародження науки соціології намагалися робити теорії без емпії і навпаки, але спроби були не дуже успішними).

Якщо підсумувати, то всі ці «між» і показують соціолога як *об'єднуювальну ланку* різних світів — особистісних і міжгрупових, абстрактних та реальних.

Але, якщо ми це все вміємо, для чого нам питати інших? Тут і криється каверза. Нам варто пам'ятати, що в той момент, коли ми (подекуди разом із іншими академіками та практиками — нашими «спільниками-суспільниками») прийшли працювати «у сферу» — *ми назавжди втратили «споживацький» погляд на життя*. Хай би які б чудові й дивовижні ідеї нам спадали на думку, ми маємо їх тестувати. Бо очевидно, що не-соціологи не думатимуть як соціологи. Тож маємо пересвідчуватися, що наші гіпотези й очікування відповідають реаліям.

¹ Від “non-disclosure agreement” — угода про конфіденційність/нерозголошення.

З іншого боку, соціологи — це ще й *сценаристи*, оскільки, знаючи, чого люди бажають, як мислять та що очікують, ми набуваємо здатності планувати — пропонувати зміни та творити новий світ. Соціологи мають змогу першими бачити суспільні тренди та подеколи — як *судді* — вирішувати, яким із цих трендів слід розвиватися, а яким — навпаки.

Іноді це стає схожим на мистецтво, де вимальовується картина соціальних явищ і зв'язків, а соціологи постають *художниками*, проявляючи видиме й невидиме на полотні. Крім того, час від часу соціологам варто ставати й *порушниками*. Не слід лякатися — це для того, щоби руйнувати застарілі стандарти на користь нових та цікавих ідей. Звісно, якщо це робиться на благо. А в межах наукових теорій та парадигм, за словами Томаса Куна, без цього взагалі не обійтись — інакше застій. Тож ми не просто змінюємо порядки — ми можемо бути справжніми *революціонерами*.

Отже, соціолог — це професія сотень ролей та дихотомій, котра має силу впливу та здатність перетворювати навколишню реальність. Але завжди слід *пам'ятати про наміри й цілі*, яким ви, ваш проєкт чи замовник «служите».

А ще соціологу варто *бути лаконічним* у своїх думках. Складні й розлогі тексти демонструють науковість, розмах, аналітичні здібності... Однак часто — на практиці — розмивають картину та відвертають увагу «водою» від суті. Справа в тім, що «сестру таланту» ніхто не скасовував. Багато з нас упевнилися на власному досвіді, що навіть трьохсотсторінкові презентації часто результують у “one pager” з ключовими тезами, адже написати багато гарного тексту можна про що завгодно, а от оформити всі наявні дані та донести ідею однією фразою, абзацом чи аркушем часто буває значно складніше (і цінніше).

Отож, щоб бути послідовним із собою, на цьому й підбиватиму ризик. Відповідаю на поставлене у темі запитання: *немає інструкції* про те, як стати чи бути хорошим соціологом — не існує магічної таблетки для цього. Це не кількісні дані, вони не екстраполюються та не підходять кожному. Але, як і у мистецтві, є певні кроки та вектор, куди можна рухатися, щоби покращити свої (життєві) шанси — бути корисними для себе та для майбутнього навколишнього.

Бути собою, намагатися діяти професійно, доносити зрозуміло, цікаво й «по ділу», продовжувати бути «між», бо це й є наша стихія. Соціолог — він же певною мірою *акробат, що тримає рівновагу*. Якщо не перевалюватися в один бік між абстракціями та сухими фактами, «науковістю» та публіцистичністю, між суб'єктивним та (якщо допускаємо його існування) об'єктивним — де у даних простежуватиметься і наше бачення, — то матимемо успіх.

Для досягнення результатів слід мислити стратегічно — спершу цілі, потім аналіз, позиціонування перспектив та ідей, «розшивання» їх для кінцевих користувачів чи спостерігачів і, зрештою, упровадження. Це має бути продумано. Громадська думка під час війни залежить зокрема від нас, а напроями та пріоритети повоєнного розвитку будуть також досліджуватися й рекомендуватися нами — фахівцями. Це відповідальність. Але нам, *соціологам*, що *завжди між вогнями*, не звикати.

ОЛЕКСАНДР ВОЛЬСЬКИЙ,

аспірант кафедри соціології факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (03056, Київ, просп. Берестейський, 37)

OLEKSANDR VOLSKYI,

PhD Student at the Department of Sociology of the Faculty of Sociology and Law, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (37, Beresteyskyi Ave., Kyiv, 03056)

Trikster655@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6086-7253>

Українське суспільство й соціологи перед викликами війни та повоєнного розвитку

*We work in the dark —
we do what we can —
we give what we have.
Our doubt is our passion,
and our passion is our task.
The rest is the madness of art.*

Henry James, "The Middle Years"

Нашу розмову хотілося б розпочати з апокрифічної історії про Макса Вебера. Після закінчення Першої світової війни на одній зі своїх лекцій він спитав у студентів: «Хто з вас хоче використати соціологію для розбудови та повоєнного відновлення Німеччини?» Зважаючи на те, що більшість із присутніх були колишніми фронтовими офіцерами, які шукали себе у повоєнному житті, ствердно відповіли майже всі. Після чого М. Вебер запропонував цим людям покинути аудиторію, оскільки соціологія є наукою, що спрямована на розуміння істини, а покращення суспільства — це зовсім інша історія.

Така позиція має право на існування, і ми ще повернемося до неї. Але соціологія, на відміну від соціологів, не має потреби у щоденному триразовому харчуванні та регулярній сплаті комунальних рахунків. Тому наш есей буде побудовано навколо трьох основних запитань:

1. Чи існує (і продовжує) існувати українське суспільство?
2. Хто на території України є соціологом та що ці люди можуть?
3. Кому та як українські соціологи продають свій символічний капітал?

Питання про українське суспільство на перший погляд видається парадоксальним, але воно вимагає відповідей. З одного боку, можна інтерпретувати наш соціум як певну цілісність, що територіально більш-менш збігається з простором, контрольованим нашим урядом. Водночас люди на окупованих територіях залишаються українськими, як і наші біженці в ЄС.

З іншого боку, можна відмовитися від поняття «українське суспільство» і говорити про сукупність соціальних практик на територіях, контрольованих нашим урядом. Тут, щоправда, виникає наступне питання: якщо українського суспільства «не існує», то наш уряд — це чий уряд?

Питання це — політичне і «правильна» відповідь очевидна. Але тут важливим є не ритуал політичної лояльності, а емпірична реальність та її наслідки. Якщо українське суспільство існує як функціональна, порівняно солідарна цілісність зі своїми характеристиками та специфічними мотивами поведінки, то соціальний (а головне — практичний) сенс має й існування української соціології.

Ключовими словами тут є *специфічні мотиви*. Як дисципліна, соціологія потребує окремого від економічної вигоди та політичної готовності вбивати за свою спільноту мотиву. Адже за його відсутності зникає й потреба в соціології як окремій дисципліні — її цілком можуть замінити економіка, політологія та інші соціальні науки. Звісно, намагання виділити такий мотив у «хімічно чистому» вигляді — це спекуляція, яка спирається на ліберальну політичну доктрину, що передбачає окремішність політичного, культурного та економічного життя. Однак це не применшує значущості цього мотиву та його необхідності для нас, соціологів.

Отже, існування українського суспільства є для соціологів життєво важливою необхідністю. Особливо у повоєнний період, який, найімовірніше, буде міжвоєнним. З огляду на те, що значна кількість біженців не повернеться, населення буде відновлюватися (якщо буде) завдяки мігрантам. І з ними треба буде запускати процес формування спільної ідентичності, паралельно підтримуючи функціонування порівняно дїездатного та автономного від зовнішніх та внутрішніх впливів уряду. Інакше ми ризикуємо зіткнутися з тим, що в нас є сукупність механічно «напханих» на територію України людей та військово-бюрократичні структури, що існують переважно завдяки міжнародній підтримці.

Питання про суспільство не слід абсолютизувати. Згадаємо, наприклад, «парадокс лисого»: якщо людина щоразу втрачає одну волосину, то з якого моменту її вважатимуть лисою? На це запитання немає однозначної відповіді, так само й на питання про суспільство відповідь завжди буде складнішою, ніж просто «так» чи «ні». Але саме підтримання соціального на території України є ключовим викликом та завданням, що постало перед соціологією. Усе інше — це конкретні, прикладні підпункти зазначеного «соціологічного» виклику.

А починали ми з того, що метою соціології є пізнання істини. І знову хочеться провести межу між соціологами та соціологією. Соціологія — це метод, а соціологи — це люди, які його практикують та виправдовують своє існування у власних очах через професійний габітус. Соціологи можуть існувати без соціології (щоправда, переставши бути соціологами), а соціологія без соціологів — ні. Тому основне питання, що постає перед нами, є створення умов, за яких соціологи матимуть не тільки об'єкт для дослідження, але й що їсти, завдяки своїй професійній активності. Тут відбувається перехід до другого та третього питань нашого есею.

І відповідати на питання, хто є соціологом і що він/вона може, ми будемо, спираючись передовсім на економіку символічного капіталу за П'єром Бурдьє — платоспроможний попит та адекватну пропозицію.

Тут варто підкреслити базове для наших подальших роздумів припущення: люди, зокрема соціологи, живуть, більш-менш реалізуючи свій потенціал. Кожен окремий український соціолог робить рівно те, що вміє, і те, до чого його готувало попереднє життя. Навіть якщо йому чи їй запропонувати вибір між безлімітним фінансуванням та публічною стратою, то нічого якісно кращого вони *ex nihilo* не здобудуть. Тому вельми актуальним для нас є питання про те, які навички можна опанувати (поки ми існуємо у нинішньому воєнному фреймі) для того, щоб залишитись соціологами і не померти з голоду за рік-два. Це, на мою думку, важливіше, ніж заповнення нашого «очікування» кінця війни катастрофічними чи анастрофічними візіями майбутнього. Але менше з тим, повернімося до актуальної теми есею.

Почнемо з неприємних новин. У повоєнній Україні не існуватиме такої кількості соціологічних кафедр. Після закінчення війни у молодих людей зникне необхідність ховатися від мобілізації, а економічний занепад знищить можливість для контрактного навчання. Більшість із тих, хто чогось вартий, поїде здобувати освіту за кордон і зробить усе можливе для того, щоб там залишитися.

Новина неприємна, але чи є вона поганою? Ми всі прекрасно розуміємо, що система вищої освіти в Україні вже давно не має на меті виховати професіоналів у тій чи тій царині. Вона є радше невдало замаскованою системою соціальної допомоги та індоктринації молодого покоління, яку наша держава більше не може собі дозволити. Тому, мабуть, «краще менше, та краще».

Для задоволення потреб уряду та країни достатньо однієї кафедри, де на курсі десятиох студентів-бюджетників будуть учити на кшталт «не можеш — навчимо, не хочеш — змусимо, завалиш сесію — відрахуємо», з перспективою подальшої наукової кар'єри та працевлаштуванням в урядових структурах, а десятеро контрактників будуть «невдахами», що пнуться зі шкури задля перспективи виконувати маркетингові та електоральні дослідження. Можливо, ці студенти у майбутньому створять українську соціологію, яка буде саме українською, а не пострадянською чи «грантово-західною».

Звісно, уряд є не єдиним джерелом платоспроможного попиту. У нас ще є комерційний сектор та західні NGO. Проблемою комерційного сектору, зокрема електоральних досліджень, є залежність від стану вітчизняної економіки. Цей стан найближчими роками буде змінюватися від поганого до гіршого, з певною перспективою на покращення, але це не точно. Тому NGO, найімовірніше, потрохи згортатимуть свою діяльність.

З одного боку, наш «прозахідний» третій сектор стає жертвою власного успіху: навернені не потребують проповідей, що означає скорочення фінансування. З іншого боку, перспектива того, що західні ліволіберальні наративи (як-от гендерні студії, культурна нерівність *etc.*), з яких «годується» значна кількість соціологів, збережуть свою значущість в умовах біполярної американсько-китайської системи міжнародних відносин, видається сумнівною. Дещо дивно розповідати про права ЛГБТК+ та іншу американську екзотику в країнах «тре-

тього світу», коли китайці просувають свою дискурсивну силу з акцентом на інвестиції та ефективні практики врядування.

Певна річ, зміна ідеологічних орієнтирів — це складний, суперечливий, а головне — тривалий процес. Однак очевидно, що одним із його наслідків стане відносна інфляція зав'язаного на них символічного капіталу, що неминуче позначиться на матеріальному становищі та соціальному статусі багатьох колег. Дуже багатьох.

Утім, залишається ще одна, порівняно мало освоєна ніша для розвитку — це публічна соціологія. Протягом останнього десятиліття публічний простір активно колонізували філософи, які першими зіткнулись із тим, що їхня дисципліна втрачає свої позиції в університетах. Але соціолог може розповісти про суспільство значно краще за філософа і, доклавши послідовних зусиль, витіснити останнього. Хочу наголосити, що зараз не йдеться про стратегічну співпрацю. Ми живемо в умовах «помри ти сьогодні, а я завтра», спричинених різким скороченням доступних ресурсів. Грошей на всіх не вистачить. З цього ринку можуть «годуватися», умовно кажучи, десятеро публічних інтелектуалів. У наших інтересах, щоб соціологів серед них було більше, а всіх інших менше. Звісно, якщо інтерпретувати українських соціологів як реальну, дієву професійну корпорацію, а не «уявлену спільноту». Інакше — «кожен сам за себе, один Бог за всіх».

Тут варто підкреслити, що нові умови породжують нові форми та способи функціонування соціології як соціальної практики. До війни я мав амбіцію виконати дослідження української публічної філософії. У них тоді вже сформувався досить помітний кліваж між публічними та суто академічними діями. Не щодо інтелектуальної якості, а саме форми, що може бути позитивним зрушенням, якщо ми говоримо про соціологію. У публічній сфері сховати беззмістовність за наукоподібним канцеляритом не вийде: втрата уваги слухачів неминуче позначається на гаманці. У цьому разі брак ідей потрібно ховати, хоча б за легким публіцистичним стилем.

Це одна з причин того, що мій есей написаний так, як він написаний. І якщо мені вдалося утримати вашу увагу до цього моменту, то він написаний добре. Можете вважати його «ластівкою» завтрашнього дня. Я спочатку написав понад 70 науково-популярних статей, запустив гуртки з філософії та світ-системного аналізу і YouTube-канал, а вже потім вирішив стати аспірантом. Нас робить науковцями не канцелярит із присмаком картону, а дисципліна думки, знання методів дослідження та здатність підтвердити подані нами ідеї переліком літератури з руку завдовжки та посторінковими посиланнями.

У філософів такий варіант розвитку кар'єри вже є (принаймні був у довоєнний період) доволі поширеним, що давало їм надію. Адже цінність першокурсників для науки наближується до нуля. Майбутнє дисципліни починається з аспірантів. А для того, щоб пояснити дорослим людям цінність тієї ж соціології та її конкретних наукових тем, зовсім не обов'язково бавитися з ними в освіту шість років поспіль. Крах набору до бакалаврату — це крах конкретної кафедри, крах аспірантури — це смерть дисципліни загалом.

Нескладно помітити, що, намагаючись окреслити перспективи українських соціологів, я постійно говорю про акт купівлі-продажу, що є начебто моветонном. Пафос моєї тези полягає не в тому, щоб опустити соціологію до рівня «продажної дівки» капіталізму, а підкреслити екстремальну необхідність дотримання професійної етики за таких умов.

Картина безрадісна, але все ж повернімося до початків: соціологія існує доти, доки існують соціальні мотиви. Зокрема, і навіть передовсім, усередині самих соціологів. Серед соціологічної спільноти, як я відчуваю, простежується тенденція підносити та романтизувати соціальний мотив як протизвагу «владі голого чистогану», але насправду ситуація складніша.

Не можу не згадати одного мого друга, з яким ми розмовляли минулого року в Києві. Він серйозно розмірковував над тим, щоби піти добровольцем в армію, тому що «жінки у нас зараз люблять або багатих, або військових. Багатим я стати не можу, а от сходити на війну цілком спроможний». На мій погляд, це вдалий приклад як соціального мотиву, так і достатньо адекватної рефлексії над потенційною життєвою стратегією. Соціальний мотив — це соціальний мотив, він не конче має бути шляхетним, але його відсутність є катастрофою на всіх рівнях.

Так сталося, що я шість років пропрацював у сфері роздрібного продажу і з цього досвіду виніс одну ключову думку: ти не можеш контролювати покупця, але стаєш жалюгідним у той момент, коли дозволяєш покупцеві контролювати себе. Покупець, звісно, є необхідним елементом, але його реакція не є твоїм мірилом. Професіоналізм є твоїм мірилом, твій перформанс є твоїм мірилом.

Засвоїти такий підхід мені допомогло те, що я виріс у родині концертанта зі спеціалізацією на класичній музиці. З дитинства я мав наочний приклад простої істини: якщо виконавець дозволить публіці диктувати умови, то швидко скотиться до рівня «Мурка, ти мій мурьонечок» і навряд чи звідти підніметься, бо публіка ставитиметься до нього як до офіціанта. А це не тільки зруйнує його особисті шанси «підняти гроші з підлоги», але й підважить життєві шанси колег, котрі надалі будуть взаємодіяти з цими слухачами.

Усе сказане стосується і соціології. Не можна дозволяти покупцям — політикам, студентам, бюрократії — диктувати основи та якість професійної діяльності. Чиновники та політики не знають, про що питати у соціологів, бо соціологія не є сферою їхньої компетенції. Студенти, може, й наповнюють заробітний фонд кафедри, але вони є лише «личинками» майбутніх професіоналів, тому їхній комфорт сам собою не є поштовхом до дії чи бездіяльності. Якщо вони не здатні опанувати ремесло, то треба закривати цирк, а не спрощувати курси.

Певна річ, такий підхід легше пропагувати, ніж практикувати. Як писав Платон, «прекрасне — то важко», а хто з нас любить щось важке, коли можна легко? Але вже найближчими роками перед більшістю з нас постануть (а може, вже постали) прості запитання: чи залишуся я у професії, коли в мене нічого не буде — ні фінансування, ні студентів, ні грантів, ні спроможної організаційної структури, щоб на неї спертися? Чи продовжу я практикувати своє мистецтво навіть за таких умов?

Пам'ятаєте той момент, що його кожен, хоч би раз у житті переживав, думаючи: «Чому я не став стоматологом? Це ж ідеальне заняття: робиш людям неприємно, боляче, а вони тобі за це ще й платять. А головне — люди завжди матимуть проблеми з зубами, тому без грошей не залишишся».

І тут хотілося би процитувати одне з моїх улюблених висловлювань, що належить Франсуа де Ларошфуко: «Лицемірство — це данина повазі, що його вада платить чеснотам». Звісно, ніхто з нас сам собою не є уберменшем, що готовий із самурайською рішучістю практикувати соціологію за будь-яких умов. Ми всі хотіли би жити в якомусь Берклі та перейматися мікроагресією, гетеронормативністю та іншими надзвичайно важливими питаннями соціальної взаємодії. Але живемо ми в Україні. Тож нумо активно і якісно «лицемірити», удаючи «подвижників», та сподіватися, що «маска» вросе в обличчя настільки міцно, що нам удасться вистояти.

Якщо в Україні є 20–30 людей, які мають достатньо сильний соціальний мотив, то українська соціологія, найімовірніше, продовжить своє існування незалежно від того, як і коли закінчиться війна. У протилежному разі тут нема за чим сильно побиватися.

Для повноти картини хотілося би висвітлити «третю сторону медалі» — потенційний політичний мотив і його відносну несумісність із соціологією як дисципліною. Оскільки я переконаний прихильник ідей Карла Шміта, то визначаю політичний мотив як такий, що виникає у момент настільки сильної асоціації чи дисоціації соціальних груп, що їхні члени готові помирати та вбивати заради продовження існування цих груп.

Особисто я для визначення меж політичного мотиву використовую тест «двох пальців». Чи залишиться нормативне політичне твердження значущим для людини після того, як їй на допиті зламають перші два пальці, а за контекстом буде зрозуміло, що це лише початок? У всіх нас є почуття і люди, заради яких ми готові пройти тест «двох пальців», але, на щастя, для більшості населення цей перелік не стосується політики. І це прекрасно, оскільки готовність так глибоко залучатись у політичний процес явно не є ознакою психологічного здоров'я і, крім того, підважує можливості для мирних форм боротьби за владу. Якщо політичне твердження не проходить цей тест, то перед нами просто дискусія про питання смаку. Ви любите колу, я — морозиво, тож чого нам сваритися через такі дрібниці?

Саме тут перед нами постає вся велич історії про Вебера. Якщо людина серйозно ставить перед собою завдання змінити суспільство, то вона перестає бути соціологом, політологом чи якимось іншим професіоналом у сфері соціальних наук. Вона радше стає політиком, який у ідеалі справді вірить у те, що хоче зробити, і здатний пройти наведений тест. Людина може бути обізнаною з методами соціології й мати профільну освіту, але в моменти домінування політичного мотиву вона точно перестає бути науковцем. Це не конче погано, але це факт. Тому претензії соціологів на владу мають залишатися у сфері риторики, а не ставати керівництвом до дії.

Політичний мотив може бути пов'язаним з українською соціологією виключно у ситуації її остаточної (але незаслуженої) невдачі. Якщо в Україні збе-

режеться кілька десятків людей, готових бути соціологами, політологами чи економістами за будь-яких умов, проте всі їхні спроби практикувати своє ремесло або покинути країну заради цієї мети зазнають поразки, то на фінальному етапі свого існування вони цілком можуть радикалізуватися та збитися у політичну партію.

Не ту партію, за яку голосують на виборах, а ту партію, до якої вступають і за яку інколи вбивають та помирають, бо першим пунктом її програми йде розстрільний список з конкретними іменами та поясненням «за що», а метою зазначено створення світу, «де всі люди друзі, бо всі вороги мертві». Цікаво, скільки людей, яким М. Вебер та життя післявоєнної Німеччини запропонували вийти з аудиторії, стали членами НСДАП чи компартії? Сподіваємося, що нам не доведеться відповідати на таке запитання в Україні, бо це означатиме повне банкрутство як нашої держави, так і української соціології.

Що стосується економічних перспектив української соціології, то вони невтішні. Відверто кажучи, вони були такими й до війни, але зараз усе значно погіршилося. Соціологія — це не легкий спосіб заробляти гроші, а мистецтво, що потребує любові, практики та поваги. І я бачу великий плюс нинішньої кризи в тому, що внаслідок неї ми позбудемося тих людей, які залишаються у професії тільки тому, що ні на що більше не здатні, а бути академічним працівником усе ж краще, ніж касиром у супермаркеті. І якщо наостанок виявиться, що нікого не залишилось, то доведеться визнати, що ніякої української соціології вже давно немає. Хто буде йти з професії останнім, нехай вимкне світло.

ЮЛІЯ GERMANOVA,

аспірантка кафедри соціології і публічного управління Навчально-наукового інституту соціально-гуманітарних технологій Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (61002, Харків, вул. В. Кирпичова, 2)

YULIIA HERMANOVA,

PhD Student at the Department of Sociology and Public Administration, Educational and Scientific Institute of Social Technologies and Techno-Humanities, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" (2, V. Kyrpychov St., Kharkiv, 61002)

julia.germanova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8644-6254>

Українська соціологія: за умов багатьох змінних

Повномасштабна російська агресія кардинально змінила життя кожного українця. До неможливості банальне констатування факту, але саме так і розпочинався один із моїх найперших текстів, написаних після того 24 лютого.

І, чесно кажучи, не думаю, що я була оригінальною у своїх міркуваннях. Ми — українські науковці, журналісти, публіцисти — у такий спосіб намагалися вповні визнати нову реальність. Ми чули, писали, говорили про це раз у раз, і поступово прийшло усвідомлення в глобальному розумінні цього слова — життя перевернулося догори дригом, вороття назад немає і ти або адаптуєшся до цієї дійсності та йдеш уперед, або ...

Це друге «або», тобто українці, які маргіналізувалися внаслідок повномасштабної війни, — величезне потенційне поле для надзвичайно інформативних соціологічних та психологічних досліджень. Колись, сподіваюсь, і моїх теж. У майбутньому. А ось саме цей текст про тих, хто, незважаючи на обставини і виклики, вистояв.

Упродовж історії українське суспільство не ставало першопрохідцем у формуванні нової соціальної дійсності. Власне, ми використовували вже напрацьовані в інших країнах соціальні норми та рольові набори, за необхідності трохи адаптувавши їх для себе. Ми проходили етапи розвитку, які впродовж попередніх років були засвоєні іншими суспільствами. Науково-технічна революція, поява медій, інтернету — усе це з'явилося у нас значно пізніше, тож пов'язані з цими здобутками людства труднощі й виклики можна було передбачити, користуючись чужим досвідом.

Звісно, накладався також індивідуальний, український контекст. Але здебільшого цей контекст був цікавий усередині країни — адже він не мав потужного впливу на геополітичний простір.

Та зараз ситуація принципово інакша. Українське питання перетворилося на виклик світового масштабу. Події в Україні визначають геополітичний порядок денний і справлятимуть значний вплив ще не один десяток років навіть після нашої перемоги.

Це питання передовсім комплексне, тож його варто розглядати принаймні у двох системах координат: а) Україна як держава, що чинить опір агресору, який у разі перемоги роздмухуватиме свої апетити на наступні країни; б) Україна як держава, де формується нова соціальна дійсність, що з великою часткою імовірності пошириться на інші країни. Навіть якщо винести за дужки питання впливу українських вимушених переселенців на національні суспільства та низку інших проблем.

Сьогодні Україна є локомотивом змін. Я простежила доволі виразну тенденцію — серед учасників міжнародних наукових соціологічних конференцій істотно почастишали доповіді з української проблематики або в контексті України. І не лише від українських доповідачів, для яких це абсолютно природно, а й від представників інших країн. Наприклад, круглий стіл в Оксфорді (Велика Британія, 26.09.2023) був повністю присвячений українській проблематиці — «Як конфлікт в Україні може змінити глобальну інформацію, комунікацію та безпеку».

Українські соціологи з початку «великої війни» мають купу роботи, однак попереду на них чекає ще більше викликів. Водночас за умов, що склалися, надзвичайно важко абстрагуватися від емоцій і працювати виключно холодним ро-

зумом, особливо якщо науковець чи його близькі перебувають у місцях, що постійно потрапляють під приціл ворога.

Важко, але необхідно. Розуміння гібридного формату російської агресії вже давно закарбувалося у свідомості. Однак інформаційний складник війни, яку російський загарбник готував десятиліттями до відкритої фази агресії, — це не лише пропаганда в російських ЗМІ, які донедавна немов павутинням обплутували інформаційний простір щонайменше Європи. Це не лише «фабрики тролів», які посилено намагаються просувати російські наративи в соціальних мережах. Пропаганда всюди, куди агресор знаходить можливість проникнути і де він намагається з найвідчутнішим ефектом реалізувати її. Це і певні політики різних щаблів, і, безумовно, науковці в багатьох країнах світу.

Тож перед українськими соціологами, окрім внутрішніх, надзвичайно важливих питань, постає й необхідність задавати тон у світовій науковій спільноті. Ініціатива має бути на боці України, адже атакувати в цій ситуації набагато легше, ніж захищатися.

Утім, ніхто не скасовував необхідності проведення соціологічних досліджень, які стали ще більш актуальними в контексті повномасштабного вторгнення, хоча й набагато складнішими щодо реалізації (зважаючи на воєнний та «переселенський» чинники). Є також нагальна потреба у пошуку відповідей на низку інших питань. Аналізуючи соціально-політичну ситуацію всередині країни, уже можна помітити декілька потенційних зламів, які після перемоги можуть призвести до серйозних внутрішніх конфліктів: лінія «ті, хто пішов захищати Україну», та «ті, хто намагається не потрапити під мобілізацію всіма законними та не дуже методами»; лінія «хто зараз при владі й ухвалює, м'яко кажучи, неоднозначні з антикорупційної перспективи рішення» та «хто зараз на передовій, але водночас має активну громадянську позицію та амбіції увійти в керівні органи держави чи регіону». Це реальні ризики, які потрібно дослідити і попередньо підготувати «протиотруту» або варіант рішення. Просто зараз. Не чекаючи на проблему, а передбачаючи потенційну загрозу і не допускаючи її.

Війна — тяжка, несправедлива, неадекватна, але, з іншого боку, це — історичний шанс для України цілковито розкрити себе, усьому світові продемонструвати, на що ми здатні і хто ми є. Упевнена, що українська соціологічна спільнота пройде всі випробування з гідністю і вповні скористається цим шансом!

Слава Україні!

Героям слава!

ІНГА КОЗЛОВА,

кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології факультету суспільних наук, завідувачка соціологічної лабораторії, Український католицький університет (79011, Львів, вул. Іларіона Свенціцького, 17)

INHA KOZLOVA,

Candidate of Sciences in Sociology, Associate Professor at the Sociology Department of the Faculty of Social Sciences, Head of the Sociological Laboratory, Ukrainian Catholic University (17, Ilarion Svientsitskyi St., Lviv, 79011)

k.inha@ucu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-6226-4402>

Рожеві окуляри і фантазії про «після перемоги»

Що довше триває війна, то болючіше говорити про горизонти планування. Дещо з того, що нам справді потрібно (наприклад, повний перезапуск державних інституцій чи нульова толерантність до корупції), видається утопічним і зовсім нереалістичним.

Українське суспільство (принаймні його частина) змінилося відчутно і безповоротно. Біль утрати дому, біль утрати тих, кого любимо... біль утрати життя, яке ми мали до 2014-го і до 2022 року. Ми — травмоване суспільство і у нас попереду багато роботи.

Можна виокремити три більш-менш реалістичні для опрацювання виклики, які вже постали перед нами:

- просторова та соціальна інклюзивність;
- створення умов для співіснування різних досвідів переживання війни;
- фінансова підтримка живих героїв/героїнь та сімей полеглих воїнів і воїтельок.

Унаслідок активних і широкомасштабних бойових дій постраждало дуже багато людей — зараз я маю на увазі фізичне каліцтво, зокрема втрату кінцівок. Ідеться як про цивільних, так і про військових. Отже, ми маємо стати інклюзивним суспільством в інклюзивному фізичному просторі міст. Ми живемо не в Радянському Союзі. Світ інший, можливості інші. Люди, які зазнали фізичних травм, не мають переховуватися вдома — вони заслуговують на повноцінне життя.

Ветерани і ветеранки, а також цивільні через різні обставини не зможуть повернутися на свої попередні робочі місця. Тож ринок має створити для них низку пропозицій. Деякі компанії вже почали над цим працювати. Недостатньо лише запропонувати роботу — за потреби слід закласти кошти й час у навчання цих людей. Це стосується постраждалих, які можуть працювати. А для тих, хто фізично цього робити не зможе, потрібно створити фонди, що здатні забезпечити людині гідне життя.

Щодо фізичного аспекту: міста мають бути перебудовані/добудовані, і це не лише критично постраждалі, фактично знищені міста. Йдеться про **всі** населені пункти України. Пандуси у житлових будинках, закладах громадського харчування та державних установах, низькопідлоговий транспорт, можливості для незрячих пересуватися містом. Кожне місто має бути доступним, справді доступним для людей з інвалідністю.

Крім того, ми маємо стати суспільством, що розуміє. Майже як соціологія Макса Вебера. Йдеться про одночасне співіснування різних досвідів переживання повномасштабної війни. Розірваний шлюб, тому що один із партнерів опинився за кордоном, і розірваний шлюб, тому що один із партнерів служить у лавах ЗСУ, — це різні ситуації, але **кожен** із цих досвідів травматичний. Чоловіки, які служили, і чоловіки, які шукали шляхи усунутися від служби, — це теж різні досвіди, які існуватимуть у межах тих самих спільнот. Ми маємо навчитися говорити про ці різні життєві історії, шукати точки дотику й примирення **між собою**. Ми маємо це зробити, щоби вижити після війни.

І про найтяжче. У дитячому садочку дівчинка щодня б'є хлопчика. Тому що його щодня привозить до садочка тато, а її тато загинув на війні. Це та жахлива нова реальність. Біль дітей і вдів/удівців неможливо нічим вилікувати. Але їм можна дати шанс на більш-менш забезпечене життя та знайти інституційні способи продемонструвати повагу до подвигу їхніх загиблих рідних. Ми маємо подбати про сталі фонди виплат, принаймні до досягнення дітьми повноліття. Ідеться про щомісячні виплати, пільги під час вступу до ЗВО та стипендії, медичне страхування — тобто про все, що в принципі дасть постраждалим змогу функціювати надалі після цих найбільших і найтяжчих втрат. Питання про те, чи ми створимо ці можливості самостійно, чи дозволимо зробити це ще одним податком, який доведеться контролювати, — відкрите.

Яка роль соціологів? Узагалі без кордонів: ми можемо робити абсолютно все в межах наших професійних компетенцій. Можемо виконувати дослідження для ЗСУ, для українського уряду, для урядів інших держав. Але найважливішим є вироблення та впровадження на підставі отриманих даних відповідних політик (*policies*) — це політики інтеграції ВПО, інтеграції мігрантів/мігранток у країнах, що приймають їх, політики адаптації ветеранів/ветеранок тощо. Ну, і не відвідувати форуми усної історії України за підтримки Фонду Ахметова :)

ГАННА КУРОВСЬКА,

аспірантка кафедри соціології факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (03056, Київ, просп. Берестейський, 37)

HANNA KUROVSKA,

PhD Student at the Department of Sociology of the Faculty of Sociology and Law, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (37, Beresteyskyi Ave., Kyiv, 03056)

solem675@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7257-6875>

Перебої в мережі. Чи може акторно-мережева теорія бути корисною для розуміння функціонування суспільства за умов війни?

За умов війни як особливого (зокрема інтенсивного) випадку соціального конфлікту змінюються фізичні та культурні ландшафти, фізичне й соціальне середовище.

Одна із перших асоціацій, яку викликає слово «війна», — це (разом із людськими жертвами) руйнування. Зруйноване житло, зруйнована інфраструктура, нестача повсякденних речей — усе це подеколи загрожує власне виживанню, ставить матеріальне на передній план, досить часто роблячи його головним дієвцем у соціальних ситуаціях (не кажучи вже про те, що снаряд, який, власне, спричинює ці руйнування, є теж матеріальною, точніше, соціоматеріальною сутністю). Зазначені обставини можуть змусити соціологів шукати відповідь на таке питання: чи не на часі підкреслити роль матеріальних об'єктів та соціоматеріальних асамбляжів у дослідженні суспільства, що перебуває у стані війни?

До фокусу на речах як об'єктах, що втілюють соціальну взаємодію, свого часу зверталися різні течії соціогуманітарних наук — від історії повсякдення до історії технологій, соціології науки і технологій (STS), а також соціального конструювання технологій (SCOT), де об'єкти (механізми, апарати, речі) тлумачать як висліди і втілення певних суспільних і владних відносин (Norcliffe, 2020). Крім того, SCOT — це акторно-мережева течія, що наслідую соціальні відносини і водночас опонує їм. Об'єкти в межах цієї теорії — не лише наслідки соціальних відносин, а й учасники соціальних взаємодій.

Згідно з акторно-мережевим підходом, у соціальних відносинах беруть участь не тільки актори-люди (*humans*), а й не-люди (*non-humans*). Це об'єкти й технології, які залучаються у соціальні відносини нарівні з учасниками-людьми. Вони можуть бути «чорними скриньками» (якщо сприймаються спрощено, як константи чи «факти») або ж мережами взаємодій людей та матеріальних сутностей. Гетерогенні актори утворюють мережі або асамбляжі, мобільні й

плинні, характерні для певних ситуацій. Соціальне в акторно-мережевому підході стає «пласким», а диференціація між мікро- та макромасштабами заміщується розгортанням і поєднанням сутностей (того, що «соціологи соціального» назвали б агентами, інституціями, практиками або процесами) у мережі взаємодій¹. Процес визначення, розгортання та власне процес, у межах якого відбувається дослідження актора-мережі, — це **переклад**, який охоплює такі стадії: а) проблематизація — визначення обов'язкової точки переходу (*obligatory passage point*), або точки перетину наявних та потенційних інтересів учасників мережі взаємодії; б) зацікавлення (*intéressement*), завдяки якому відбувається долучення учасників до мережі; в) вербування/залучення (*enrolment*) — визначення ролей для учасників мережі; г) мобілізація — активація зв'язків у мережі (Callon, 1984: р. 196). Згідно із Бруно Латуром, одним із важливих засновків окресленого підходу є «слідування за акторами», а не використання вже заготовлених теоретичних підходів.

Соціоматеріальна природа соціальних процесів виринає з особливим акцентом в ситуації війни, коли позбавлення базових благ спричинене не стільки глобальними нерівностями та хронічним браком цих благ, скільки постійними обстрілами та пошкодженнями інфраструктури. Руйнується звичне середовище існування і змінюються практики повсякдення: наприклад, електроенергія з повсякденного фонового атрибуту перетворюється на визначник соціальних ситуацій, а вода, доступ до якої для переважної більшості громадян України не був проблемою, створює навколо себе нові соціальні взаємодії. Ці взаємодії можна простежити не тільки в роботі систем критичної інфраструктури, які є триєдиними, складаючись із людей, обладнання і витратних матеріалів (ICRC, 2015), але й у військовій справі, де успіх чи поразка воєнної кампанії безпосередньо залежить від успішності перекладу із залученням людей і озброєння з його тактико-технічними характеристиками.

Зважаючи на контекст війни, не можна не помітити певну дифузії соціальних інституцій і соціальних ролей. Характерними стають ситуації, в яких агенти відходять від «приписаних» цілей та завдань, а рамки груп чи інституцій розмиваються. Наприклад, територіальна оборона як «межове» явище між військовим та цивільним, надання безоплатної допомоги населенню представниками комерційних підприємств (що не є типовим для їхнього функціонування у мирний час), використання метрополітену як укриття, а іноді навіть як аудиторії чи концертної зали, розширення діяльності місцевих адміністрацій та перепрофілювання їх на хаби з управління гуманітарною допомогою. Такі явища є нефіксованими і мінливими, проте інколи вони відіграють важливу роль як у перебігу подій, так і в їх розумінні та інтерпретації.

Якщо звернутися до інституту освіти і розглядати заклад освіти як соціоматеріальну мережу, то до неї входять викладачі, адміністрація, студенти, нормативні акти, силабуси, підручники, аудиторії, навчальне обладнання та ін. У ситуації війни ця мережа видозмінюється. До неї додаються технології дис-

¹ Докладніше див.: Latour, B. (2005). *Reassembling the social: an introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford, England: Oxford University Press.

танційного навчання, натомість зникають університетські аудиторії, з'являються укриття (та сигнали повітряної тривоги), безпекові норми та політики.

Зміну та перевизначення університетів (як акторів-мереж) можна простежити на прикладі переміщених освітніх установ. Заклади вищої освіти, що розміщувались на територіях, які наразі перебувають під тимчасовим контролем рф, опинились у ситуації «випадання» матеріально-технічних ресурсів (втрати фізичних активів). Було втрачено навчальні аудиторії, лабораторії, інформацію та документацію (зокрема особові справи, інформаційні сервери тощо). Частина викладачів та студентів виїхала на території, підконтрольні уряду України, або за кордон, інша частина залишилася на території, фізично недосяжній. Це призвело до тимчасового припинення навчального процесу (оскільки потрібно було «перезацікавити» учасників, тобто визначити й відшукати акторів для досягнення точки перетину інтересів — забезпечення освітньо-наукової діяльності). Згодом навчальний процес був відновлений завдяки використанню технологій дистанційного навчання у синхронному або асинхронному режимах (що передбачало вербування/залучення акторів, визначення їхніх ролей) та/або використанню матеріально-технічної бази інших закладів освіти¹.

Хмарні сховища інформації, дані про студентів та працівників є важливими матеріальними об'єктами, оскільки вони визначають належність до закладу освіти, а подеколи й діяльність усієї освітньої установи (це стосується документації, пов'язаної з реєстрацією та ліцензуванням).

Згідно з листом Міністерства освіти і науки України від 21 квітня 2022 року, студенти закладів вищої та фахової передвищої освіти, постраждалих під час російсько-української війни, могли продовжити навчання в інших освітніх закладах. У такий спосіб з'явилися нові зв'язки та нові актори (точніше, актор-мережі) у діяльності переміщених ЗВО. Водночас корпуси, аудиторії та навчальне обладнання освітніх закладів, які залишилися на територіях під контролем рф, подеколи залучалися в нові мережі — мережі створення та функціонування російських навчальних закладів на тимчасово окупованих територіях. Попри те, що заклади освіти є «незмінними мобільностями» (*immutable mobilities*), тобто постійними та однозначними, якщо конфігуровані в постійному наборі зв'язків з іншими сутностями (Law, 2002), вони ставали частиною мережі поширення російської пропаганди та легітимації окупації, а також конфлікту стосовно залучення (зацікавлення) вступників, що перебувають на тимчасово окупованих територіях. Описана ситуація не може слугувати прикладом повноцінного застосування акторно-мережевої теорії, оскільки не розкриває мережу взаємодій у всій повноті; утім, можна простежити, що заклад вищої освіти як гетерогенна мережа за умов війни зазнає постійних перетворень і перевизначень, а також спричинює їх.

¹ Докладніше див.: Ніколаєв, Є., Рій, Г., & Шемелинець, І. (2022, 12 липня). У чужих стінах: як долають проблеми переміщені університети. *Вокс Україна*. Отримано з: <https://voxukraine.org/u-chuzhyh-stinah-yak-dolayut-problemy-peremishheni-universytety>; Ніколаєв, Є., Рій, Г., & Шемелинець, І. (2023). *Вища освіта в Україні: зміни через війну* [Аналітичний звіт]. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка.

Що стосується досліджень соціоматеріального простору в акторно-мережевому підході, то кожне з них застосовне тільки до конкретної ситуації та конкретної мережі. Висновки, одержані в одному дослідженні із застосуванням АМП, не можна поширювати на інше. Однак у царині прикладної соціології (зокрема, коли йдеться про розв'язання практичних проблем, спричинених війною) «слідування за акторами» цілком здатне виявити сильні та слабкі зони в широкому спектрі життєдіяльності людей, установ та інфраструктури під час війни. Підтверджують цю тезу дослідження, сфокусовані на взаємодіях з речами, просторами та інфраструктурою (в царині урбаністики), а також спрямовані на визначення можливостей розбудови та впровадження проєктів з підвищення стійкості. Приклад — дослідження стратегій виживання під час облоги Сараєва, що тривала майже чотири роки (Pilav, 2012). Документування соціоматеріальних взаємодій у контексті комунікації та адвокації досвідів війни через матеріальні об'єкти також застосовується у музейній справі. Наприклад, у Історичному музеї Боснії і Герцеговини є колекція предметів, створених сараєвцями під час облоги міста, у Музеї розірваних стосунків (Загреб) є експозиція, присвячена війні. На окрему увагу заслуговує Музей воєнного дитинства в Боснії і Герцеговині та його філія в Україні.

Реалії війни в Україні (як і реалії воєн загалом) є турбулентними, змінними, плінними. Для людських життів та взаємодій часто стають умовами матеріальні об'єкти (а контекст війни загострює відчуття цих взаємозв'язків), тож перспектива огляду суспільства як множинних гетерогенних взаємозв'язків може бути плідною для розуміння проблем у суспільстві під час війни та повоєнного відновлення.

Джерела / References

- Callon, M. (1984). Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay. *The Sociological Review*, 32(1_suppl), 196–233. <https://dx.doi.org/10.1111/j.1467-954X.1984.tb00113.x>
- International Committee of the Red Cross. (2015). *Urban services during protracted armed conflict: a call for a better approach to assisting affected people*. Geneva, Switzerland.
- Law, J. (2002). Objects and spaces. *Theory, Culture & Society*, 19(5-6), 91–105. <https://dx.doi.org/10.1177/026327602761899165>
- Norcliffe, G. (2020). Technological change. In A. Kobayashi (Ed.), *International Encyclopedia of Human Geography* (2nd ed.) (pp. 187–192). Amsterdam, Netherlands: Elsevier.
- Pilav, A. (2012). Before the war, war, after the war: urban imageries for urban resilience. *International Journal of Disaster Risk Science*, 3(1), 23–37. <https://dx.doi.org/10.1007/s13753-012-0004-4>

РУСЛАНА МОСКОТИНА,

PhD із соціології, асистентка кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (03127, Київ, просп. Академіка Глушкова, 4Д); наукова співробітниця відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

RUSLANA MOSKOTINA,

PhD in Sociology, Assistant Lecturer at the Department of Methodology and Methods for Sociological Research, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4D, Academician Glushkov Ave., Kyiv, 03127); Research Fellow at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

rmoskotina@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2195-3121>

Національна резильєнтність українців під час війни: як вимірювати?

Повномасштабне вторгнення росії 24 лютого 2022 року справило надзвичайно сильний вплив на українців. Когось війна торкнулася більше і мала тяжчі наслідки (втрата домівки, близької людини, каліцтво тощо), а когось менше. Війна сама собою є дуже сильним стресором, здатним зруйнувати звичний уклад життя людини, і навіть завершення бойових дій не гарантує покращення психологічного стану людини. Утім, і за часів війни українці продовжують жити й долати труднощі, спричинені нею. Наприклад, згідно з результатами дослідження від компанії “Gradus Research”, проведеного наприкінці вересня 2022 року, 41% опитаних оцінювали своє психологічне здоров’я дуже високо, у межах від 8 до 10 балів за десятибальною шкалою (де «1» означає, що з психологічним здоров’ям респондента/респондентки багато проблем, а «10» — що з його/її психологічним здоров’ям узагалі немає проблем); крім того, частка респондентів, які відчували оптимізм, зросла з 20,0% до війни до 46,4% під час війни (Bliznyuk, 2023). З чим може бути пов’язана така ситуація, зважаючи на те, що українці на момент опитування більш ніж півроку жили у стані війни? Щоб спробувати відповісти на це запитання, варто ознайомитися з поняттям резильєнтності.

Узагалі резильєнтність визначається по-різному. Вона може тлумачитися і як здатність повертатися до звичного стану, відновлюватися після стресових подій та серйозних потрясінь, і як уміння адаптуватися до стресових подій, і як здатність функціювати «вище норми», незважаючи на стреси чи потрясіння (Carver, 1998; Smith et al., 2008; Tusaie & Dyer, 2004). З наведених дефініцій видно, що резильєнтність — це не про нечутливість до стресових подій чи складних життєвих ситуацій. Якраз навпаки: людина, що має високий рівень резильєнтності, цілком може зазнавати впливу різних стресорів, однак вона має здатність досить швидко відновлюватися після них або ж адаптуватися.

Якщо спиратися на зазначені вище інтерпретації резильєнтності, то на перший погляд може здатися, що це радше властивість людської психіки. Одні люди швидше відновлюються після стресових подій та краще до них адаптуються. Іншим же потрібно на це значно більше часу. Тож, здавалося б, проблема резильєнтності має входити до компетенції психолога. Однак тут є один нюанс. Справа в тім, що повномасштабна війна — це щось на кшталт дуже сильного потрясіння, серйозної стресової ситуації, яка є спільною для всіх українців, джерелом їхніх життєвих негараздів. Оскільки неможливо жити постійно у стані стресу, страху та невизначеності, людина має розробити стратегії, котрі дали б їй змогу впоратися зі складною ситуацією. У такому розумінні резильєнтність — це набута риса, а не природжена властивість психіки. Резильєнтність також може бути надіндивідуальною характеристикою, притаманною великим соціальним групам і спільнотам. Цю тезу обстоюють автори (Kimhi, Eshel, Marciano, & Adini, 2023), які розглядають резильєнтність на трьох рівнях:

- індивідуальному (саме індивідуальної резильєнтності більшою мірою стосуються визначення, наведені на початку есею);
- груповому (*community resilience*);
- соціальному.

Власне, останній рівень дозволяє вивчати резильєнтність як рису, властиву населенню певної країни. Соціальної резильєнтності можна визначити як здатність отримувати доступ до ресурсів, що дають змогу не лише впоратися з несприятливими умовами та/або адаптуватися до них, а й шукати чи розробляти власні стратегії для боротьби із загрозами, що можуть виникнути (Obrist, Pfeiffer, & Henley, 2010: p. 289). Досліджень соціальної резильєнтності порівняно небагато. Водночас деякі з них показали, що соціальна резильєнтність позитивно корелює з добробутом людини, її економічним статусом та суспільною довірою, тоді як із рівнем психологічного дистресу вона корелює негативно (Bodas, Peleg, Stolerio, & Adini, 2022; Kimhi, Eshel, Marciano, & Adini, 2021; Kimhi et al., 2023). Ш. Кімхі (Kimhi et al., 2023) у своєму дослідженні порівнював індивідуальну, групову та соціальну резильєнтність українців у період повномасштабного вторгнення РФ (дані зібрані у липні 2022 року) та ізраїльтян (дані зібрані у травні 2021 року, під час активної фази конфлікту між Ізраїлем і Газою¹). Виявилось, що українці характеризуються вищим рівнем індивідуальної, групової та соціальної резильєнтності, ніж ізраїльтяни. Автори (Kimhi et al., 2023) пропонують для цього феномену низку пояснень. По-перше, українці сприймають війну як боротьбу за незалежність (ба більше, навіть як боротьбу за виживання), тоді як конфлікт між Ізраїлем та Газою самими ізраїльтянами так не оцінювався. По-друге, війна в Україні триває досить довго, і незрозуміло, коли вона скінчиться. А тодішній конфлікт між Ізраїлем та Газою тривав близько двох тижнів. По-третє, повномасштабне вторгнення стало поштовхом до зміцнення національної ідентичності українців, зростання їхньої гордості за свою країну, тоді як конфлікт між Ізраїлем та Газою не мав таких наслідків для ізраїльтян.

¹ У цитованій праці йдеться виключно про події 2021 року, а не про ізраїльсько-палестинський конфлікт загалом.

Концептом, дуже близьким за значенням до соцієтальної резильєнтності, є резильєнтність національна¹. Її можна розглядати у двох аспектах: а) як здатність суспільства протистояти загрозам, водночас зберігаючи власні цінності та інституції; б) як здатність суспільства пристосовуватися до нових умов, використовуючи для цього нові, інноваційні способи (Canetti, Waismel-Manor, Cohen, & Rapaport, 2014). Національній резильєнтності приписують чотири компоненти: а) патріотизм; б) оптимізм; в) соціальна інтеграція; г) довіра до політичних і громадських інституцій (Ben-Dor, Pedahzur, Canetti, & Zaidise, 2002; Kimhi, Eshel, Leykin, & Lahad, 2017).

І резильєнтність на індивідуальному рівні, і національна резильєнтність передбачають протистояння зовнішнім загрозам та адаптацію до нових умов. Відрізняється хіба що характер загроз. Зокрема, якщо йдеться про резильєнтність на індивідуальному рівні, то загрозами вважаються всі ті чинники, котрі несуть небезпеку для психологічного стану індивіда, як-от стресові події, серйозні потрясіння, життєві негаразди. Натомість у разі національної резильєнтності йдеться про загрози національній безпеці країни: для України — це повномасштабна війна, розв'язана росією. Національна та індивідуальна резильєнтність не є незалежними вимірами — вони мають корелювати між собою. Адже зовнішні загрози, що виявляються на національному рівні, також можуть мати наслідки на індивідуальному рівні. Та ж війна є не лише загрозою для існування країни загалом — вона також впливає на життя та психологічний стан окремої людини. Р. Гудвін та колеги (Goodwin, Hamama-Raz, Leshem, & Ben-Ezra, 2023) розглядають національну резильєнтність якраз у контексті повномасштабної агресії росії проти України. Їхнє дослідження (Goodwin et al., 2023), здійснене у квітні 2022 року (за участі українського відділення компанії “Kantar”), показало, що українцям притаманний високий рівень національної резильєнтності — особливо це стосується осіб молодшого віку², людей з вищим рівнем міжособистісної довіри, тих, хто походить з регіонів, де більше спілкуються українською мовою³, та осіб, що не є переміщеними.

¹ Зокрема, Ш. Кімхі (Kimhi et al., 2017) виокремлює саме індивідуальну, групову та національну резильєнтність. Запропонована в есеї класифікація рівнів резильєнтності (індивідуальний, груповий, соцієтальний) є дуже подібною. Крім того, вимірювання соцієтальної резильєнтності у дослідженні Ш. Кімхі (Kimhi et al., 2023) базувалося на твердженнях методик NRAS і NR-13 (які, своєю чергою, спрямовані на вимірювання національної резильєнтності). Тож можна припустити, що соцієтальна і національна резильєнтність є якщо не синонімічними поняттями, то принаймні дуже схожими.

² Що молодшим був респондент, то вищу національну резильєнтність він демонстрував.

³ Дослідники вважають Захід, Центр, Північ і м. Київ регіонами, де спілкуються переважно українською мовою, а Схід і Південь — регіонами, де послуговуються здебільшого російською. Але я б не ототожнювала поділ за мовною ознакою респондента із регіоном його проживання (хоча не слід виключати те, що мова спілкування може корелювати з національною резильєнтністю). Узагалі було б цікаво визначити рівень національної резильєнтності у кожному із регіонів (Захід, Схід, Центр, Північ, Південь, м. Київ), серед представників різних типів населених пунктів (місто/село) та порівняти російсько- і україномовних респондентів за цим показником.

Методик для вимірювання індивідуальної резильєнтності існує чимало. Однією з найбільш відомих і поширених є BRS (Brief Resilience Scale), що складається з шести тверджень, які оцінюються за 5-бальною шкалою, де один бал відповідає повній незгоді з твердженням, а п'ять балів — повній згоді (Smith et al., 2008). Твердження стосуються оцінювання респондентами власних можливостей упоратися зі стресовими подіями та складними життєвими обставинами. Ще до методик вимірювання індивідуальної резильєнтності можна віднести Connor–Davidson Resilience Scale (CD–RISC), Ego Resiliency Scale, Resilience Scale (RS-14), Scale of Protective Factors (SPF) тощо.

Національній резильєнтності приділяють значно менше уваги, тож і методик для її вимірювання існує небагато. Одна з таких має назву NRAS (National Resilience Assessment Scale) і складається із 25 тверджень. Вона була розроблена Ш. Кімхі з колегами (Kimhi, Eshel, Lahad, & Leykin, 2019) та валідизована на вибірці дорослого єврейського населення — мешканців Ізраїлю. Твердження методики і блоки, з яких вона складається, наведені в таблиці 1. Кожне з тверджень оцінюється за 6-бальною шкалою, де «1» означає повну незгоду, а «6» — повну згоду.

На основі NRAS Ш. Кімхі та Й. Ешель (Kimhi & Eshel, 2019) розробили та валідизували на вибірці дорослого єврейського населення, що проживало в Ізраїлі, її скорочену версію. Нова методика отримала назву NR-13. Вона складається з 13 тверджень, кожне з яких теж оцінюється за шестибальною шкалою — від 1 бала (повна незгода з твердженням) до 6 (повна згода). Твердження NR-13 та блоки, з яких вона складається, наведено у таблиці 2. Твердження методик NRAS та NR-13 загалом узгоджуються зі структурою національної резильєнтності, яка, нагадаємо, складається із чотирьох компонентів: патріотизм, оптимізм, соціальна інтеграція, довіра до політичних і громадських інституцій.

Варто зазначити, що вимірювання соцієтальної і національної резильєнтності українців у дослідженнях, проведених під час повномасштабного вторгнення (Goodwin et al., 2023; Kimhi et al., 2023), базувалися на методиках NRAS і NR-13. Зокрема, для дослідження Р. Гудвіна є доступний масив даних у SPSS, де для вимірювання національної резильєнтності українців використовувалося 13 тверджень (див. табл. 3). Вони оцінювалися за 6-бальною шкалою з такими альтернативами: 1 бал — “Strongly disagree”; 2 бали — “Disagree”; 3 бали — “Somewhat disagree”; 4 бали — “Somewhat agree”; 5 балів — “Agree”; 6 балів — “Strongly agree”.

Отже, ми маємо інструмент, здатний вимірювати національну резильєнтність українців під час війни. Твердження загалом узгоджуються з чотирма компонентами національної резильєнтності. До того ж інструмент є досить компактним, що дозволяє застосовувати його у масових опитуваннях. Однак спершу його слід валідизувати, і це може стати моїм подальшим дослідницьким завданням¹.

¹ Масив у SPSS англomовний, тож і твердження, і шкала теж наведені англійською. Та оскільки це було опитування українців, має бути й українська версія цієї методики.

Таблиця 1

Твердження методики NRAS

№	Твердження
<i>Trust in the Prime Minister and the government</i>	
1	The Prime Minister and the government show high leadership ability during this time of uncertainty
2	I believe that my government will make the right decision during a time of crisis
3	During a national crisis, society in my country will back up government decisions and those of the Prime Minister
<i>Patriotism</i>	
4	I have full confidence in the fighting ability of my country's army
5	I have full confidence in the ability of the security forces of my country to protect our population
6	I love my country, and I am proud of it
7	My country is my home, and I don't intend to leave it
8	I believe that in my country there is a good future for me and my children
<i>Coping with national crises</i>	
9	My society has coped well with past crises and will cope well with future crises
10	Despite controversies in peacetime, society in my country always unites during crisis time
11	Although we had many wars in the past, society in my country has the ability to cope, if necessary, with another war
12	I am optimistic about the future of my country
<i>Social justice</i>	
13	Social relations between different groups in my country are good
14	In my society, there is a high level of social solidarity (mutual assistance and concern for one another)
15	The expression "Man is wolf to man" is characteristic of my society
16	Social tension within my society is low
17	In my society, there is a reasonable level of social justice
<i>Degree of confidence</i>	
18	The media
19	The justice system
20	The police
21	The social security system
22	The Parliament
23	The education system
24	The health system
25	The welfare system

Таблиця 2

Твердження методики NR-13

№	Твердження
<i>Identification with my country</i>	
1	I believe that my government will make the right decision during a time of crisis
2	During a national crisis, society in my country will back up government decisions and those of the Prime Minister
3	I have full confidence in the ability of the security forces of my country to protect our population
4	My country is my home, and I don't intend to leave it
5	My society has coped well with past crises and will cope well with future crises
6	I am optimistic about the future of my country
<i>Solidarity and social justice</i>	
7	Social relations between the different groups in my country are good
8	In my society, there is a high level of social solidarity (mutual assistance and concern for one another)
9	The expression "Man is wolf to man" is characteristic of my society
10	In my society, there is a reasonable level of social justice
<i>Trust in public institutions</i>	
11	The Parliament
12	The education system
13	The police

Таблиця 3

Твердження для вимірювання національної резильєнтності українців

№	Твердження
1	I believe that my government will make the right decision during the war in Ukraine
2	During the war in Ukraine, the society in my country will back up government decisions and those of the President
3	I have full confidence in the ability of the security forces of my country to protect our population
4	My country is my home, and I don't intend to leave it
5	My society has coped well with past wars in Ukraine and will cope well with future wars
6	I am optimistic about the future of Ukraine
7	Social relations between different groups in Ukraine are good
8	In my society, there is a high level of social solidarity (mutual assistance and concern for one another)
9	The expression "Man is wolf to man" is characteristic of my society
10	In my society, there is a reasonable level of social justice
11	I trust the President
12	I trust the government
13	I trust the Armed Forces of Ukraine

Джерела / References

- Ben-Dor, G., Pedahzur, A., Canetti, D., & Zaidise, E. (2002). The role of public opinion in Israel's national security. *American Jewish Congress: Congress Monthly*, 69, 13-15.
- Bliznyuk, Ye. (2023, January 7). The phenomenon of resilience: why do Ukrainians hold out despite more than 300 days of extreme life in the war? *Ukrainska pravda (Ukrainian Truth)*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/eng/columns/2023/01/7/7382904>
- Bodas, M., Peleg, K., Stoler, N., & Adini, B. (2022). Understanding societal resilience —cross-sectional study in eight countries. *Frontiers in Public Health*, 10. <https://dx.doi.org/10.3389/fpubh.2022.883281>
- Canetti, D., Waismel-Manor, I., Cohen, N., & Rapaport, C. (2014). What does national resilience mean in a democracy? Evidence from the United States and Israel. *Armed Forces & Society*, 40(3), 504-520. <https://dx.doi.org/10.1177/0095327x12466828>
- Carver, C.S. (1998). Resilience and thriving: issues, models, and linkages. *Journal of Social Issues*, 54(2), 245-266. <https://dx.doi.org/10.1111/0022-4537.641998064>
- Goodwin, R., Hamama-Raz, Y., Leshem, E., & Ben-Ezra, M. (2023). National resilience in Ukraine following the 2022 Russian invasion. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 85, 103487. <https://dx.doi.org/10.1016/j.ijdr.2022.103487>
- Kimhi, S., & Eshel, Y. (2019). Measuring national resilience: a new short version of the scale (NR-13). *Journal of Community Psychology*, 47(3), 517-528. <https://dx.doi.org/10.1002/jcop.22135>
- Kimhi, S., Eshel, Y., Lahad, M., & Leykin, D. (2019). National resilience: a new self-report assessment scale. *Community Mental Health Journal*, 55(4), 721-731. <https://dx.doi.org/10.1007/s10597-018-0362-5>
- Kimhi, S., Eshel, Y., Leykin, D., & Lahad, M. (2017). Individual, community, and national resilience in peace time and in the face of terror: a longitudinal study. *Journal of Loss & Trauma*, 22(8), 698-713. <https://dx.doi.org/10.1080/15325024.2017.1391943>
- Kimhi, S., Eshel, Y., Marciano, H., & Adini, B. (2021). Prediction of hope and morale during COVID-19. *Frontiers in Psychology*, 12. <https://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2021.739645>
- Kimhi, S., Eshel, Y., Marciano, H., & Adini, B. (2023). Impact of the war in Ukraine on resilience, protective, and vulnerability factors. *Frontiers in Public Health*, 11. <https://dx.doi.org/10.3389/fpubh.2023.1053940>
- Obrist, B., Pfeiffer, C., & Henley, R. (2010). Multi-layered social resilience: a new approach in mitigation research. *Progress in Development Studies*, 10(4), 283-293. <https://dx.doi.org/10.1177/146499340901000402>
- Smith, B.W., Dalen, J., Wiggins, K., Tooley, E., Christopher, P., & Bernard, J. (2008). The brief resilience scale: assessing the ability to bounce back. *International Journal of Behavioral Medicine*, 15(3), 194-200. <https://dx.doi.org/10.1080/10705500802222972>
- Tusaie, K., & Dyer, J. (2004). Resilience: a historical review of the construct. *Holistic Nursing Practice*, 18(1), 3-8. <https://dx.doi.org/10.1097/00004650-200401000-00002>

Отримано / Received 13.11.2023¹

«Українське суспільство й соціологи перед викликами війни та повоєнного розвитку»: роботи учасників конкурсу «Кращий молодий соціолог року»

10 грудня — особлива дата в житті вітчизняної соціологічної спільноти. Це річниця від дня народження Наталії Паніної (1949–2006), однієї з найвидатніших постатей в історії соціологічної думки незалежної України. Доробок Н. Паніної потужний і різноманітний: від розроблення/адаптації низки методик для дослідження соціальних процесів і явищ у перехідному суспільстві до публікації посібника з опитувань громадської думки, а також побудови вибірки, репрезентативної для дорослого населення України.

¹ Тексти конкурсних робіт відредаговано О. Максименко.

Як ініціаторці та керівниці багаторічного загальнонаціонального дослідницького проєкту («Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві. Соціологічний моніторинг»), Наталії Паніній було присуджено (на жаль, помертвості) Державну премію в галузі науки і техніки. А відданість справі та активна громадянська позиція дали їй підстави очолити Комісію з професійної етики Соціологічної асоціації України. Н. Паніній також належить ідея проведення конкурсу творчих робіт серед молодих соціологів. Такий захід, на думку Паніної, стимулював би в молодих дослідниках дух пошуку та мотивував би їх ділитися результатами своїх розвідок.

Віддаючи данину Наталії Паніній, Інститут соціології Національної академії наук України організує конкурс есеїв та щорічну наукову конференцію (відому як Міжнародні соціологічні читання), на якій оголошують переможців та призерів конкурсу. Рішенням Конкурсної комісії почесне звання «Кращий молодий соціолог року» присвоюють авторів найкращого твору. Роботи всіх конкурсанти публікуються — або в окремому розділі матеріалів Соціологічних читань, або як самостійна стаття в часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг».

У пропонованій читачам добірці міститься шість есеїв, надісланих на конкурс «Кращий молодий соціолог року — 2023».

Ключові слова: Наталія Паніна, Міжнародні соціологічні читання, конкурс творчих робіт, звання «Кращий молодий соціолог року», виклики воєнного часу, повоєнний розвиток українського суспільства

“Ukrainian society and sociologists in front of the challenges of war and post-war development”: essays by the “Junior Sociologist of the Year” contestants

The tenth of December is a special date in the life of the national sociological community. It is a birth anniversary of Natalia Panina (1949–2006), one of the most prominent figures in the history of sociological thought of the independent Ukraine. N. Panina’s contribution is powerful and diverse: from the design/adaptation of a number of techniques for studying social processes and phenomena in a transitional society to the publication of a manual on public opinion polls, as well as the construction of a sample representative of Ukraine’s adult population.

Having initiated and supervised a long-term nationwide project (“Measuring social changes in Ukrainian society. Sociological monitoring”), Natalia Panina was awarded (unfortunately, posthumously) the State Prize in Science and Technology; being a dedicated researcher and an active citizen enabled her to become the Head of the Professional Ethics Commission of the Sociological Association of Ukraine. The idea of holding an essay contest among early-career scholars also belongs to N. Panina. Such an activity would, in Panina’s view, encourage the spirit of inquiry in young researchers and motivate them to share their findings.

Paying homage to Natalia Panina, the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine organises both the essay contest and an academic conference (known as “International Sociological Readings”) at which the contest winners and runners-up are announced. An honorary title of the “Junior Sociologist of the Year” is conferred on the author of the best essay. The works of all contestants are published — either as a separate section of the conference proceedings or as a stand-alone article in the “Sociology: Theory, Methods, Marketing” journal.

The offered collection contains six essays submitted to the Contest Jury this year.

Keywords: Natalia Panina, International Sociological Readings, essay contest, “Junior Sociologist of the Year” title, wartime challenges, post-war development of Ukrainian society

Показник статей, опублікованих у часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» 2023 року

СТАТТІ

- Александр, Дж. Ч.** (Нью-Гейвен, США). Цивільна сфера та перехід до миру: культурна травма та цивільне відновлення 3 20
- Бевзенко, Л.** (Київ). Агенти соціальних змін в інституційному полі медицини..... 4 55
- Бурлачук, В.** (Київ). Конструювання ідентичності та механізми агресивності..... 2 65
- Гетман, Ю.** (Київ). Зарубіжний досвід досліджень громадсько-політичної активності онлайн..... 2 104
- Головаха, Є.** (Київ), **Загороднюк, Т.** (Київ). Соціологія Наталії Паніної: теорія, дослідження, професійна етика..... 3 5
- Калашнікова, Л.** (Кривий Ріг), **Лісєнко, О.** (Одеса). Загрози соціальній безпеці населення на Півдні України: нові виклики та шляхи мінімізації 1 56
- Каменська, Т.** (Одеса). Польове дослідження: підготовка, проведення та аналітика 3 116
- Кандричин, С.** (Варшава, Польща). Здоров'я поза рамками клінічного протоколу: інституційні пастки та обмеження сучасної медицини..... 3 90
- Касянчук, М.** (Таллінн), **Чіхладзе, С.** (Тбілісі), **Джума, В.** (Таллінн). Проблеми повноти та достовірності стратегічної інформації стосовно ЧСЧ і транс-людей у країнах Східної Європи й Центральної Азії 2 162
- Касянчук, М.** (Таллінн, Київ). Нелінійні зміни громадської думки стосовно ЛГБТ в Естонії та Україні 4 107
- Клименко, О.** (Київ). Взаємозв'язок динаміки поширення соціально-небезпечних хвороб із соціальними нерівностями та умовами воєнного часу в Україні..... 2 143
- Костенко, Н.** (Київ). Ідентичності у “posthuman” стані: локальність війни та глобальний світ..... 4 5
- Кухта, М.** (Київ), **Соболева, Н.** (Київ). Молодь України у період суспільних турбулентностей 2019–2021 3 31
- Луконін, В.** (Київ). Українські мігранти на польському ринку праці..... 3 140
- Любима, Т.** (Київ), **Максименко, О.** (Київ). Теоретико-методологічне розуміння поняття достовірності в соціології та суміжних галузях знань..... 2 83
- Макеев, С.** (Київ). Апологетика культури як апологетика війни: випадок Вернера Зомбарта..... 1 42
- Малиш, Л.** (Київ). Війна в Україні у сприйнятті населення країн ЄС..... 1 10
- Ніколаєнко, В.** (Київ), **Ніколаєнко, Л.** (Київ), **Яковенко, Ю.** (Київ). Залізнична мобільність: соціальна історія та практики здійснення 1 92
- Паращевін, М.** (Київ). Релігія як чинник системних змін у суспільстві: особливості сучасного стану..... 4 40
- Рахманов, О.** (Київ). Соціально-економічні витоки лівого популізму в Україні..... 1 77
- Резнік, В.** (Київ). Теоретизування у соціології: постпозитивістська типологія Дж. Бергера, М. Зельдича мол. та Д. Вагнера..... 2 116
- Резнік, О.** (Київ). Популістські орієнтації в українському суспільстві: витоки та характеристики відтворення..... 2 5
- Середа, П.** (Київ), **Мальцева, К.** (Київ). Використання методів багатовимірної аналізу у вивченні чинників вибору академічної кар'єри 3 71
- Соколовський, І.** (Київ). Ринок праці України через півтора року повномасштабної війни: нестандартна зайнятість та цифровізація 4 89

Стегній, О. (Київ). Антропоцентрична парадигма ведення сучасної війни..... 1 24

Степаненко, В. (Київ), Злобіна, О. (Київ), Головаха, Є. (Київ), Дембіцький, С. (Київ), Найдьонова, Л. (Київ, Варшава). Стрес, спричинений війною, та ресурси соціально-психологічної стійкості: огляд теоретичних концептуалізацій..... 4 22

Толстих, Н. (Київ). Мінімальна заробітна плата: дієвий чи залишковий соціальний стандарт? 3 130

Ченурко, Г. (Київ). Чинники, що зумовлюють поведінкові моделі уразливих груп населення за умов поширення соціально небезпечних хвороб (за результатами експертного опитування)..... 1 140

Шульга, М. (Київ). Іпостасі феномену очікувань..... 2 28

Шульга, Р. (Київ). Культурна ідентичність як простір психологічного комфорту особистості 1 121

Sharapov, K. (Edinburgh, United Kingdom), Anderson, D. (Edinburgh, United Kingdom), Burova, O. (Kyiv), Nazarenko, V. (Kyiv), Polishchuk, O. (Kyiv). The impact of the COVID-19 pandemic on people with disabilities: Perspectives from people with disabilities 2 182

Shcherbyna, V. (Kyiv). Sociocultural aspects of spatial development 3 152

Skrypchenko, T. (Kyiv). Children of war: understanding the social impact on and the needs of children affected by the Russian War in Ukraine 3 60

Sztompka, P. (Poland). The Bright Side of a Tragedy: on the Unintended and Unanticipated Consequences of the Barbaric Aggression 1 6

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

Привалов, Ю. (Київ). Життєві цінності..... 4 128

Тарадайко, С. (Запоріжжя). Щодо плавання “русів” 1 169

ДИСКУСІЇ

Круглий стіл “Достовірність соціологічного знання: теоретико-методологічний, емпіричний та дискурсивний аспекти” 1 176

УСНА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Шульга, М. (Київ), Шульга, О. (Київ). Діалог соціологів двох поколінь 4 156

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

“Aut inveniam viam, aut faciam” — «Або знайду свій шлях, або прокладу його сам» 3 166

«Українське суспільство й соціологи перед викликами війни та повоєнного розвитку»: роботи учасників конкурсу «Кращий молодий соціолог року»..... 4 167

Максименко, О. (Київ). “Українське суспільство в умовах війни”: інформація про XVI Міжнародні соціологічні читання пам’яті Наталії Паніної (1949–2006) та Валерія Ворони (1940–2022) 1 215

Максименко, О. (Київ). Стислий звіт про семінар, присвячений проблемам перекладу в царині соціогуманітарного знання та питанням наукової й міжкультурної комунікації 2 196

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

Куценко, О. (Берлін, Київ). Про розчаклування пізнавальних процесів у соціології 2 193

РЕФЕРАТИВНИЙ ОГЛЯД ВИДАНЬ

Іващенко, О. (Київ). Про війну та суспільство у науковій періодиці України за умов повномасштабного вторгнення рф в Україну (2022–2023) 4 134

Показчик статей, опублікованих у часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» 2023 року..... 4 197

Index to articles published in “Sociology: Theory, Methods, Marketing” in 2023

ARTICLES

- Alexander, J. C.** (New Haven, USA). Civil Sphere and Transitions to Peace: Cultural Trauma and Civil Repair 3 20
- Bevzenko, L.** (Kyiv). Agents of social change in the institutional field of medicine..... 4 55
- Burlachuk, V.** (Kyiv). Identity construction and mechanisms of aggression 2 65
- Chepurko, G.** (Kyiv). Factors determining behavioral models of vulnerable population groups in situation of wide spread of socially dangerous diseases (according to expert survey results) 1 140
- Golovakha, Y.** (Kyiv), **Zahorodniuk, T.** (Kyiv). Natalia Panina's sociology: theory, research, professional ethics..... 3 5
- Hetman, Y.** (Kyiv). Foreign experience in researching social and political activity online 2 104
- Kalashnikova, L.** (Kryvyi Rih), **Liseienko, O.** (Odesa). Threats to social security of the population in the South of Ukraine: new challenges and ways of minimization ... 1 56
- Kamenska, T.** (Odesa). Field research: arrangement, conducting, and analytics 3 116
- Kandrychyn, S.** (Warsaw, Poland). Health beyond clinical protocol: institutional traps and limitations of modern medicine 3 90
- Kasianczuk, M.** (Tallinn), **Chikhladze, S.** (Tbilisi), **Djuma, V.** (Tallinn). Integrity and credibility issues in strategic information on MSM and transgenders in Eastern Europe and Central Asia countries..... 2 162
- Kasianczuk, M.** (Tallinn, Kyiv). Non-linear changes in public opinion on LGBT in Estonia and Ukraine..... 4 107
- Klymenko, O.** (Kyiv). The relationship between the dynamics of the spread of socially dangerous diseases and social inequalities and wartime conditions in Ukraine 2 143
- Kostenko, N.** (Kyiv). Identities in the “posthuman” condition: locality of war and global world..... 4 5
- Kukhta, M.** (Kyiv), **Sobolieva, N.** (Kyiv). The youth of Ukraine in the period of social turbulence 2019–2021..... 3 31
- Liubyva, T.** (Kyiv), **Maksymenko, O.** (Kyiv). A theoretico-methodological understanding of the concept of trustworthiness in sociology and adjacent branches of knowledge..... 2 83
- Lukonin, V.** (Kyiv). Ukrainian migrants on the Polish labor market..... 3 140
- Makeiev, S.** (Kyiv). Apologetics of culture as an apologetics of war: the case of Werner Sombart..... 1 42
- Malysh, L.** (Kyiv). EU population's perception of the war in Ukraine 1 10
- Nikolaenko, V.** (Kyiv), **Nikolaenko, L.** (Kyiv), **Yakovenko, Yu.** (Kyiv). Railway mobility: social history and implementation practices 1 92
- Parashchevin, M.** (Kyiv). Religion as a factor of systemic social changes: the specifics of current situation 4 40
- Rakhmanov, O.** (Kyiv). The socio-economic origins of left-wing populism in Ukraine..... 1 77
- Reznik, O.** (Kyiv). Populist orientations in Ukrainian society: origins and characteristics of reproduction..... 2 5
- Reznik, V.** (Kyiv). Theorizing in sociology: postpositivist typology of J. Berger, M. Zelditch Jr. and D. Wagner 2 116
- Sereda, P.** (Kyiv), **Maltseva, K.** (Kyiv). Using methods of multidimensional analysis to research decision making in academic career choice 3 71

Sharapov, K. (Edinburgh, United Kingdom),
Anderson, D. (Edinburgh, United Kingdom),
Burova, O. (Kyiv), **Nazarenko, V.** (Kyiv),
Polishchuk, O. (Kyiv). The impact of the
 COVID-19 pandemic on people with
 disabilities: Perspectives from people with
 disabilities 2 182

Shcherbyna, V. (Kyiv). Sociocultural aspects
 of spatial development 3 152

Shulga, M. (Kyiv). Faces of the phenomenon
 of expectations 2 28

Shulga, R. (Kyiv). Cultural identity as a
 space for experiencing the psychological
 comfort of an individual 1 121

Skrypchenko, T. (Kyiv). Children of war:
 understanding the social impact on and the
 needs of children affected by the Russian
 War in Ukraine 3 60

Sokolovskyy, I. (Kyiv). Ukraine's labor
 market after a year and a half of full-scale
 war: non-standard employment and
 digitalization 4 89

Stegnii, O. (Kyiv). Anthropocentric
 paradigm of modern warfare 1 24

Stepanenko, V. (Kyiv), **Zlobina, O.** (Kyiv),
Golovakha, Ye. (Kyiv), **Dembitskyi, S.**
 (Kyiv), **Naidionova, L.** (Warsaw, Kyiv).
 War-induced stress and resources
 of socio-psychological resilience:
 A review of theoretical
 conceptualizations 4 22

Sztompka, P. (Poland). The Bright
 Side of a Tragedy: on the Unintended
 and Unanticipated Consequences
 of the Barbaric
 Aggression 1 6

Tolstykh, N. (Kyiv). Is a minimum
 wage an effective or residual social
 standard? 3 130

SOCIOLOGICAL ESSAYS

Pryvalov, Yu. (Kyiv). Life values 4 128

Taradajko, S. (Zaporizhzhia). About The
 Rus' Voyage 1 169

ORAL HISTORY OF SOCIOLOGY

Shulga, M. (Kyiv), **Shulga, O.** (Kyiv).
 Dialogue between sociologists of two
 generations 4 156

DISCUSSIONS

The round-table discussion
 "Trustworthiness of sociological knowledge:
 Theoretico-methodological, empirical and
 discursive aspects" 1 176

ACADEMIC LIFE

"Aut inveniam viam, aut faciam" — "I shall
 either find a way or make one" 3 166

Maksymenko, O. (Kyiv). "Ukrainian society
 in conditions of war": Information about the
 16th International Sociological Readings in
 memory of Natalia Panina (1949–2006) and
 Valerii Vorona (1940–2022) 1 215

Maksymenko, O. (Kyiv). A concise report
 on the workshop concerning translation in
 the humanities and social sciences, as well
 as scholarly and cross-cultural
 communication 2 196

"Ukrainian society and sociologists in front
 of the challenges of war and post-war
 development": essays by the "Junior
 Sociologist of the Year" contestants 4 167

SOCIOLOGICAL EDITIONS: REFLECTIONS, REVIEWS

Kutsenko, O. (Kyiv, Berlin). On
 disenchanting of cognitive processes in
 sociology 2 193

ABSTRACT REVIEW OF PUBLICATIONS

Ivashchenko, O. (Kyiv). On the war and
 society in Ukrainian scholarly periodicals in
 conditions of Russia's full-scale invasion of
 Ukraine (2022–2023) 4 134

Index to articles published in "Sociology:
 Theory, Methods, Marketing"
 in 2023 4 197